

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena

Đurđev, Branislav

1976

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/064a0bec-bafd-4952-84bc-140413a07129>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

G R A Ā A

KNJIGA XXII

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA
KNJIGA 18.

GREGOR ČREMOŠNIK

**STUDIJE ZA SREDNOVJEKOVNU DIPLOMATIKU
I SIGILOGRAFIJU JUŽNIH SLAVENA**

SARAJEVO
1976.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

G R A Ā A
KNJIGA XXII

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA
Knjiga 18.

GREGOR ČREMOŠNIK

**STUDIJE ZA SREDNJOVJEKOVNU DIPLOMATIKU
I SIGILOGRAFIJU JUŽNIH SLOVENA**

U r e d n i k
BRANISLAV ĐURĐEV,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1976.

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

M A T E R I A U X

LIVRE XXII

SECTION DES SCIENCES SOCIALES

Livre 18.

GREGOR ČREMOŠNIK

LES ETUDES POUR LA DIPLOMATIQUE MEDIEVALE ET SIGILOGRAPHIE DE SSLAVES DU SUD

R é d a c t e u r
BRANISLAV ĐURĐEV,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

S A R A J E V O

1976.

SADRŽAJ

	Strana
PREDGOVOR — — — — —	7
I — UVOD U DIPLOMATIKU — — — — —	15
A. — Materijal listina — — — — —	17
1. Papirus — — — — —	17
2. Povoštene tablice — — — — —	17
3. Zidovi crkava — — — — —	18
4. Pergament — — — — —	19
Historijat — — — — —	19
Izrada — — — — —	20
Debljina pergamenta — — — — —	25
Veličina povelja — — — — —	27
Oblik povelja — — — — —	29
Okvir — — — — —	30
Liniranje — — — — —	32
Ubodi sa strane — — — — —	35
Porezivanje — — — — —	35
5. Papir — — — — —	36
Historijat — — — — —	36
Veličina dokumenata na papiru — — — — —	39
II — O PEČATIMA — — — — —	43
A. — Uvod u sfragistiku — — — — —	45
Ovjera — — — — —	45
Ko je radio pečat — — — — —	49
Vrijeme pečenja — — — — —	52
Zamjena za pečat — — — — —	55
Mijenjanje tipara — — — — —	56
Konsekventnost u pečatima — — — — —	58
Zajednički pečati — — — — —	59
Pečenje sa tuđim pečatom — — — — —	60
Jedno — i dvostrani pečati — — — — —	63

	Strana
Mali — veliki pečati — — — — — — —	64
Oblik tipara — — — — — — —	66
Natpisi na pečatima — — — — — — —	68
Falsifikovanje pečata — — — — — — —	73
Materija za izradu pečata — — — — — — —	75
1. Olovo — — — — — — —	75
2. Zlato — — — — — — —	75
3. Vosak — — — — — — —	75
4. Papir u vezi sa voskom — — — — — — —	81
Pečaćenje — — — — — — —	82
1. Nalijepljeni pečati — — — — — — —	82
Historijat i tipologija — — — — — — —	82
Pričvršćivanje nalijepljenih pečata — — — — — — —	84
2. Viseći pečati — — — — — — —	91
Priređivanje povelje — — — — — — —	91
a) Plika — — — — — — —	92
b) Prorezi — — — — — — —	94
c) Izbor vrpce — — — — — — —	95
d) Provlačenje vrpca — — — — — — —	97
e) Vrpce od ruba povelje do pečata — — — — — — —	102
f) Vrpce kroz pečat — — — — — — —	103
g) Oblik pečatnih grudvi — — — — — — —	106
h) Izrada otiska sa tiparom — — — — — — —	111
 B. — Srednjovjekovni srpski pečati — — — — — — —	119
Nemanjići — — — — — — —	119
Srpski dinasti poslije Nemanjića — — — — — — —	134
Despotovina Srbija — — — — — — —	138
Popis pečata — — — — — — —	147
 ZUSAMENNFASSUNG (mit dem Verzeichniss der Bilder) — — — — —	149
 PRILOG — ILUSTRACIJE:	
Slike: 1—10	
Tabele: I—X	

SKRACENICE I GLAVNA LITERATURA

- Arch., Archiv* — Archiv für slavistische Pwilogie, Wien.
- Bouard* — A. de Boliard: Manuel de diplomatie française et pontificale. Diplomatie générale, Paris 1929. i 1948.
- Bresslau* — Breslau: Handbuch für Urkundenlehre für Deutschland und Italien, Band I, II/1, II Auflage, Leipzig 1912.
- C. D.; Cod. dipl.* — T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb 1903—1939.
- Ewald* — W. Ewald, Siegelkunde, München 1914.
- Giry* — A. Giry, Manuel de diplomatie, Paris 1894.
- GSUD* — Glasnik Srpskog učenog društva, Beograd.
- GZM* — Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Najčešće citirana su godišta nove serije III (1948), IV—V (1949—1950), VI (1951), VII (1952), X (1955 — Istorija i etnografija.
- Hauptmann Felix* — Wappenkunde, Handbuch der mittelalt. und neueren Geschichte IV, München 1914.
- Ilgen* — Th. Ilgen, Sphragistik (Meister, Grundriss der Geschichtswissenschaft, Bd 1, Leipzig—Berlin 1906).
- Ivić* — A. Ivić, Stari srpski pečati i grbovi, Novi Sad 1910.
- Ljubić* — S. Ljubić, Opis jugoslovenskih novaca, Zagreb 1875.
- M., Mon., Miklosich Fr.* — Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii — Viennae 1858.
- MshSm* — Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium — serija izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- Novak* — Novak Viktor, Latinska paleografija, Beograd 1952.
- Posse* — Posse, Die Lehre von den Privaturkunden.
- Pucić I, Pucić II* — Medo Pucić, Spomenici srpski, Beograd 1858—1862.

Rešetar — M. Rešetar, Dubrovačka numizmatika I, Sr. Karlovci 1924; II; Beograd 1925.

Spomenik — Spomenik Srpske kraljevske akademije.

St., Stoj., Lj. Stoj., — Ljubomir Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, knj. I, prvi deo, Beograd 1929; knj. I, drugi deo, Beograd — Sr. Karlovci 1934.

Stanojević — Stanoje Stanojević, Studije o srpskoj diplomaciji, Glas srpske kraljevske akademije, Beograd 1912 (XC), 1913 (XCII), 1914 (XCIV), 1920 (XCVI), 1922 (C), 1923 (CVI) i (CX), 1928 (CXXXII), 1933 (CLVI), i (CLVII), 1934 (CLXI), 1936 (CLXIX).

Thalloczy — L. Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München und Leipzig 1914.

Watenbach — W. Watenbach, Das Schriftwesen im Mittelalter, Leipzig 1871 i 1876.

PREDGOVOR

RUKOPISI STUDIJE O SREDNJOVJEKOVNOJ DIPLOMATICI I SIGILOGRAFIJI IZ ZAOSTAVŠTINE PROF. DR GREGORA ČREMOŠNIKA

Pok. prof. dr Gregor Čremošnik bio je svakako naš najbolji poznavalac ćirilske diplomatike i paleografije srednjega vijeka, kada je riječ o tzv. vanjskim osobinama listina. Njegov dugogodišnji, uglavnom specijalizirani, rad omogućio mu je da, po intenzitetu, širini istraživanja i načinu interpretacije, ne samo dostigne, nego u mnogo čemu i premaši sve svoje uzore u evropskim okvirima. Da je, kojom srećom, njegov plan o izradi monumentalne Južnoslavenske diplomatike srednjega vijeka, bio ostvaren, mi bismo danas imali djelo neprocjenjive vrijednosti, koje bi, i po bogatstvu sadržaja, i po metodologiji, i po znanstvenoj akribiji, stajalo u samome vrhu svjetske literature u svojoj specijalnosti.

Već i sam popis naučnih radova prof. Čremošnika pokazuje osnovni pravac njegova znanstvenog interesa i konture njegova dugoročnog programa, koji od manjih i specijaliziranih studija, postepeno ide ka

* Krajem mjeseca maja 1974. g. primio sam od Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine dijelove rukopisa pok. profesora dr Gregora Čremošnika u kojima su obrađena pojedina područja južnoslavenske diplomatike srednjega vijeka — sa zadatkom — »da na osnovu zaključka sjednice Odjeljenja društvenih nauka od 19. II 1974. godine, zajedno sa dr Irmom Čremošnik priprelim materijal pokojnog dr Gregora Čremošnika za štampanje u ediciji Akademije«.

U »materijalu« koji sam primio nalazili su se slijedeći dijelovi rukopisa:

1. Poglavlje sa naslovom I *Materija! listina*, koje obuhvaća 28 gusto kucanih stranica.

Iznad citiranog naslova, stoji širi, dva puta podvučeni naslov »Južnoslovenska diplomatika srednjega vijeka«.

Uz ovo poglavlje dodate su i bilješke, numerirane in continuo, od broja 1—44.

2. U posebnom omotu, koncem prošiveni povez od 47 gusto kucanih stranica, koji sadrži poglavlje *Materija za izradu pečata*.

Na str. 1, iza podnaslova »1. Olovo«, nema teksta, nego je ostavljen prazan prostor od približno 2/3 arka. Predpostavljam da je na ovoj praz-

monografijama i sintezi. Iako danas više nije moguće u detaljina rekonstruirati čitav plan rada na izradi kompleksne diplomatike i paleografije, ipak će biti korisno ako se ukaže barem na osnovne konture toga plana.

Najbolja ilustracija te koncepcije bit će riječi samoga Čremošnika koje je napisao kao uvod za studiju »Bosanske i humske povelje srednjega vijeka«, objavljen u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1948, str. 103.

»Materijalni ostaci kulture, koju je razvilo naše feudalno društvo srednjega vijeka, proučeni su sasvim nedovoljno, a najvažniji dio tih ostataka, naše srednjevjekovne povelje, čija spoljašnja izrada kao kakav osjetljivi termometer pokazuje kretanje te kulture, nisu ispitane nikako. Tekst povelja izdavan je mnogo puta, ali o materijalnoj strani, o spoljašnjim obilježjima povelja ili se uopće nije govorilo ili se govorilo tako malo i tako površno, da istorija naše kulture od toga nije imala nikakve koristi. Tako na pr. ni jedna naša, pa ni najopširnija istorija nema nijedne riječi o neobičnom razvoju ćirilskog pisma, čija je specijalna forma nikla istovremeno sa postojanjem našeg feudalstva, razvila se paralelno s njime i propala i iščeznula zajedno sa propašću našeg feudalnog društva, tako da bi se moralo govoriti upravo o »feudalnoj ćirilici«. Takav termin izgleda neobičan. Kako je on opravdan, najbolje dokazuje činjenica da se ta neobična forma pisma poslije propasti našeg feudalstva još kroz stoljeća sačuvala tamo gdje se u islamskom ruhu sačuvalo i feudalno društvo, naime u Bosni i Hercegovini. Ali ni u to nauka još nije stigla da unese svjetlo, pa istoričar začuđen posmatra pismo bosansko-turskih velikaša XV i XVI stoljeća, koje sa ranijim pismom iz Bosne prividno nema nikakve veze. Isto tako nijedna naša istorija nema ni riječi o sve većoj naobrazbi i o umjetničkim nastojanjima pisara u feudalnom društvu, o kojima povelje daju tako lijepih primjera, da i naša opća istorija ne bi smjela šutke prelaziti preko toga.

Jedino od spoljašnjeg izgleda naših srednjevjekovnih diploma, što je bar donekle obrađeno, jesu pečati, o kojima postoji rad Alekse

noj stranici bio predviđen i tekst sa podnaslovom »2. Zlato«. To se vidi i po numeraciji slijedećeg podnaslova »3. Vosak« — na str. 2.

Numeracija bilježaka data je ovde za svaku stranicu posebno.

3. Poglavlje *O pečatima, I dio*, sa 37 gusto kucanih stranica, vezano je vrpcom u jedan omot — zajedno sa II dijelom, koji inače ima posebnu numeraciju stranica.

Naslov je pisan rukom (mastilom), a numeracija bilježaka data je za svaku stranu posebno.

4. Poglavlje sa rukom (u olovci) pisanim naslovom *Dio II. Opis pečata pojedinih država, dostojanstvenika, komuna i privatnika* sadržava 26 gusto kucanih stranica i nalazi se u omotu zajedno sa poglavljem *O pečatima, I dio*. Numeracija bilježaka data je i ovdje za svaku stranicu posebno.

Prema tome, *rukopisni materijal iznosi u svemu 139 gusto kucanih stranica*.

U rukopisnoj ostavštini prof. Čremošnika, njegova kćerka dr Irma Čremošnik pronašla je još dva spisa koja smatram važnim i koje bi trebalo objaviti. Jedno je »prvobitni plan« rada, koji predstavlja *detaljno razrađenu kompoziciju široko zasnovane »Jugoslavenske sigilografije«*. Spis nosi i formalni naslov *Jugoslavenska sigilografija*, iznad kojega je Čremošnikovom rukom, u olovci, stavljena bilješka »Prvobitni plan našeg zajedničkog rada«. Drugi spis zaostavštine pok. Čremošnika je kopija pisma dr Vladimira Mošina, upućenog 26. X 1951. g. Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu, iz kojega se vidi *koji su sve znanstveni radnici bili angažirani na izradi ovoga djela*.

Ivića. Inače se kod nas nije govorilo ni o načinu izrade pergamenta, ni o njegovim vrstama na kojima ni naš srednji vijek nije bio siromašan, ni o načinu izrade ni o načinu ekspedicije povelja itd. Dok je strana diplomatika radovima Sickela već prije 70—80 godina na osnovi proučavanja spoljašnjih obilježja, prvenstveno pisma, stala na realno tlo, dotle naša izdanja diploma u tom pogledu ne odgovaraju ni najskromnijim zahtjevima nauke.

Ovaj opis nastoji da ukloni taj nedostatak što se bosanskih i humskih povelja tiče. Možda će se mjestimično učiniti da je opis suviše detaljan. Zaista sam na pr, s obzirom na određivanje kvaliteta pergamenta, s obzirom na različite načine pričvršćivanja pečata, s obzirom na pečatne grudve itd. išao dalje nego što je to slučaj u stranoj diplomaciji, ali će to biti opravdano, jer samo detaljno istraživanje omogućuje vjernu sliku radnog života ovog perioda naše istorije.

Istina je, da se od 1948. g. do danas stanje naše nauke znatno popravilo, ali osnovne konstatacije Gregora Čremošnika još uvijek su aktuelne.

Jedan spis iz zaostavštine Gregora Čremošnika, koji nosi bilješku »Prvobitni plan našeg zajedničkog rada«, pokazuje detaljno razrađenu i cjelovitu koncepciju opće i posebne sfragistike. Ovaj »plan« donosimo također u cjelosti, kako radi ilustracije Čremošnikova programa, tako i zbog njegove instruktivne vrijednosti, jer može poslužiti kao uzor dobro razrađene znanstvene metodologije rada. Iz istih razloga donosimo i tekst jednog Mošinovog pisma Jugoslovenskoj akademiji.

JUGOSLAVENSKA SIGILOGRAFIJA

I. UVOD

1. *Pečat* kao dokazno sredstvo. Historija pečata. Sigilografija. Literatura.
2. *Pravni značaj pečata*. Pravo na pečat. Dokazna snaga. Taksa za pečenje. Trajanje važnosti pečata; prelaz tipara nasljednicima, služenje tuđim pečatima. Zamjene za pečat. Vrijeme pečenja. Zloupotreba. Falsifikovanje pečata za pravne svrhe i za trgovinu.
3. *Spoljašnja strana pečata*. Materijal: vosak, kovine — olovo, zlato, pozlaćeno srebro i papir. Vrsta pečata: bula, voštani pečat i prsten. Oblik pečata: jednostrani i dvostrani pečati. Tipar i njegova izrada. Mjesto pečata na ispravi. Način pričvršćivanja: impressumi i viseći. Sredstva za pričvršćivanje (trake od papira i pergamenta; predena i nepredena svila; eventualna druga sredstva, na pr. trake od pamuka). Način provlačenja traka kroz povelju i kroz pečat. Zamjene za pečat.
4. *Unutarnja strana pečata*: Tipovi: pečati s natpisom. pečati sa slikom, portretni pečati (glava, poprsje, do koljena, prestoni pečat, stojeći reprezentativni pečat, konjički pečat); grbovni pečati. Legenda u polju, po ivici, po rubu. Personalni pečati i pečati pravnih lica.
5. *Značaj pečata kao historijskog i umjetničkog spomenika*. Historijski značaj: titulatura, insignije, grb, političke pretenzije, politička i kulturna orijentacija. Arheološki značaj: kostim i drugi detalji; tehnika izrade. Historijsko-umjetnički značaj: spomenici graverstva, ikonografija pečata, stil itd. Veze sfragistike sa numizmatikom, medaljerstvom, heraldikom i paleografijom.

II. METODOLOGIJA NAŠE SIGILOGRAFIJE

1. Pečat u historijskom i kulturno-historijskom okviru.
2. Kritika pečata u vezi s ispravom i bez nje.
3. Originalni pečati na poveljama nasljednika.
4. Originalni pečati na falsifikovanim poveljama.
5. Falsifikovani pečati u pravne svrhe: na lažnim ispravama.
6. Falsifikovani pečati za trgovinu, na pr. srpske starine iz druge polovine XIX vijeka.

III. PEČATI IZ DOBA VIZANTIJSKE VLASTI NA BALKANU

1. Historijska karakteristika razdoblja. Doba bizantske vlasti (do IX vijeka) i doba južnoslavenskih država pod bizantskim suverenitetom (do XII vijeka). Značaj 1102. god. za Hrvatsku: njena kulturna orijentacija i zapadna tradicija u sigilografiji Hrvatske i Slovenije.
2. Bizantski pečati na slavenskom Balkanu. Carski zlatni pečati i molivdovuli. Monogramni pečat ep. Filipa VI vijeka. Pečati Sermona, prokonzula Vrijenija i bizantijskog mandatora u Dalmaciji.
3. Pečati bizantskog tipa kod slavenskih knezova. Bugarske i ruske paralele. Pečat Petra arhonta dukljanskog. Nemanjine grčke bule. Pitanje bula Prvovjenčanog.

IV. SREDNJEVIJEKOVNI SRPSKI PEČATI

1. Historijska karakteristika nemanjićkog razdoblja. Borba bizantijskih i zapadnih uticaja. Vizantijska carska ideja i feudalizam. Razne tradicije u sigilografiji.
2. Nemanjićke bule: opis, razvoj tipova.
3. Nemanjićki voštani pečati: prestoni i konjički.
4. Prstenovi za Nemanjića: Savin, Radoslavov, Milutinovi i dr.
5. Početa crkvenih poglavara: arhiep. Save II, patr. Nikodima i dr.
6. Igumanski pečati.
7. Pečati vlastele: Oliverov i dr.
8. Pečati iz doba despotovine. Karakteristika razdoblja i pitanje suvereniteta. Nove pojave u sigilografiji: zapadni uticaji na bulama i heraldički elemenat na voštanim pečatima. Opis.

V. BOSANSKI PEČATI

1. Historijska i državnopravna karakteristika bosanske države. Bosna između Nemanjića i ugarsko-hrvatske države. Latinska i ćiriljska tradicija.
2. Pečati bosanskih vladara.
3. Pečati bosanske vlastele.

VI. DUBROVAČKI PEČATI

1. Gradski pečati.
2. Pečati velikodostojnika i građanski pečati.
3. Crkveni pečati.

VII. HRVATSKI SREDNJEVIJEKOVNI PEČATI

1. Državnopravni položaj srednjovjekovne Hrvatske. Kralj, herceg i ban. Feudalizam. Pregled gradiva za hrvatsku sigilografiju: naši i strani arhivi.

2. Pitanje vladarskih pečata iz doba narodne dinastije.
3. Vladarski pečati iz doba do 1526.
4. Pečati hrvatskih velikodostojnika, banova i dr.
5. Crkveni pečati: biskupski i samostanski.
6. Gradski pečati.
7. Pečati hrvatske vlastele i dr.

VIII. SREDNJEVJEKOVNI SLOVENAČKI PEČATI

1. Karakteristika državnopravnog položaja raznih slovenačkih oblasti.
2. Plemićki pečati.
3. Gradski pečati.
4. Biskupski i samostanski.

Do jeseni 1951. g. rad na južnoslavenskoj sigilografiji znatno je uznapredovao, pogotovo u onim dijelovima koje je obrađivao sam Čremošnik. Stanje priprema i rezultati pojedinih suradnika dobro se vide iz pisma (izvještaja), koje je jedan od suradnika i organizatora — dr Vladimir Mošin — uputio Jugoslovenskoj akademiji 26. X 1951. g. Stoga i prijem pisma donosimo u cjelosti (prema kopiji koja se našla u zaostavštini pok. Čremošnika).

Mošinovo pismo glasi:

ODJELNOM TAJNIKU VI ODJELA

Čast mi je izvijestiti, da sam u vezi sa pripremom »Jugoslaven-ske sigilografije« konferisao sa suradnicima: g. Zmajićem u Drž. arhivu i g. Čremošnikom u Ljubljani, gdje sam u tu svrhu bio 22—24. listopada. Posao se nalazi u ovome stadiju:

G. Čremošnik je u Dubrovniku izradio oko 90 odljeva sa pečata, koje svrstava i obrađuje kod sebe u Ljubljani. Odljevi su odlično uspjeli. Među tim materijalom ima dosta potpuno novog (kao pečati dubrovačkih građana i neki pečati bosanske vlastele), a stari materijal, zahvaljujući boljoj reprodukciji, pruža više podataka za nove važne zaključke. Preostali materijal koji nije mogao ovoga puta da bude kopiran, bit će kopiran početkom iduće godine, ali je i on potpuno obrađen. Tekst srpske, bosanske, humske, crnogorske i dubrovačke sigilografije je u stanju završavanja, te bi mogao da bude završen do kraja ove godine.

Za sigilografiju Slovenije G. Čremošnik je pokušavao da pridobije prof. Kosa, a onda prof. Mala, ali obojica zbog drugih poslova nisu mogla da se toga prihvate. Tek posljednjih dana g. Čremošnik je našao suradnika — svog bivšeg učenika, arhivara meštanskog arhiva u Ljubljani. Mi smo ga zajednički posjetili i raspravili s njim pitanje gradiva i metode obrade, te će se i taj posao odmah započeti uz stalnu suradnju i redakciju prof. Čremošnika.

Što se tiče hrvatske sigilografije, g. Zmajić je tek ljeti dobio odobrenje Ministarstva i Direktora Drž. arhiva, da može u službeno vrijeme raditi na pripremi tog djela. U toku četiri protekla mjeseca on je pregledao ovdašnji materijal i prikupio podatke iz literature za ostalo gradivo, koje je uopće poznato, kako iz našeg tako i iz stranih arhiva. Kako bi to bilo njegovo prvo djelo na tom naučnom području (na kojem je on ovde ipak jedini stručnjak po vezi s njegovim radovima na heraldici) to je on morao da posveti više vremena navedenom pripravnom radu — upoznavanju naučne literature i općem pregledu spomenika, te zbog toga još nije mogao da pristupi konačnoj obradi. U nekoliko sastanaka ja sam s njime raspravio pitanje metode obrade u skladu sa onim partijama, koje su obrađene

od g. Čremošnika i od mene, te će ovih dana g. Zmajić pristupiti izradi svog dijela po planu: 1) vladarski pečati, 2) pečati gradova, 3) crkveni pečati, 4) plemićki pečati i pečati privatnih lica.

Za moj dio (bule i pojedine partije u uvodu), kao što sam izvijestio ranije, prikupljen je potreban materijal i gradivo je prorađeno toliko da u toku jednog mjeseca sve ovo može biti konačno izgrađeno i uključeno u ostali rad.

Prema tome može se sigurno računati da će čitav rad biti dovršen do sredine iduće godine, te bi mogao da se uzme u obzir u predračunu budžeta za izdanja tokom iduće godine.

Kako djelo ulazi u fazu konačne obrade, pretpostavlja se da će se međusobna veza suradnika radi usklađivanja posla i obavještanja o njegovom kretanju obavljati preko mene.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Zagreb, 26 listopada 1951.

Direktor arhiva
Dr V. Mošin, s. r.

Kao što se vidi, prva dva poglavlja »plana« — uvod i metodologija — raspravljaju uopćenu problematiku južnoslovenske sigilografije, dok su ostalih 6 poglavlja koncipirana kao katalozi, odnosno monografije obrade pojedinih kulturnohistorijskih i društvenih cjelina.

Dijelovi našega rukopisa koji nose radne naslove »O pečatima« i »Materija za izradu pečata« — po svom sadržaju — uglavnom odgovaraju planiranom uvodu i metodologiji. Dio rukopisa pod radnim naslovom »Dio II Opis pečata pojedinih država, dostojanstvenika, komuna i privatnika« — spada zapravo u IV poglavlje plana (Srednjovjekovni srpski pečati), što znači da ovaj tekst pripada monografiji odnosno katalogu srpskih pečata. Odmah treba napomenuti da ovaj katalog srpskih pečata nije potpun: on obuhvaća samo (voštane) vladarske pečate, dok sasvim manjkaju: bule, prstenovi, pečati crkvenih poglavara, igumanski pečati i pečati vlastele.

Podsjećam da je Gr. Čremošnik od planiranog posla na sigilografiji obradio još: tekstualni dio kataloga bosanskih pečata koji je unešen u studije o bosanskim i humskim poveljama (GZM 1948, 1949—50, 1951, 1952, 1955); dućrovačke pečate (objavljene u Analima Histo-rijskog instituta JAZU u Dubrovniku, IV—V, 1956); skupinu ranije nepoznatih bosanskih i srpskih pečata (objavljeni posthumno u Zgodovinskom časopisu XII—XIII, u Ljubljani, god. 1958—1959). Korisno je napomenuti da se i monografije P. Anđelića o srednjovjekovnim pečatima iz Bosne i Hercegovine gotovo organski uklapa u projekat ove velike južnoslovenske sigilografije (izdanje Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela — XXXVIII, Sarajevo 1970).

★

Za Čremošnikov rad na diplomatiki u užem smislu nemamo detaljno razrađenog projekta, kao što je to slučaj sa sigilografijom, ali se konture jedne sinteze mogu bar donekle nazreti. Naš rukopis pod radnim naslovom »Materijal listina« predstavlja u stvari uvod, ili bar dio uvoda u diplomatiku; monografski ili kataloški dijelovi ove diplo-

matike su: pet studija o bosanskim i humskim poveljama (GZM 1948, 1949—1950, 1951, 1952, 1955), a zatim, još ranije objavljene: Studije iz srpske paleografije i diplomatike (Glasnik Skopskog naučnog društva 21, 1940), Notarijat Lastova u srednjem vijeku (Jugoslovenski istoriski časopis V, 1939) i neke druge rasprave i članci.

U diplomatiku, shvaćenu u širem smislu, spada i paleografija, kojom se Čremošnik također studiozno bavio i koja je, kako izgleda također ulazila u program velike Južnoslavenske diplomatike. Osim brojnih radova koji tretiraju pojedinačne paleografske probleme, karakter uži h sinteza imaju već spomenute: Studije iz srpske paleografije i diplomatike, zatim Bosanske i Humske povelje srednjega vijeka, pa posebna, posthumno objavljena, studija Die serbische diplomatische Minuskel (objavljena u Wiener Archiv f. Geschichte des Slawentums und Osteuropas 3, 1959, str. 103—115 + 5 tab.).

U okvirima ovoga opširnoga programa naš rukopis zauzima zapravo najvažnije mjesto, jer predstavlja uvode u diplomatiku i sigilografiju, a to je u stvari sinteza i najvredniji dio Čremošnikova rada u ovom domenu.

Kratak životopis i kompletnu bibliografiju radova pok. prof. dr Gregora Čremošnika objavio je Bogo Grafenauer u Zgodovinskom časopisu XII—XIII, Ljubljana, 1. 1958—1959, str. 313—325. Mi ovdje ukazujemo samo na glavne faze njegova životnog puta i podvlačimo njegov rad u Bosni ili u vezi sa Bosnom.

Rođen je u selu Ločici »pri Polzeli«, u Savinjskoj dolini 24. februara 1890. g. Gimnaziju je pohađao u Celju i Mariboru, a od 1910—1914. studirao je slavistiku i povijest na univerzitetu u Gracu. Doktorirao je 1915. g., a zatim je kraće vrijeme slušao predavanja Konstantina Jirečeka na bečkoj univerzi.

Kraće vrijeme nakon završetka studija radio je kao suplent na gimnaziji u Trstu, a u maju 1917. g. na poziv Karla Patscha dolazi u Sarajevo, na mjesto stručnjaka i tajnika u Bosansko-hercegovačkom institutu za proučavanje balkanskih zemalja. Kada je u decembru 1918. g. ovaj institut pripojen Zemaljskom muzeju, Čremošnik je postao bibliotekar i kustos, i na tom mjestu ostao sve do 1935. g., do odlaska u Skoplje. Na Filozofskom fakultetu u Skoplju predaje povijest srednjega vijeka i pomoćne historijske znanosti. Godine 1941. morao je napustiti Skoplje, pa je stavljen na raspolaganje Univerzitetu u Beogradu, a zatim i penzioniran. Od 1946. pa do svoje smrti, Čremošnik je redovni profesor povijesti Srba i Hrvata na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani. Umro je 12. novembra 1958. g.

Život u Sarajevu utisnuo je neizbrisiv pečat svemu kasnijem radu, pa i intimnoj ličnosti Gregora Čremošnika. Grafenauer je u svom nekrologu napisao »...tedaj pa ga je življenska pot odpeljala skoraj za cele dve desetletji v novo domovino, Bosno. K srcu mu je prirasla skoraj kakor rodna Savinjska dolina«. Pri samom kraju života, već kao teški bolesnik, Čremošnik je izdiktirao u pisači stroj i ove riječi: »Najveći dio mojih radnih godina, a i najljepši, proveo sam u Muzeju u Sarajevu« (GMZ 1959. 9). Sa svoje strane, mogu reći, da još i danas

u Zemaljskom muzeju — i u Sarajevu — živi uspomena na profesora Čremošnika, kao čovjeka izuzetnih ljudskih i stručnih kvaliteta.

Što se tiče Čremošnikova znanstvenog rada u Bosni i o Bosni, podsjećam samo na par statističkih podataka. Od ukupno 107 bibliografskih jedinica, koliko ih navodi Grafenauerova bibliografija, njih je 26 objavljeno u Glasniku Zemaljskog muzeja, a docnije 4 rada publicirana su u drugim sarajevskim edicijama. Čitavih 25 radova bavi se isključivo problematikom sa područja Bosne i Hercegovine, a još 15 studija i članaka tretiraju, uz ostalo i pitanja sa ovoga područja.

Treba na koncu reći, da ovi radovi, i po broju, i po izboru teme, i po znanstvenom nivo-u, svrstavaju Čremošnika među nekoliko najznačajnijih učenjaka koji su se bavili historijom srednjovjekovne Bosne.

*

Rukopis za objavljivanje priređen je u zajednici sa autorovom kćerkom dr Irmom Čremošnik.

Osim detalja tehničke naravi, koje je trebalo na rukopisu uraditi da bi bio pripremljen za štampanje, potrebno je i posebno ukazati na slijedeće:

Izvorni tekst je poštivan do maksimuma. To posebno važi za stručnu terminologiju koja u ovim disciplinama ni do danas nije razrađena i ujednačena.

Naslov *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena* — je sasvim pogodan i adekvatan.

Kompozicija čitavog rukopisa, po karakteru sadržaja i po bilješkama autora, organizirana je ovako:

I. *Uvod u diplomatiku*

A. Materijal listina

II. *O pečatima*

A. Uvod u sfragistiku

B. Srenjovjekovni srpski pečati.

Kao što se vidi, radi jasnoće, uvedeni su novi naslovi, odnosno podnaslovi: Uvod u diplomatiku i Uvod u sfragistiku. Ovi naslovi imaju oslonca u citiranom planu za izradu sfragistike. Radi preopširnosti i neadekvatnosti izmijenjen je i prvotni naslov: Opis pečata pojedinih država, dostojanstvenika i privatnika.

Fotografije za kataloški dio — srpske pečate — pribavljene su prema bilješkama autora, među materijalom (negativima, fotosima, gipsanim otiscima pečata (koji je također bio pripremio sam autor.

Zbog često nepotpunog citiranja, izrađen je iscrpan popis literature i skraćenica s kojima se autor obilato služio.

PAVAO ANĐELIĆ

I. UVOD U DIPLOMATIKU

A — MATERIJAL LISTINA

U zapadnoevropskoj diplomaciji navodi se kao najstariji materijal, na kome su listine pisane, papirus i povoštene tablice. Ni prvi ni drugi materijal se u našim kancelarijama srednjega vijeka ne upotrebljava.

1. *Papirus*

Kao materijal za pisanje uzmiče papirus pred pergamentom već od IX stljeća dalje, a posljednja listina, pisana na papirusu potiče iz papske kancelarije iz godine 1057.¹ Prema tome, papirus iščezava iz upotrebe baš u vrijeme, kada se kod južnih Slovena pojavljuju prve listine, pa nije ni čudo što nema ni jedna naša listina na tom materijalu. Da je papirus u ranijim vijekovima upotrebljavan u dalmatinskim gradovima, a vjerovatno i u hrvatskoj državnoj kancelariji, o tome jedva može biti sumnje,² ali na papirusu sačuvano nema apsolutno ništa.

2. *Povoštene tablice*

Sa povoštenim tablicama stoji u tom pogledu nešto bolje. One su bile u vijekovima stvar najobičnije svakidanje upotrebe. Na povoštenim tablicama pisali su đaci u školama i trgovci u radnjama, jer se pismo moglo brzo istrži i vosak ponovo uglačati, tako da se moglo istu tablicu odmah upotrijebiti za ponovno pisanje. Uprkos tome što su tablice bile u svačijim rukama i najobičnija stvar, ipak se od njih iz srednjega vijeka nije sačuvao kod nas ni jedan primjerak. Iz staroga vijeka sačuvan je u Dalmaciji jedan poliptih (tj. više tablica od slonove kosti spojene u jednu cjelinu), a i likovi tablica na spomenicima.³ Tome nasuprot iz srednjega vijeka kod nas ima sačuvanih samo

¹ Novak Viktor, *Latinska paleografija*, Beograd, 1952, str. 51.

² Isto tamo.

³ Isto tamo str. 39 sl. i slike 1—4.

pojedinačnih vijesti o upotrebi voska i povoštenih tablica. Najstariji pomen o upotrebi tablica potiče iz Trogira. Trogirani su morali, kada bi bili tuženi, položiti neku kauciju, koja bi ostala na sudu do svršetka parnice. Kao kauciju deponirali su najrazličitije predmete, kao na pr. ključ, nož, srebreni ili zlatan prsten, naušnice, komade odijela i slično. Kada je trgovac Desa Duymi 25. I 1267. tužen radi nedozvoljene trgovine sa Gabelom (Narentum), on kao kauciju polaže — *tabule ceree*.⁴ Ne mnogo poslije toga Teodosije priča o sv. Savi, da je u jednoj propovijedi protiv jeretika rekao, da treba najprije krivovjerstvo ukloniti iz duše, na to tek pravu vjeru usaditi u nju »jakože ni na vosku vtorih pismen, prvih nezagladivše, nest lže postaviti.«⁵

To su jedini podaci iz srednjega vijeka. Iz početka novoga vijeka ima u Statutu grada Budve, čiji glavni dio potiče iz XIV stoljeća, jedan dodatak iz god. 1503, koji određuje »é instituta et ordinata una scola over fratalia, in la qual ogn'uno possa entrarvi, pagando avanti tratto grossi 8, accio si possa *compar cere e doppiere* et altre cose a tal culto necessarie«.⁶ Ove riječi bi se mogle odnositi na vosak za svijeće i svijećnjake (doppiere je dvojni svijećnjak), ali ja mislim da će ovi izrazi u našem slučaju pre značiti vosak za povoštene tablice za pisanje, a i doppiere bi moglo značiti duplu tablicu za pisanje. Iz XVIII-og stoljeća spominju se povoštene tablice odnosno daščice u beogradskim i budimskim školama.⁷

Iako je bila upotreba povoštenih tablica veoma česta, kao što se iz navedenih slučajeva može naslutiti, one se u srednjem vijeku nisu više upotrebljavale u svrhu pisanja listina, kao što je to bio slučaj u starom vijeku. jer su ih istisnuli podesniji materijali pergament i papir.

3. Zidovi crkava

Prije prelaza na govor o pergamentu i papiru, o ovima, u srednjem vijeku prvenstvenim materijama za listine, treba navesti kao materiju, na kojoj su se kod nas u nekoliko slučajeva napisale povelje, *zidove crkava*. Već sv. Sava priča u biografiji svoga oca Nemanje »—...ovaj naš sveti manastir (Studenicu) sazida... i sela predade s drugim, što pripada manastiru, sa ikonama i posudama časnim i knjigama i rizama i zavjesama i svime, što je napisano u zlatopečatnoj povelji njegovoj, šta više, i u crkvi napisano na steni«.⁸ Studenička povelja Nemanjina nije sačuvana ni na pergamentu ni na zidu crkve, ali su kao natpisi na crkvenim zidovima sačuvane osnivačke povelje manastira Žiće, manastira Gračanice, navodno i manastira Morače, a samo sadržaj povelje bez njezinog protoka i eshatokola sačuvan je u

⁴ MshSM, 46, str. 35 br. 50.

⁵ Daničić, Đ., *Život sv. Save*, Zagreb, 1860, 148; ispor. Stanojević, St., *Studije*, Glas 157, 226 nap. 24.

⁶ MshSm III, 63 čl. 286.

⁷ Kulundžić Zvonimir, *Knjiga o knjizi*. Zagreb 1951, str. 403 i V. Novak, *Lat. Pal.* 44.

⁸ *Spisi sv. Save*, izd. V. Ćorović, Zbornik SKA I, 17, Beograd 1928. str. 153.

crkvi manastira Lesnovo. Povelja Stefana Prvovjenčanog i sina mu Radoslava crkvi u Žiči sačuvana je jedino kao natpis pod svodom tornja (kule) ispred priprate crkve.⁹ Isto tako sačuvana je povelja kralja Milutina manastiru i crkvi u Gračanici jedino kao natpis u 53 reda, koji zauzimaju prostor od 1,80 × 1,50 m na zapadnom zidu gračaničke crkve iza glavnog oltara.¹⁰

Okolo povelje Stefana Vukanovića njegovoj zadužbini manastiru Morači vlada neizvjesnost. N. Dučić određeno tvrdi, da se u manjoj crkvi sv. Nikole, koja stoji kraj manastira i velike crkve u Morači, nalazi »na zidu iza crkvenih vrata *ispisana povelja*, koju je veliki knez Stefan dao Morači i u kojoj se između ostaloga nabrajaju zemlje, livade, planine i ribnjaci koje je priložio toj svojoj zadužbini. To je *prepis Stefanove originalne hrisovulje* sa pergamenta, koju je Kovačević imao u rukama... 1841. god., ali je sada nema tamo«.¹¹ Dvije godine kasnije posjetio je Moraču Lj. Kovačević, ali on sasvim neodređeno kaže »na zidu ove crkvice u vratima *Izbrojane su sve zemlje manastira*, Morače koje i sad još ima. Na završetku toga popisa dobara kazuje se da je učinjen »togda pravěštu kyrъ Pavseju patrijarhu přestolomъ vъse srъbskyje zemli«.¹² Nije sigurno, da li je Dučić više zapisao, nego što je faktički vidio, naime da natpis predstavlja prepis *Stefanove povelje*, ili je Kovačević zapisao manje, nego što postoji. Sasvim isključen Kovačevićev podatak nije, jer i u manastiru Lesnovu, zadužbini velikog vojvode Olivera, u natpisu u crkvi ne reprodukuje se *osnivačka povelja* Olivera, nego se nabrajaju pod zaglavkom »a sije zemlje...« samo posjedi manastira,¹³ u natpisu je samo reprodukovan tj. dispozitivni dio osnivačke povelje bez protokola i eshatokola. Isti je mogao biti slučaj i sa natpisom u Morači. Svakako je šteta što Kovačević nije prepisao taj natpis, da bi se vidjelo, da li je to prepis povelje.¹⁴ No, povelje na zidovima su iznimke. Pretežna većina naših listina srednjega vijeka pisana je na pergamentu, manji dio na papiru.

4. Pergament

Historijat pergamenta, njegovo vjekovno rivalstvo papirusu i njegova konačna pobjeda nad njim, su općenito poznati.¹⁵ Oznaka »pergament« poznata je kod nas samo romansko-primorskom kulturnom krugu. Tamo se oznaka upotrebljava i na latinskom (»liber de perga-

⁹ Miklosich, Mon 11 br. 18, v. ispravke teksta od Kalužniackog u A f sl Ph 13, 1890, 73 sl., i opis kule i natpisa od Petkovića Vl., u Starinaru NR I, 1906, 145.

¹⁰ Opis i revidirano izdanje od Milivoja Pavlovića u Glasniku skopskog n.d. III, 1928, 105 sl.

¹¹ Dučić Nikifor, *Morača i Ostrog*. Glasnik SUD 43, 1876, 59.

¹² Kovačević Ljuba, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka*. Starine JAZU 10, 1878, 264.

¹³ Stojanović, Lj. *Stari srpski zapisi inatpisi IV*, 7.

¹⁴ Isporedi i Stanojević, St., *Studije o srp. diplomati*, Glas SKA 157, 226.

¹⁵ Isporedi Novak, V., *Lat. pal.* 53 sl. i Kulundžić, *Knjiga o knjizi* 428 sl.

menis«),¹⁶ i na hrvatskom jeziku («karta bergamine«).¹⁷ Ali čak u primorskom kulturnom krugu ova oznaka nije isključivo vladajuća, čak i u tom području nazivu »pergament« konkurirše naziv »carta«. Carta je prvobitno značilo papirus, spremljen za pisanje.¹⁸ Vremenom je taj izraz postao općenitom oznakom za svaki materijal za pisanje, te se je u srednjem vijeku razlikovalo »carta de pergameno« od »carta de bombicina« (papir), ujedno je ista riječ *carta* značila i gotovi, napisani dokument (carta notarii = listina). U naš srpsko-bizantski kulturni krug oznaka pergament uopće nije prodrila. Srbi su novi materijal za pisanje, pravljen od kože, označavali istom oznakom »hartija«, kojom su ranije označavali papirus. Kasnije je kod Srba prastara oznaka hartija prešla i na najnoviji materijal za pisanje, na papir, jednako kao što kod Italijana carta danas znači papir. No, u srednjem vijeku u srpskom kulturnom krugu hartija znači pergament.¹⁹

Izrada. — Pergament se izrađivao kod nas prvenstveno od koža sitne stoke janjadi i ovaca odn. jaradi i koza. Radi toga govore dubrovački izvori o »quaternus de cartis pecudinis«²⁰ i o »liber scriptus in cartis edinis«.²¹ U sjevernoj Evropi, gdje se sitna stoka manje goji, upotrebljavale su se u istu svrhu prvenstveno kože teladi i svinja, ali je, dabome, sjevernoj Evropi pergament od sitne stoke isto tako poznat, kao i južnoj Evropi pergament od teladi i svinja. Iznimno su se za izradu pergamenta mogle upotrijebiti kože od pasa i vukova, pa čak i zečeva. Najgrublje vrste pravile su se od kože magaraca i upotrebljavale se većinom za bubnjeve, uvek knjiga itd., a najfinija vrsta pergamenta bila je tzv. carta virginea od kožica zametaka, koji bi se izvadili iz upotrebe ubijenih životinja — majki.²² Da se i najfinijeg pergamenta kod nas mnogo trošilo, dokazuje činjenica što su Srbi za životinje, izvađene iz utrobe ubijenih majki, stvorili naročiti naziv »isporak« (is-poriti). Car Dušan u povelji svojoj zadužbini arhandela u Pri-zrenu određuje Vlasima kao dužnost, da daju manastiru, »jagnjetinu i isporькь«.²³ Za listine se »djevičanski pergament« krajnje rijetko trošio. Na takvom je napisana samo povelja kralja Milutina manastiru bogorodice u Rtnju kod Kotora i privileg kralja Tvrtka Mlecima iz god. 1385.²⁴ Inače se ovaj najfiniji pergament upotrebljavao samo za knjige, i vjerovatno, za čudotvorne zapise.

¹⁶ Solovjev—Peterković, *Dubrovački zakonski spomenici*. Zbornik SKA III/7, indeks pod »pergamina«.

¹⁷ Milčetić, J., *Hrv. glagoljska bibliografija*. Starine JAZU 33, 442.

¹⁸ Novak, V., *Lat. pal.* 48.

¹⁹ Slučajeve upotrebe navodi Stanojević, St., *Studije*, Glas SKA 157, 225. Domentijanu i Teodosiju je hartija zacijelo značila još pergament, a ne papir, kao što misli Stanojević.

²⁰ Solovjev—Peterković, 1. c. 148 c. VII.

²¹ MshSm 13 (Mon. Rag. 2) 354.

²² Novak, V., *Lat. pal.* 54 i Wattenbach, W., *Das Schriftwesen im Mittelalter*.

²³ GSUD XV, 305 i 310. Ispor. Daničić, *Rječnik*, pod »isporькь« = »agnus abortivus eiusque pellis«.

²⁴ v. Spomenik SKA 93, 1940, 124 i 127.

Spoljašnji izgled i kvaliteta pergamenta ovisi o načinu njegove izrade i o brižljivosti rada prilikom izrade. Pergament se pravio od koža pomoću kreča, a postupak je mogao biti dvojaki: Moglo se kože lužiti u krečnom mlijeku ili ih se moglo premazati gustim gašenim krečom. Kod prvog načina položile bi se kože u krečno mlijeko, tj. u gašeni kreč, razrijeđen vodom toliko, da na ukupnu težinu lužene kože dolazi 4—8% težine kreča.²⁵ U krečnom mlijeku kože bi ostale 6—10 dana, kože odraslih životinja duže, mlađih manje. Krečno se mlijeko više puta mijenjalo osim toga se je često miješalo, da bi kreč u vodi ostao jednakomjerno raspodijeljen. Luženje kožica u krečnom mlijeku je imalo trostruku svrhu: da se olabavi pokožica (gornji sloj kože), kako bi se mogla ukloniti dlaka sa kože, da se isto tako olabavi sluzasta potkožica, koja se mora također ukloniti, i konačno, da kreč rastvori masnoću, koju sadrže srazmjerno mnogo osobito kože sitne stoke.

Isti rezultat kao sa krečnim mlijekom postigao se sa gustom kašom gašenog kreča, sa kojom bi se u tankom sloju premazala mesna strana kožica i na to se kožice naslagale mesna prema mesnoj i vanjska prema vanjskoj strani. Djelovanje krečne kaše je mnogo jače od krečnog mlijeka te su kožice morale biti izložene djelovanju kaše samo 4—24 sata, već prema starosti kožica i prema željenom kvalitetu gotovog produkta, ali je taj način obrade i mnogo riskantniji, jer je od predugog djelovanja kreča mogla nastradati kožica.

Površno i aljkavo luženje kožica ostavljalo je na pergamentu trajnih tragova. I danas ima listina, kod kojih se vidi, da kožice nisu dovoljno lužene, radi čega je ostao pergament masan. Neke su listine masne cijelom površinom, druge pokazuju veće ili manje masne mrlje. Tako na pr. je dubrovačka priznanica na ogroman poklad Đurđa Brankovića M 338 sa desne strane masna, od toga zgužvana tako, da se ne može izravnati i gotovo providna od masnoće. Sličnih slučajeva ima u svima našim kancelarijama, kao na pr. listine Tvrtka II M 243, Stjepana Ostojića M 266, Sandalja M 268, Radosava Pavlovića M 327, Despota Đurđa Smederevca M 350 itd. No, masnoća kožica može da potiče ne samo od nedovoljnog luženja, nego i od premazivanja glicerinom. Od XV stoljeća dalje, naime, ulazi u običaj, da se pergament premaže glicerinom, da bi mu se dala veća otpornost. Radi toga se može samo kod pergamenta, koji imaju samo masne mrlje, tvrditi da su slabo luženi, dok kod pergamenta, koji su masni cijelom površinom taj izgled masnoće može poticati i od glicerina.

Poslije luženja koža bi se oprala u čistoj vodi, na to bi se sa njihovih sastrugala sa vanjske strane dlaka i pokožica, a sa unutrašnje strane potkožica i eventualni ostaci mesa. Posao skidanja dlaka i potkožice obavljao se (a obavlja se dijelom još danas) na naročitim kožarskim panjevima,²⁶ sa naročitim, za dlaku tupim, za potkožicu veoma oštrim

²⁵ Za preradu koža isporedi Gložić Berislav, *Uvod u kožarstvo* Zagreb 1947. Sa praktičnim i teoretskim uputama mnogo me zadužio g Josip Mali, nastavnik kožarskog tehnikuma u Domžalama, te mu se za pomoć iskreno zahvaljujem.

²⁶ Sliku panja vidi Gložić, *Uvod* 55.

noževima.²⁷ Dlaka (vuna, kostrijet, četine) mogla se upotrijebiti u tekstilne svrhe, od potkožice se kuhalo tutkalo.

Kao što luženje, tako se i struganje obavljalo sa krajnje različitom pažnjom i brigom. Postoji veliki broj listina, kod kojih se dlaka i pokožica sastrugala tako aljkavo, da se i sada vide jasni tragovi ne-hajnosti prilikom obrade kožica. Tako je na pr. koža kod listina bana Tvrtka M 159, vojvode Radiča Sankovića M 229 i Tvrtka II M 273 mjestimično sastrugana tako površno, da se vide ne samo kanali dlačnih korjena, nego da je ostao jedan dio dlačnih korjena u kanalima i, pošto je janje bilo crno, pergament ima i danas od ovih korjena sve puno crnih tačkica na vanjskoj strani. Po tome se vidi, da tupi nož za struganje ipak nije bio sasvim tup, pošto je doduše jedan dio dlaka iščupao, kao što treba, ali je drugi dio dlaka odrezao, tako da su ostali korijeni u kanalima. Kao suprotnu krajnost može se navesti pergament dubrovačkih priznanica na poklade Jelene i Sandalja M 303 i M 315. Kod njih je koža tako dobro sastrugana — ležala je sigurno dosta dugo u lužnom rastvoru, — da stoji već na granici pergamenata njemačkog načina izrade. Struktura kože se jedva vidi i vanjska strana se vrlo malo razlikuje od unutrašnje, jednom riječju, bolji kvalitet italijanskog pergamenta je teško zamisliti. Između ove dvije krajnosti postoji nepregledna skala najrazličitijih stepena brižljive ili površne obrade. Ima pergamenata, koji su posvuda srednje dobro sastrugani, ima drugih, koji su sredinom dobro obrađeni, ali su im uglovi, gdje je pritisak ruke najslabiji, vrlo loše ispali itd., itd.

Ako se je kožice izložilo dovoljno dugom luženju, odn. dovoljno dugom učinku krečne kaše, mogla se je sa nje skinuti ne samo dlaka i pokožica, koja sačinjava jedva 1% od sveukupne debljine kože, nego se mogao sastrugati i gornji sloj kožice, takozvana hialina membrana. Ako je skinuta membrana hialina, na kožici se ne vide više nikakvi znakovi njezine strukture, jer su uklonjeni dlačni, znojni i lojni kanali. Obje strane kože, i donja i gornja, postaju jednakog izgleda.

Kod daljnje obrade kožica to ima krupnih posljedica. Ako je membrana hialina skinuta, dobiva se kalcinisanjem, koje se preduzima kao konačna faza izrade pergamenta, jedna vrsta pergamenta, koja je sa obje strane jednake boje. Naprotiv tome, ako hialina nije skinuta, ona daje naslaganoj kredi tamniju boju, nego što je unutrašnja. Kod toga ima sve moguće nijanse tamnije boje. Neki su pergamenti sa te vanjske strane svjetlo, — drugi tamnožuti, jedni svjetlo, — drugi već sasvim tamno smeđi. Rijetko će se naći dva pergamenta sa jednakom bojom vanjske strane.

Na taj način ima pergamenta dviju vrsta: Jedna, kod koje se vanjska strana jasno razlikuje od unutrašnje po svojoj tamnijoj boji, a i po tome, što je na njoj sačuvana sva struktura kože, i druga vrsta, kod koje su obje strane jednake i po boji i po vanjskom izgledu. Prva se vrsta naziva italijanskim ili španjolskim pergamentom, jer se u ovim južnim dijelovima Evrope proizvodila prvenstveno ova vrsta, druga se naziva njemačkim ili francuskim, opet radi toga jer je na sje-

²⁷ Slike toga alata isto tamo 53.

veru ova vrsta češća. Razumije se po sebi, da se i u Italiji ili Španiji proizvodilo »njemačko-francuskih« pergamenata besprijekorne finocē, jednako kao što ni u Njemačkoj ili Francuskoj grublji »italijansko-španjolski pergament nije bio nepoznat.

Kod toga je zanimljivo, da intenzivnije ili labavije struganje kožica ne utiče mnogo na debljinu pergamenta. Pretpostavljalo bi se, da su svi takozvani njemački pergamenti tanji od italijanskih, to međutim nije slučaj. Ima njemačkih pergamenata, koji su znatno deblji od pojedinih italijanskih, te se vidi, da debljina pergamenata ne ovisi u prvom redu od jačeg ili slabijeg struganja.

U našoj diplomatici je daleko pretežniji broj listina pisan na italijanskom pergamentu, tako da njemački izgleda gotovo kao iznimka. Jedina kancelarija koja ga je upotrebljavala u jačoj mjeri, je bosanska, u kojoj on nije rijedak. Već Ninoslavljeva najstarija listina M 30 je pisana na komadiću njemačkog pergamenta i od toga doba dalje može se u bosanskoj državnoj kancelariji konstatovati njemački pergament povremeno sve do zadnjih vremena samostalne Bosne. Osobito često ga je proizvodila kancelarija bana i kralja Tvrtka, od koga je ravno jedna polovina sačuvanih listina pisana na njemačkom pergamentu (latinske Dubrovniku iz god. 1355. i iz god. 1356, Vukcu Hrvatiniću iz god. 1366. i latinska Mlecima iz god. 1355; isporodi GZM IV/V, 105, 107, 109 i 131), dok jedna listina stoji na granici između njemačkog i talijanskog pergamenta (M 190: v. GZM IV/V, 128). Poslije Tvrtka I njemački pergament postaje rjeđi, ali ga ipak ima (Tvrtko II franjevcima god. 1436. Fermendžin br. 736 i Stjepan Toma Dubrovniku M 363).

Od bosanskih velefeudalaca upotrebljavaju njemački pergament samo braća Sankovići (M 204 i 205) i Radosav Pavlović u jednom jedinom slučaju (M 277), svi ostali upotrebljavaju isključivo italijanski pergament. U kancelariji Dubrovnika njemački se pergament uopće ne upotrebljava za povelje, ali smo već napomenuli, da pojedine listine (M 303 i 315) stoje sasvim na granici njemačkih pergamenata, jer im je koža tako pažljivo sastrugana, da se vanjska strana samo malo razlikuje od unutrašnje. Dok se njemački pergament za listine u Dubrovniku uopće ne troši, dotle ga ima na pretek u knjigama, i to u svim mogućim kvalitetima, od najgrubljeg do najfinijeg.

Gotovo isto vrijedi za srpsku državnu kancelariju. I ona za povelje proizvodi gotovo isključivo italijanski pergament, jedino Dragutinov M 21 veoma grubog kaviliteta i Dušanov M 90, isto prilično grub, čine od toga iznimku, ali ta iznimka samo potvrđuje pravilo.

Pošto su kožice sastrugane bilo za italijansku, bilo za njemačku vrstu pergamenta, treba iz njih ukloniti onaj kreč, koji je za vrijeme luženja prodro u sami sastav kožica. Bez toga uklanjanje kreča kožice bi ostale od onog kreča, koji se infiltrirao za vrijeme luženja, tako tvrde, da bi se lomile kod češćeg presavijanja, tj. otvaranja i zatvaranja pergamenta. Samo kvašenje u čistoj vodi ne izvlači kreč dovoljno, nego se u tu svrhu upotrebljavao rastvor pasjih ili ptičkih izmetina. Izmetine bi se ostavljale u vodi do vrenja, tekućina se onda ocijedila i u nju se stavljale kožice. Danas se u istu svrhu upotrebljavaju ke-

mični preparati, ali, navodno se onda, kada se hoće postići savršeni produkt, i danas upotrebljava stari, nehigijenski rastvor izmetina. Još jači efekat može se postići time, da se kože razastru između slojeva pšeničnih mekinja, koje su prethodno nakvašene u mlakoj vodi. Prilikom vrenja mekinja, izvlači se iz košica i kreč i bjelančevina kože još potpunije, nego u rastvoru izmetina, ali je postupak, dabome, daleko skuplji i traži više rada i pažnje, te se zbog toga rijetko primjenjuje. Od pažljivog, odnosno površnog, uklanjanja kreča ovisi tvrdoća pergamenta.

Među našim listinama nalaze se u svim stoljećima i u svima kancelarijama najrazličitije tvrdoće. Tako je npr. bosanski pergament listine bana Ninoslava M 36 isto tako mek, kao humski kneza Črnomira M 43 ili raški kralja Uroša I M 46, i jednako je mek spomenuti pergament Črnomira M 43 iz XIII stoljeća kao i pergament Sandalja M 272 ili Đurđa Semederevca M 300 iz XV stoljeća. Kakve različite kvalitete je izrađivala jedna ista kancelarija, najbolje se vidi iz povelja kralja Milutina M 51 i M 53. Dok je prva mekao kao papir, čak i ponešto zgužvana, dotle je druga upravo uzor tvrdoće, i ako nije mnogo deblja od prve. Općenito ima među našim listinama mnogo više tvrdih nego mekih, i mekan pergament se nalazi veoma rijetko. Osim već gore navedenih primjeraka moglo bi se navesti još listinu kraljice Jelene M 666, bana Tvrtka latinska iz 1355, kralja Ostoje M 224, 225 i 226, te kralja Tomaša M 346 i M 363. Sve ostale povelje spadaju među tvrde vrste pergamenta. Kod toga je stepen tvrdoće veoma različit. Većina ih je — takoreći — normalno tvrda, bez muke ih možemo rastvoriti i ako ih rastvorene položimo na sto, leže bez daljega razastrte na stolu. Nasuprot tome ima pojedinih pergamenata, koji su pravo čudo od tvrdoće. Već u XIII stoljeću su npr. povelje kralja Radoslava M 23 ili župana Radoslava M 45 veoma tvrde, ali u XV stoljeću ima pergamenata, koji se jedva rastvaraju. Takav je npr. pergament povelje Tvrtka II M 273 ili Radosava Pavlovića M 296, samo malo zaostaju za njima dubrovački N 302 i M 331, hercega Stjepana M 336 i M 344. Rekord tvrdoće izgleda da predstavlja povelja Ivaniša, sina Radosava Pavlovića, M. 340. Kod nje treba fizičkog napora, da se rastvori, pri tome glasno puca, a ako je hoćemo držati razastrtu na stolu, mora se na nju položiti na oba kraja više od 1 kilograma težine. Ona je pravi đon među pergamentima. Kao osobenost može se navesti i pergament dubrovačke priznanice vojvodi hercegu Stjepanu M 321. I on je krajnje tvrd, k tome napadnut od neke bolesti, koja ga razjeda, a radi svega toga tako trošan da ga nisam smio izravnati na stolu, jer postoji opasnost, da bi se kod toga prelomio na pregibima.

Pošto se iz kožica luženjem uklonila masnoća, sa struganjem uklonila dlaka i potkožica, a ponovnim ispiranjem uklonio ostatak kreča, kože bi se čvrsto razapele i posušile. Poslije toga bi se kalcinisle i uglačale. Kalcinisanje se izvodilo posipanjem kožica sa kredom u prahu, koju su mehanički, tj. tucanjem sa drvenim čekićem, spojili sa kožicom. Pa se to glačalo najprije sa prostim oblim izgladenim kamenom, a za posljenje glačanje upotrebljavao se Bimsstein (kamen plovac).

Kalicinisanje povelja se izvodilo isto tako sa nejednakom brižljivošću, kao i luženje i struganje. Ima pergamenata, koji su tako loše kalcinirani, da sada otpada od njih tanki sloj krede. To ne škodi u slučajevima, kada sloj otpada sa spoljašnje strane, kao što npr., na poveljama kralja Milutina M 52 i M 55, jer se na spoljašnjoj strani ne nalazi nikakvo pismo, ali škodi u slučajevima, kada sloj otpada sa unutrašnje strane, jer se tu uništava pismo. Najjače je u tom pogledu oštećen pergament povelje Mateja Ninoslava M 30, sa koje se kreda ljušti, radi čega će u izvjesno vrijeme povelja ostati bez teksta.

Bijela boja od kalcinisanja je isto veoma različito bijela. Kao što, s obzirom na boju spoljašnje strane, postoji nepregledna množina različitih tonova boje od svjetlo-žute do tamno-smeđe, isto tako s obzirom na bijelu boju unutrašnje strane od prljavo- ili mutnobijelog izgleda do najčistije cinkovo-bijele boje.

Ni glačanje pergamenta nije izvedeno uvijek jednako pomnjivo. Neke povelje kao npr. Milutinova M 53, Ostojina M 224, dubrovačka M 315 i Radosava Pavlovića M 327 su svježe sjajne, kao da su tek došle iz apreture, kod drugih se sjaj više ili manje izgubio i ostala je samo glatka površina. Ima pergamenata koji se uopće nisu glačali, osobito među njemačkim vrstama. Tako npr. povelje Radosava Pavlovića M 277, Tvrtka II franjevcima iz god. 1436. i kralja Stjepana Tome M 363 uopće nisu glatke, nego se osjećaju kao hrapave, kod drugih (na pr. Tvrtkova latinska Dubrovniku iz god. 1356), je samo vanjska strana hrapava, dok je unutrašnja prilično glatka. Posljedica hrapavosti jeste, da se mastilo više ili manje razlijeva ili se npr. kod povelje Tvrtka II, kada je bila složena, mastilo upilo u suprotno, na njemu ležeće polje, tako da se danas pojedini dijelovi redaka mogu čitati na suprotnom polju u negativu.

Debljina pergamenta. — Pomnjivo struganje i glačanje ima izvjesnog upliva na debljinu pergamenta, ali debljina tj. finoća pergamenta ovisi u prvome redu o starosti i o vrsti životinja, u drugom redu tek o struganju i glačanju. Što mlađa je životinja, to finiji ispada, u slučaju jednako pomnjive obrade, pergament, ali, ni od najmlađeg teleta pergament ne može biti tako tanak i fin, kao što je od janjeta ili jareta

Do sredine XIII stoljeća pergamenti su općenito još prilično grubi i debeli. U prvoj polovini toga stoljeća ima još pergamenata, kakvih se u XIV i XV stoljeću više uopće ne nalazi. Pergament listine kralja Radosava M 23 zacijelo dubrovački produkt, jer je malo vjerovatno, da bi bio Radoslav na svome bijegu sobom nosio pergament iz Srbije — ima debljinu 0,37 — 0,49 — 0,32 — 0,45,²⁸ slično pergament ulcinjskog notara Bonacursija od 11. IV god. 1251. (C. D. sv. IV, br. 384, str. 445) 0,44 — 0,23 — 0,45 — 0,13. To su najgrublje i najdeblje vrste pergamenta na našem teritoriju. Uz ove najgrublje postoje već tada finije vrste, koje se kreću prosječno između 0,20 do 0,30 mm, npr. kralj Vladislav M 33 sa 0,22 — 0,25, humski knez Andrija M 29 sa 0,22

²⁸ Prvi broj znači debljinu u lijevom gornjem uglu, drugi u desnom gornjem uglu, treći u lijevom donjem, a četvrti broj u desnom donjem uglu.

— 0,26, ban Matej Ninoslav M 30 sa 0,22 — 0,25 ili Dubrovnik M 28 sa 0,22 — 0,26. Pojedini pergamenti silaze čak ispod 0,20, neki od njih samo na onom dijelu (gore ili pri dnu, desno ili lijevo), na kome su bolje obrađeni, npr. knez Črnomir M 43 lijevo 0,17 — 0,19, desno 0,21 — 0,23, kralj Vladislav M 25 desno 0,15 — 0,19, lijevo 0,22, Uroš I M 46 0,14 — 0,17 i 0,22 — 0,22 itd., a neki već na sva četiri ugla, npr. Vladislav M 31 lijevo 0,13 — 0,13, desno 0,17—0,15 ili Uroš I M 42 lijevo 0,12 — 0,15, desno 0,18 — 0,15 itd.

U drugoj polovini XIII stoljeća pojavljuju se pergamenti, čiji se kvalitet ne bi očekivao u srednjem vijeku. Debljina silazi ispod 0,10 (debljina normalne britvice!), obrada kožica mora da je bila dakle savršena. Prvi takav je pergament listine kraljice-majke Jelene M 66 (iz god. 1267/1268), koji je na lijevoj strani debeo 0,11 — 0,11, a na desnoj 0,10 — 0,9. Nažalost je pergament veoma zgužvan, a po svojim dimenzijama predstavlja pravi kuriozitet među našim listinama. Drugi je Milutinov M 51 (iz god. 1282), koji je lijevo 0,09 — 0,11, desno 0,12 — 0,14, dakle za sitnicu grublji od Jeleninog. Od toga doba dalje pojavljuju se ovi fini pergamenti povremeno, ali veoma rijetko, u našim kancelarijama. U ovu najfiniju vrstu spadaju još samo dubrovački pergament Nikše Zvijezdića M 315 sa debljinom od 0,11 — 0,12 i 0,09 — 0,12, nešto grublji su dubrovački M 323 (0,09 — 0,16) i M 329 (0,09 — 0,17), i konačno Radosava Pavlovića M 327 lijevo 0,11 — 0,13, desno 0,08 — 0,13.

Znatno više ima srednje finih pergamenata sa debljinom između 0,10 i 0,20. U svemu pokazuje ovu srednje finu kvalitetu pergamenta oko 35 naših listina. Neke od njih, kao npr. Sandaljeva M 272 ili Radosava Pavlovića M 334 iznenađuje po tome što su ogromnih dimenzija (43×57 odnosno 48×64 cm!), a uprkos svojoj neobičnoj veličini pokazuju ovaj vanredan kvalitet izrade.

No, najviše ima i u ovom razdoblju prostih pergamenata sa debljinom od 0,20 do 0,30. To je, moglo bi se reći, standardna debljina naših pergamenata srednjega vijeka. I ne samo naših, nego izgleda i stranih, jer je npr. i papska bula Dubrovniku iz 1281. god. (Cod. dipl. sv. IV, br. 335, str. 396) debela 0,21 — 0,29 mm. Preko 0,30 mm debljine idu pergamenti u ovom razdoblju kasnijeg feudalnog razvoja veoma rijetko. Tako je Radosava Pavlovića M 296 lijevo doduše samo 0,22 — 0,27, ali desno 0,30 — 0,40, istoga Radosava M 314 lijevo 0,25 — 0,35, desno 0,27 — 0,33 (ako bi se listina okrenula za 90° , bila bi lijevo 0,25 — 0,27, desno 0,35 — 0,33!), istoga M 340 lijevo 0,37 — 0,23, desno 0,37 — 0,31 (po izgledu upravo varvarski!), dubrovački M 338 (potvrda o pokladu Đurđa Brankovića) lijevo 0,32 — 0,29, desno 0,17 — 0,39 i Đurđa Brankovića M 350 (naša najveća povelja) lijevo 0,31 — 0,27, desno 0,32 — 0,38. Preko 0,40 mm debljine, koja je bila do polovine XIII stoljeća još česta, pergamenti sada u XIV i XV stoljeću uopće ne idu, osim kod velikih komada na krajnjim uglovima, gdje se kožica nije mogla sastrugati. Tako npr. pergament Radosava Pavlovića M 334, koji je na svima mjestima debeo samo 0,15 do 0,20 mm, u donjem desnom uglu mjeri 0,45 mm, ali samo koji centimetar od ugla isto samo 0,15 mm, te je jasno, da je pergament ostao slabo sastrugan samo u ovom krajnjem desnom uglu. Po svemu se vidi, da su grublji pergamenti iz-

nad 0,30 mm debljine isto tako rijetki, kao što i krajnje fini sa debljinom ispod 0,10 mm, dalje se vidi, da u nekim kancelarijama, npr. u bosanskoj državnoj ili u kancelariji Kosača, ovako grubih pergamenata uopće nema.

Veličina povelja. — Kao što s obzirom na finoću pergamenta, tako i s obzirom na veličinu povelja predstavlja sredina XIII stoljeća prekretnicu u razvoju, to do sredine XIII stoljeća pergament je još tako rijetka stvar, da se s njime štedi u jednoj mjeri, koja izgleda neobična. Opće stanje produkcije mora da je bilo na svima poljima još veoma skromno, feudalni svijet se je zadovoljavao još sa najmanje mogućim. U tome početnom stadijumu konsolidacije, stadiju, koji je ispunjen još sa borbama za opstanak, fiksiraju se međudržavni ugovori često na komadićima pergamenta, koji po svojoj veličini stoje u dijametralnoj suprotnosti sa važnošću sadržaja. Matej Ninoslav (M 30) daje Dubrovčanima slobodu trgovanja, reguliše parnični postupak i ukida represalije na pergamentu veličine c^a 4,5 × 21,5 cm, tj. na c^a 97 cm² površine, kralj Vladislav (M 25) uzima za svoj, vjerovatno vlastitom rukom pisani, ogorčeni protest radi neodržavanja ugovora sa strane Dubrovčana, komadić pergamenta veličine c^a 11,5 × 5,5 cm, tj. na površini od oko 63 cm², a Dubrovčani mu se izvinjavaju na pergamentu 9 × 12 cm, oko 100 cm² (M 26). Prema njima izgleda Stefan Prvo-vjenčani, čiji ugovor iz god. 1215—1217. (st. 4) o slobodi trgovanja, o pravu azila i o ukidanju represalija zaprema oko 200 cm² (dimenzije oko 9,5 × 20,5 cm), gotovo kao rasipnik, ali se mora uzeti u obzir, da su pergament dali vjerovatno Dubrovčani, jer je ugovor pisan od dubrovačkog anonima.

Izvjescna štednja može se opažati i kasnije. Kralj Dragutin piše svoju povelju²⁹ Dubrovniku M 21 na pergamentu oko 10,5 × 13,5 cm, samo nešto malo veća je M 20 sa oko 11,5 × 18 cm. Krajnja štednja opaža se i u kancelariji kraljice majke Jelene. Za njezinu povelju M 66 je dijak odrezao od cijeloga pergamenta paralelno duljoj strani, koja je 50 cm dugačka, jedan samo 5,5 cm uski listić. Pošto vanjska strana nije bila sasvim ravna, nego u sredini nešto ispupčena, dijak je i rez podešavao paralelno toj ispupčenoj crti. Na taj način je nastala najneobičnija naša povelja, što se oblika tiče, povelja od cijelog pola metra širine, ali samo 5,5 cm visine, k tome ne ravno, nego ispupčeno rezana. Ipak površine ima ova povelja oko 275 cm², dakle mnogo više nego mnoge druge povelje, koje se radi pravilnog oblika čine veće, a uistinu su manje od nje.

Oko sredine XIII stoljeća ove minijaturene veličine povelja iščeza-vaju, paralelno sa sve intenzivnijom produkcijom povećava se format povelja. Već skromnije od njih imaju više od 200 cm² površine (Matej Ninoslav M 36 oko 260 cm², Dubrovnik Urošu I M 37 oko 220 cm², knez Črnomir M 43 oko 230 cm² itd.), površina drugih dostiže i pre-stiže 500 cm² (dubrovački pergamenti kod povelje Mateja Ninoslava M 35 i Odole Krajinjanina M 38 po 495 odn. 590 cm², Uroš I M 42 i

²⁹⁾ O tome, da M 21 potiče iz Dragutinove kancelarije, ispor. Glasnik Skop. n. dr. 21, 1943, str. 9.

M 46 čak 730 cm²). Prema kraju XIII stoljeća površine stalno rastu. Dok je Vladislav svoje vlastoručno pismo pisao na komadiću od 63 cm², dotle Milutin oko god. 1284. za slično pismo županu Tvrtku (M 55) uzima komad od oko 270 cm², dok Uroš I piše svoje povelje M 42 i M 46 na 730 cm², dotle Milutinova vrhlabska povelja M 53 zaprema već oko 1040 cm². Poslije toga uspona vraćaju se Milutinovi nasljednici na skromnije površine od 700—800 cm², dok najzad Dušan ne napušta pergament i prelazi na papir, koji ostaje dominantan na cijelom području bivše nemanjičke Srbije sve do početka XV stoljeća.

Cijelo to vrijeme Bosna ostaje vjerna pergamentu, ali do Tvrtka kralja su dimenzije listina skromne i površine se kreću prosječno od oko 500 cm² (Thallóczy II) do oko 850 cm² (Thallóczy VIII), a neke, i ako prilično važne, su čak manje (Tvrtkova latinska Dubrovniku iz god. 1355. samo oko 400 cm², njegova ćirilska M 175 samo blizu 370 cm²).

Sa krunisanjem Tvrtka za kralja, razvoj uzima neslućeni obrt. Povelje postaju po svojim dimenzijama ogromne i kao da među pojedinim kancelarijama nastaje utrka, ko će izdavati veće povelje. Tvrtkova prva povelja Dubrovniku iz god. 1378 (M 181) mjeri gotovo 2400 cm², nadmašuje ju Ostojina M 225 a nešto više od 2400 cm², a rekord na području Bosne predstavljaju povelje Radosava Pavlovića M 314 sa gotovo 2900 cm², M 334 sa nešto više od 3000 cm², Radosavljevog sina Ivaniša M 340 sa više od 3500 cm² i Radosavljeva M 296 sa nešto manje od 3900 cm². Od Radosavljeve povelje M 296 bi bio ban Matej Ninoslav od same plike, koja mjeri 380 cm² površine, dao napraviti četiri svoje povelje M 30, a cijela ta Radosavljeva bi mu bila dovoljna za 40 njegovih povelja. Drastičnija ilustracija ogromnog napretka i jačanja produkcije, s time u vezi sve bezumnijeg rasipništva, nije moguća.

Sa ovim grdosijama iz kancelarije Jablanića zaostaju prilično daleko sve druge kancelarije sa područja Bosne. Sama kraljevska državna kancelarija prestiže Tvrtkovu i Ostojinu listinu samo još sa listinom Tvrtka II M 243, koja mjeri više od 2500 cm², sve ostale kasnije listine je i ne dostižu.³⁰ Isto tako ni kancelarija Kosača ne dostiže kancelariju Jablanića. Listine Sandalja M 268 i M 272 sa svojih oko 2500 cm² površine i jednako velike hercega Stjepana M 322 i M 332 dostižu najveće kraljevske, a hercega Stjepana M 371 sa oko 2900 cm² ih čak prestiže, ali veličini jablaničkih listina nisu dorasle.

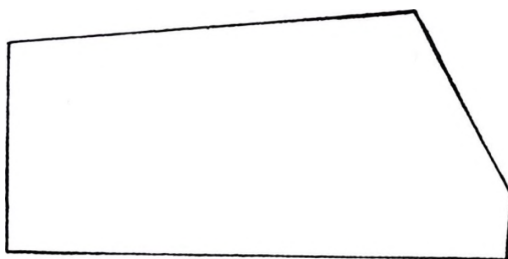
Početkom XV stoljeća vraća se i Srbija na upotrebu pergamenta, a i u Srbiji se opaža isto rasipništvo, kao što i u Bosni. Pergament povelje Despota Stefana Lazarevića M 251 iz god. 1405. mjeri već oko 2200 cm², povelja porodice Brankovića M 252 zaostaje za njoj jedva za 150 cm². Prilično skromna je prva povelja Despota Đurđa Brankovića M 300 sa oko 4500 cm², ali njegova druga povelja M 350 iz god. 1445. predstavlja sa svoja 72 cm širine i 72—75 cm visine, a sa više od 5300 cm² površine, apsolutni jugoslovenski rekord.

Glede Dubrovnika je pravilan sud nemoguć. Sačuvane dubrovačke listine — u glavnome su to priznanice na depozite balkanskih vefeću-

³⁰ Pogreškom je u GZM IV/V str. 169 navedeno, da povelja Stjepana Ostojića M 269 nadmašuje Tvrtkovu. Uistinu je od nje manja za oko 200 cm².

dalaca — drže uglavnome skromnu liniju i zadovoljavaju se sa površinama od 800 cm² (Jeleni Sandaljevoj M 282 i M 303) do 1350 cm² (Radosavu Pavloviću M 276 i Sandalju M 302). U prvo vrijeme njegove službe poznatom dubrovačkom kancelaru Nikši Zvijezdiću desilo se, da je uzeo za priznanicu vojvodi Sandalju M 312 pergament od nešto više od 2000 cm², ali su mu onda ostala ispod teksta puna 23 cm prostora neispisani. Poslije tog iskustva postao je i on oprezan i uzimao samo po 1100 (M 323) do 1700 cm² (M 321), jedino kada se radilo o zamašnim poslovima, onda je znao ići daleko preko te mjere. Definitivni obračun sa hercegom Stjepanom o ostavštini vojvode Sandalja M 331 zaprema oko 2800 cm², potvrda o ogromnom depozitu despota Đurđa Smederevca M 338 čak oko 3600 cm², približava se dakle po veličini najvećim jablaničkim komadima. Uprkos tome, pravilan sud, kao što je rečeno, nije moguć, jer najsvečanije dubrovačke listine nisu sačuvane. Ne samo vjerovatno, nego sigurno je, da su svečana dubrovačka imenovanja za dubrovačke plemiće, podijeljena kralju Ostoji M 228, vojvodi Hrvoju M 227, vojvodi Sandalju i braći M 267 i 271, vojvodi Radosavu Pavloviću M 281 i 297 i sinovima Radosava Pavlovića M 343, koja su sva sačuvana samo u prijepisima, odgovala u originalu po svojoj veličini najvećim bosanskim, zacijelo i jablaničkim komadima, ali o njihovoj veličini su moguće samo pretpostavke i nagađanja, jer originali nisu sačuvani.

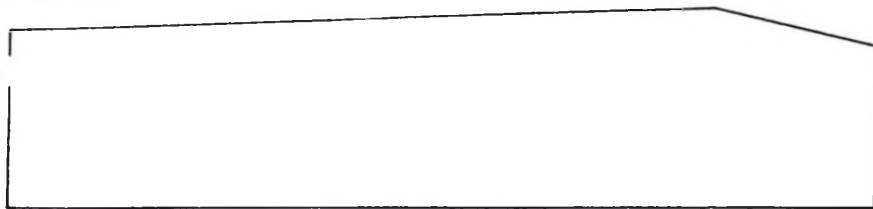
Oblik povelja. — Na spoljašnji oblik povelja su davali naši pisari srednjeg vijeka vrlo malo. Rezali su od cijelog komada pergamenta manje komade bez ikakve pažnje i bez ikakvog nastojanja, da izrezani komadi postanu pravilni četverokuti. Na taj je način krajnje rijetko neka povelja pri vrhu i pri dnu jednako široka, isto tako ni lijevo i desno jednako visoka. Gotovo uvijek ima između gornje i donje širine, te lijeve i desne visine bar po 1 do 3 cm razlike. Osobito neugodan dojam to čini kod povelja malog formata u prvoj polovini XIII stoljeća, kod kojih se ta nejednakost osjeća najviše. Već spomenuta naša najmanja listina kralja Vladislava M 25 ima gore širinu 12 cm, dole 10,5 cm, visinu desno 5,2 cm, a lijevo najveću visinu 6 cm, najmanju

Crtež 1.

1,5 cm (vidi crtež 1). Mnogo bolja nije ni Ninosavljeva M 30, koja je doduše gore i dolje jednako po 21,6 cm široka, ali se prvobitna visina od 4,2 cm (na lijevoj strani) penje postepeno prema desnoj strani do

5 cm, koju postiže 4 cm od desnog ruba na to opet pada na 4,3 cm (vidi crtež 2). Sličan oblik jednog peterokuta ima i povelja kralja Dragutina M 21.

Crtež 2.

Ni u slučajevima, kada se nastojalo napraviti pravi četverokut, oblici nisu pravilni iz dva razloga. Prvo pisari nisu rezali pravokute, nego su stranice u većini slučajeva položene više ili manje koso, što daje utisak nepravilnosti, a drugo, stranice su rezane makazama od oka i otprilike, radi čega su vijugave te se na taj način utisak nepravilnosti samo još pojačava. Vremenom stanje u tom pogledu postaje bolje. Povelje postaju veće, te se ovakve nepravilnosti radi većih dimenzija slabije opažaju, a i samo rezanje provodi se sa većom brižljivošću. Uza sve to su povelje pravilnog oblika i izgleda velika rijetkost.

Okvir. — Isto tako su malo pazili pisari u početku na estetičan izgled napisanog teksta. Oni su počeli pisati neposredno pod gornjim rubom pergamenta, pismo počinje neposredno kod lijevog ruba i teče sve do desnog ruba, tako da je apsolutno sav prostor iskorišćen do krajnjih mogućnosti. Dešavalo se, da tekst nije ispunio sav pergament, ali mjesto što bi se odozgo i sa strane ostavilo malo nepisanog prostora kao okvir, pisari su ostavljali pri dnu pergament prazan, ali gornji dio je iskorišćen potpuno i ispisan od ruba do ruba. Tako npr. listina Dubrovnika humskom županu Radoslavu M 44 (uistinu je to izrada kancelarije samoga Radoslava: v. GZM 1948. str. 137) nema ni gore, ni lijevo, ni desno ni najmanjeg ruba, ali je od sveukupne visine pergamenta od 45 cm ostalo prazno pri dnu 12 cm, dakle više od jedne četvrtine prostora, koji ostaje neispisan. Takve su skoro sve listine XIII stoljeća, jedino srpska državna kancelarija čini u tom pogledu ponekad iznimku, ali i ona vrlo rijetko. Listina kralja Radoslava ima prazne rubove gore 2 cm, lijevo 2,5 cm i desno isto tako 2,5 cm, kralja Vladislava M 32 gore 1, lijevo 1, desno 1,7 cm i Uroša I M 46 gore 2, lijevo 1,5 — 2,2 i desno 1,2 — 2 cm. Sve ostale ili uopće nemaju nikakvih rubova, ili imaju tako male (po 0,7 do 1 cm), da rubovi ne čine nikakav utisak.

U Srbiji se stanje počinje mijenjati na početku XIV stoljeća, Milutinova povelja iz god. 1302. (M 53) ima okvir od 2 — 2,5 — 2,2 cm,³¹ Dečanskoga M 81 od 2 — 2 — 2, a Dušanova M 100 sva tri ruba čak po oko 2,5 cm. Još jači i impresivniji postaje okvir, kada srpska državna

³¹ Prvi broj znači gornji rub, drugi broj lijevi rub i treći broj desni rub.

kancelarija mjesto pergamenta uvodi jeftiniji papir. Kod povelja, pisanih na papiru, su okviri od po 2,5 cm već nešto običajno, prilično često se nalaze rubovi i od 4 i više centimetara (Dušan M127, car Uroš M 143, 145, 149 itd.).

Postepeno se i u Bosni osjeća napredak u tom pogledu. Dok je kod listina iz XIII stoljeća iskorišćen apsolutno sav prostor, dotle se u XIV stoljeću počinje opažati težnja za ljepšim izgledom i listine počinju dobivati rubove. Najspornije je išlo sa gornjim rubom. Taj u početku fali i u slučajevima, kada dijak i lijevo i desno pušta vidljivi rub (Thallóczy br. 2, 3 i 6). Osjetljiv korak napred predstavlja listina bana Stjepana, pisana od dijaka Pribisava poslije god. 1335.³² (Thallóczy br. 4). Ona kao prva ima izraziti gornji rub od oko 2,5 cm, a srazmjerno impresivan i lijevi i desni rub. I ako Pribisav piše veoma ružno pismo, vidi se da ima smisla za ljepotu vanjske forme. Ali čak ni on, a dabome ni njegovi prethodnici ne znaju, kako se lijevi rub postizava potpuno prav i taj uvijek ispada ponešto vijugav, jer ga prave samo od oka. Tek kod dijaka Kupusca na listini iz god. 1351.³³ (Thallóczy br. 6) se opaža, da se držao neke vertikalne linije, bilo da ju je uistinu povukao, pa izbrisao, jer se od nje ne vide tragovi, bilo da je držao liniju putem kakvog drugog načina.

Sa poznatim dijakom bana Stjepana i bana Tvrtka, Dražeslavom Bojićem (1353—1367) počinje i u bosanskoj državnoj kancelariji uniformisani dopadljivi spoljašnji izgled povelja. Sve povelje od njegove ruke drže se istog principa: Srazmjerno mali gornji rub, ali ipak vidljivi, veoma jasno izraženi lijevi rub, koji se u svima slučajevima drži jedne stvarno povučene, ali naknadno brisane vertikalne linije, i jedan promijenljivi, ali uvijek dovoljno izraziti desni rub. Može se reći, da u Bosni tek Dražeslav uvodi u listine jedan vanjski oblik teksta, koji je na pergamentu raspoređen estetički. Ranije su pergament i pismo jedno te isto, bolje reći, od pisma se pergament uopće ne vidi, sada je pismo jedna zasebna jedinica, smještena na drugu jedinicu, na pergament, u jednom dopadljivom odvojenom obliku.

Od sredine XIV stoljeća dalje nema listina, koje ne bi imale veći ili manji prazan okvir oko ispisanog teksta. Sa pergamentom se više ne štedi, praznog, neispisanog prostora ostavlja se oko teksta toliko, da bi u taj prazan prostor stalo po nekoliko povelja XIII stoljeća. Gornji rubovi postaju isto tako veliki, kao i lijevi i desni, ponekada čak veći (na pr. Ostoja M 224 u omjeru 5 : 4,2 despot Stefan Lazarević M 251 slično 5 : 3,5, Dubrovnik Jeleni Sandaljevoj M 305 čak 7 : 5 itd.). Najveće i najimpresivnije rubove imaju povelje Tvrtka II M 273, Despota Đurđa Smederevca M 350 (naša najveća povelja) i hercega Stjepana M 371. Tvrtkovi rubovi iznose 7,8 — 8,7 — 8,3, Đurđevi 7 — 8,7 — 9, a hercegovski 7,5 — 7 — oko 5 — 6, i Tvrtkovi zapremaju oko 870 cm², Đurđevi više od 1500 cm², a hercegovski oko 940 cm² površine. U rubove Tvrtkove listine bi dakle stalo više od osam Ninosavljevih povelja M 30, a sami Đurđevi prazni rubovi bi bili dovoljni za dvije povelje Dečanskog M 81 (njegove dimenzije su oko 28,5 × 27 cm). Ovo je

³² O datiranju ispor. Ćorović, V., *Historija Bosne*, 612.

³³ Ispor. isto tamo 281 nap. 2.

druga drastična ilustracija rasipništva feudalne klase neposredno pred njezinu propast.

Rubovi su i u ovo doba u pretežnoj većini slučajeva odvojeni od teksta sa linijama, radi čega su geometrički pravilni. Iznimke su veoma rijetke ali ih ima. Tako listina hercega Stjepana M 322 nije linirana, radi čega su rubovi nepravilni i vijugavi. Osobito kod listina i pisama, pisanih na papiru, od liniranja se obično odustajalo te su rubovi rijetko kada pravilni. U iznimnim slučajevima pomagali su si savjesni pisari na različite načine. Tako su pisari listina Dušana M 127 i cara Uroša M 143 i M 149 prije nego što su počeli pisati, papir presavili tako da su im crte pregiba dale jasan okvir oko teksta, a dijak Ivan Radosava Pavlovića M 333 odvađa rubove od teksta linijama, povučenim na papiru tvrdim šiljkom, te se potezi na licu vide kao udubljenja, a na leđima kao ispupčenja. Ali takva prilježnost pisara je rijetka.

Liniranje. — U svrhu pravog pisanja povlačili bi pisari ponekad linije na pergamentu. No, u tom pogledu razlikuju se i pojedine kancelarije među sobom, a i u istim kancelarijama pojedini pisari među sobom, tako da se neko opće pravilo ne može postaviti. Uopće se može reći da je pretežan dio listina liniran, manji dio je bez linija.

Linije su mogli pisari povlačiti na dva načina, ili tvrdim šiljkom ili olovkom.³⁴ Tvrdim šiljkom povučene linije prave u pergament udubljenja, koja se na suprotnoj strani vide kao ispupčenja. Pisari su povlačili te linije većinom na licu pergamenta i kao linije su im služila udubljenja, koja je napravio tvrdi šiljak (Andrija humski M 40, Dobiša M 206, Sandalj M 268, Tvrtko II M 273, Đurađ Smederevac M 351 itd.) ali ima i pisara koji povlače linije sa poleđine, te im ispupčenja na licu služe kao linije (Milutin M 51). Naročitu spretnost pokazuje dubrovački anonimni pisar u povelji Urošu I M 42, koji šiljkom povlači linije tako oprezno, da se doduše na licu opažaju udubljenja, ali na poleđini nema nikakvih ispupčenja.

Olovo je došlo u upotrebu za povlačenje linija u XIII stoljeću.³⁵ Naše kancelarije u tom pogledu ne zaostaju za ostalim evropskim. Već u listini Stefana Prvovjenčanog iz god. 1214—1217. (vjerovatno iz 1215,³⁶ Lj. Stojanović I b. 4) dubrovački kancelar-anonim, čijom je rukom ta listina pisana, povlači grube linije sa olovom, isto čini i u svima svojim kasnijim listinama osim u M 42, u kojoj mjesto olova upotrebljava fini šiljak. U srpskoj kancelariji se nalazi olovo prvi put upotrebljeno u povelji kralja Vladislava M 33 iz oko god. 1240. Ostale kancelarije tj. bosanska i humska, u XIII stoljeću još ne upotrebljavaju olovo. Njihove povelje su ili uopće nelinirane (Ninoslav M 30 i M 36, Andrija M 29 i župan Radoslav M 44, knez Črnomir M 43) ili su linirane šiljkom (knez Andrija M 40). No, i u srpskoj državnoj kancelariji olovo

³⁴ Novak, V., *Lat. Pal.* 62.

³⁵ isto tamo,

³⁶ ispor. Foretić, Vinko, *Ugovor Dubrovniku sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom...* Rad 283, 1951, 83.

nije zavladao. Vladislavljev slučaj ostaje usamljen, većina kasnijih povelja (Uroš I M 46, Dragutin M 20, M 21 i M 57, Milutin M 53 — M 53 — M 55 i M 58, kraljica Jelena M 59 i M 66) nije uopće linirana, a kada se povlače linije, one se povlače šiljkom (Milutin M 51 i M 52). Vidi se, da je olovu trebalo prilično dugo, dok je došao u opću upotrebu.

Čak ni onda, kada se već općenito uoptrebljavalo, olovo nije sasvim potisnulo šiljak, povremeno ga pisari upotrebljavaju čak i u XV stoljeću. Tako pisari listina Sandalja M 268, Tvrtka II M 273, Radosava Pavlovića M 277 (papir!), M 327, M 33 i M 337 isto papir), Dubrovnika M 321, despota Đurđa M 351 i despota Lazara i Stefana M 379 upotrebljavaju samo šiljak, a u drugim slučajevima povlače jedan dio linija šiljkom, drugi dio olovom (Tvrtko II M 280 desna okomica šiljkom sa poledine, sve ostale linije olovom, Tvrtko II M 316 sve četiri okomice i prve tri vodoravne šiljkom, ostale vodoravne olovom, herceg Stjepan M 336 lijeva okomica olovom, prva vodoravna šiljkom (drugih linija i nema) i Stjepan Tomašević M 391 prva vodoravna šiljkom, sve ostale vodoravne kao i jedina okomita olovom). Ipak, uprkos ovoj povremenoj kasnoj upotrebi šiljka olovo se upotrebljava u daleko pretežnoj većini listina.

Obično bi pisari povukli sve linije, na kojima su pisali, ali ima i slučajeva, da su povukli samo nekoliko pomoćnih linija, koje bi im trebale služiti za održavanje pravca. Tako već pisar povelje Stefana Prvo-vjenčanog Mljetu (M 17 i 70) povlači šiljkom pri vrhu povelje samo četiri vodoravne 11, 16, 22 i 25 mm ispod gornjeg ruba, ali se pisar ne drži tih linija, nego piše svoje vijugave retke ispod njih, konačno ima još na 29,4 cm ispod gornjeg ruba jednu liniju, koja mu služi za davanje pravca potpisu. Na sličan način je pisar Vladislavljeve povelje M 33 povukao olovom tri vodoravne 5 mm ispod gornjeg ruba, a 5 mm udaljenu jednu od druge, na to je ostavio 11 mm bez linija, pa povukao opet tri linije sa istim međusobnim otstojanjem, poslije toga ostavlja 2 cm nelinirano, ispod ove praznine su opet tri linije, poslije njih ostavlja 2,8 cm za potpis, a poslije potpisa nalaze se još tri linije neiskorišćene. Kao što se vidi, sve je lijepo predlinirano, ali baš ga je bilo briga za te linije! On počinje prvi red u međuprostoru između prve i druge linije, ali ga vodi postepeno niz drugu liniju u međuprostor između druge i treće, treći redak počinje na četvrtoj liniji i s njime silazi tačno na petu itd. Sličnog uzaludnog povlačenja linija, čijih se redova uopće ne drže, ima kasnije još povelja Ivaniša humskog M 365. I u njoj redovi počinju na osam vodoravnih, međusobno po 5 cm udaljenih linija, ali desno padaju do 1,5 cm ispod linija. Osim navedenih listina imaju samo po nekoliko linija, kojih se redova ipak bar u glavnom drže, još listina hercega Stjepana M 332 (svega sedam vodoravnih, sve sa smeđim mastilom), Radosava Pavlovića M 334 (pet vodoravnih olovkom), dubrovačka M 338 (o pokladu Đurđa Smederevca, osam linija u otstojanju po oko sedam centimetara), Ivaniša, sina Radosava Pavlovića M 340 (devet linija otstojanju po oko šest centimetara) i sinovi Radosava Pavlovića M 372 (12 linija po oko 5 cm otstojanja). Kao što se vidi, sve su to listine iz sredine XV stoljeća, a biće da se sve poveze za uzorom poznatog Nikše Zvezdića.

Osim ovih malobrojnih izuzetaka sa samo nekoliko pomoćnih linija, sve ostale povelje su linirane tako, da je za svaki redak povučena linija. Kod toga je najobičniji način, da se uzme pergament i linira cijeli, od vrha do dna. Prirodno jeste, da se onda ne iskoriste sve linije, nego ih ostaje jedan dio pri dnu pergamenta neispisan, te se onda taj dio presaviye u pliku. No, ima u našim kancelarijama i pisara, kojima se takvi špartani pergamenti nisu svidali, radi čega bi povlačili samo toliko linija, koliko im je trebalo za tekst. Očevidno su najprije povukli aproksimativno nekoliko linija, a kada bi njih ispisali, povukli bi jednu po jednu liniju tačno toliko koliko im je trebalo. Jedino dubrovački anonim (1215—1254) čini iznimku, on u povelji Uroša I M 42, povlači 16 linija, a kada mu je to malo, on je lijen, da bi ih povukao više i posljednja dva retka piše bez linija (ali npr. u Radosavljevoj listini M 54 on pravi 59 linija, a samo 42 ih ispisuje!).

Do XIV stoljeća linije nisu smetale estetskom osjećanju pisara doduše, kao što je već istaknuto, većina listina iz tog doba uopće nije linirana i oni su ih ostavljali, pa bile linije još tako grube. Dubrovački anonim čini u Ninoslavljevu hirografu M 35 i u ugovoru sa Krajinjanima M 38 skromni pokušaj, da ih briše, ali mu to uspijeva vrlo malo, u ostalim svojim listinama i ne pokušava da ih briše. Vremenom su našim pisarima grube vodoravne linije ipak smetale i oni su u XIV stoljeću počeli sve više da ih brišu. Srbija u tom pogledu otpada, jer u Srbiji u to doba prevlađuje papir, na kome liniranje nije potrebno, budući da mreža u papiru daje pisarima u većini slučajeva dovoljno vidljivi pravac za pisanje. Na taj način ostaje praktično samo bosanska kancelarija, u kojoj se može konstatovati brisanje povučenih crta. Sve do sredine XIV stoljeća liniranje je u bosanskoj državnoj kancelariji uopće nepoznato. Radi toga su redovi u listinama vijugavi, a rubovi, ukoliko ih ima, nepravilni. Tek dijak Dražeslav Bojić (1353—1367) uvodi liniranje i to nekada sa šiljkom (GZM IV/V, 109), a velikom većinom slučajeva sa olovom. Kada je povlačio linije sa olovom, on ih je poslije svršenog pisanja brisao tako brižljivo, da se na prvi pogled liniranje uopće ne opaža. Tek u prostoru ispod plike brisao je samo površno, tako da se u tom prostoru jasno vide i okomite i vodoravne (v. GZM IV/V 110). Od Dražeslava dalje ostaje u bosanskoj državnoj kancelariji pravilo, da se pergament linira, a linije poslije svršenog pisma brišu. Vrlo često se brišu tako savršeno, da ostaje jedva toliko tragova, da se liniranje može konstatovati, a nekad i površno, tako da od linija ostaje i u tekstu ostataka.

Zanimljive su one povelje, kod kojih liniranju nema ni najmanjeg traga, ali se po potpunom pravom pravcu redova i po otsječeno pravilnom lijevom rubu mora pretpostaviti, da ih je bilo. Takva je već Milutinova vrhlabska povelja M 53. Nigdje nema ni najmanjeg traga liniranja, a uprkos tome su redovi osobito u početku sasvim pravi, a lijevi rub je kao sa ravnalom uravnan. Isti se slučaj opetuje kod Dušanove povelje M 90. U oba ova slučaja može se uzeti, da je ruka pisara tako sigurna, da su i bez linija držali i vodoravni pravac kod redova i okomiti pravac kod rubova potpuno prav, jer je u oba slučaja pergament skromnih dimenzija (28 × 36 ond. 22 × 37 cm). Ali isto se opaža i kod velikih dimenzija, npr. kod Stefana Lazarevića M 251 (39 × 56),

porodice Brankovića M 252 (38 × 54), Tvrtka II M 273 (52 × 35) itd. Kod svih ovih su vidljive okomite i prva vodoravna, dok o drugim vodoravnim linijama nema ni traga, ali su redovi pisma tako pravi, da su linije bezuvjetno morale postojati. Biće dakle da su brisane tako pomno, da o njima nije ostao ni trag. Kod drugih povelja, npr. Radosava Pavlovića M 283, Đurđa Smederevca M 300, dubrovačke M 315. nema ni okomitim ni prvoj vodoravnoj nikakvog traga, ali savršeni redovi i rubovi pokazuju, da ih je bilo. I ne samo savršeni rubovi i redovi, nego i činjenica, da su mnoge druge povelje pisane vijugavim ili padajućim ili penjućim se redovima, dokazuju da potpuno pravi redovi bez linija ne bi bili mogući, ali su linije naknadno brisane tako dobro, da se ne opažaju. Najzanimljivija povelja u tom pogledu je Tvrtkova M 181 (privileg Dubrovniku iz 1378. god.). Nigdje ni u tekstu ni na rubovima nema ni najmanjeg traga liniranju, ali su sa svake strane ruba ostali ubodi od igle, koji su služili za povlačenje linija, i pismo se tačno drži tih danas nevidljivih linija, (ispor. GZM IV/V, 119).

Ubodi sa strane. — Liniranje su izvodili pisari u rijetkim slučajevima od oka, većim dijelom su unaprijed pravili u krajnji desni i lijevi rub pergamenta ubode i kod povlačenja linija se držali tih uboda.

Kada su linirali od oka, bila bi međusobna udaljenost linija nejednaka. Kod povelje Andrije lumskog M 40 linije su povučene tupim šiljkom, a međusobna udaljenost linija varira između 8 i 9 mm, isto tako nejednako po 8—9 mm su udaljene linije kod Uroševe povelje M 42 i kod ugovora humskog župana Radoslava M 45, obje linirane olovkom, a obje pisane od dubrovačkog kancelara — anonima; (ispor. GMZ III, 136: kod potonje listine prve dvije linije su udaljene jedna od druge samo 5 mm, ostale linije po 8—9 mm). U kasnije doba postaju ovakvi slučajevi rijetki, ali ih ima. Tako su npr. u povelji velikog vojvode Radića M 229 linije povučene olovkom u nejednakoj međusobnoj udaljenosti od 8—10 mm (v. GZM VI, 87).

No, takvi slučajevi špartanja od oka su ipak iznimke. Pa pravilu su pisari prije liniranja uboli na lijevom i na desnom rubu ubode, na koje su naslonili ravnalo i po njemu izvlačili linije. Pošto su otstojanja uboda uvijek jednaka, to mora da su ubode pravili ili šestarom³⁷ ili su u ravnalu imali predoznačene jednake udaljenosti, kao što ravnala imaju danas označene centimetre i »cole«, te su mogli šilom da ubadaju rupice po tim oznakama udaljenosti na ravnalu.

Porezivanje. — Po pravilu su pisari poslije liniranja porezali pergament sa strana, tako da su ubodi uklonjeni. No, najuvježbanija i najdotjeranija kancelarija srednjega vijeka, papska, ostavlja na papskim bulama mirne duše sve ubode sa svake strane pergamenta. Zacijelo pod uplivom običaja papske kancelarije pojavljuje se isti slučaj i u bosanskoj državnoj kancelariji, dok je svima našim ostalim kancelarijama ostavljanje uboda sa strane tuđe. Prvi put su ostavljeni ubodi netaknuti na Tvrtkovoj listini Dubrovniku iz god. 1367. M 159,

³⁷ Novak, V., *Lat. pal.* 62.

pisanoj još od staroga Dražeslava, koji je doduše linirao sve svoje elaborate, ali sa sviju odrezao ubode, osim na ovom svome posljednjem sačuvanom. Od toga vremena dalje ostavljeni su ubodi sa strana još na nekoliko kraljevskih diploma, naime na Tvrtkovoju iz god. 1378. M 181, Ostojinoj M 224, M 225 i M 226, Stjepana Ostojića M 269 i Tvrtka II M 316. Osobito značajne su Tvrtka I M 181 po tome što je povelja pisana od Srbijanca Vladoja, kome je ostavljanje uboda strano, ali ih ovdje ipak ostavlja, i Stjepana Ostojića M 269 po tome, što se na njoj vidi, da je povelja porezivana poslije uboda, ali su ubodi namjerno ostavljeni. Sa lijeve strane povelje su, naime, sačuvani svi, a na desnoj strani su sačuvani samo od vrha do sredine povelje, na to su prilikom naknadnog porezivanja jednim dijelom odrezani, a pri dnu ih je sačuvano opet nekoliko (v. GZM IV/V 170).

Već iz gornjeg se vidi, da je vrstni red u izradi bio taj, da se najprije napravilo ubode, prema njima povuklo linije, a naknadno u većini slučajeva porezalo pergament tako, da su ubodi sa strane većim dijelom odrezani odnosno uklonjeni. Zanimljivo je kod toga pitanje, da li je porezivanje izvršeno odmah poslije liniranja, tj. prije pisanja povelje, ili tek poslije pisanja.

Ima nekoliko slučajeva u kojima je porezivanje pregamenta *tek poslije svršenog pisanja* još danas lijepo vidljivo. Kod jedne od naših najmanjih povelja, kod povelje Ninoslavljeve M 30, makaze su zahvatile pojedina slova prvog gornjeg retka, dokaz da je porezivanje izvršeno poslije pisanja (v. GMZ 1948, 115). Slično je kod Andrije humskog M 40 od prve horizontale lijevi dio odrezan, dok je na desnoj strani dobro vidljiv (v. GZM 1948, 134), a kod Milutinove povelje M 54 rez dolazi tako neposredno do slova, da je jedva moguće da bi pisar počeo svoje poteze na samom rezu pergamenta. Iz ovakvih slučajeva, kojih ima poviše u XIII stoljeću, dok povelje još nemaju nikakvih rubova odnosno okvira, moglo bi se zaključiti, da je bilo općenito pravilo, da se povelja najprije napisala, a tek poslije toga se pergament definitivno porezao.

5. Papir

Historijat. — O pronalasku papira u Kini, navodno god. 105. n.e., o tome kako su za tajnu izrade papira oko god 750. saznali Arapi i proizvodnju papira kasnije raširili po čitavoj svojoj državi tj. i u južnim dijelovima Evrope, odakle se u toku srednjeg vijeka proširila i na srednju i sjevernu Evropu, pruža iscrpne podatke Z. Kulundžić.³⁸ O počecima upotrebe papira na južnoslavenskom području, počevši od prvog spomena god. 1215. u statutu Korčule, daje potrebne podatke V. Novak,³⁹ a o kvalitetu, formatu i o znakovima na papiru temeljiti rad Vl. Mošina.⁴⁰

³⁸ 1. c. 443 sl.

³⁹ 1. c. 72.

⁴⁰ Mošin, Vladimir, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka* Zbornik Histor. inst. Jugosl. Akad. I, str. 25 sl. (osobito 54 sl.)

U diplomatske kancelarije je papir prodro vrlo rano, ali je u svima kancelarijama osim u jedinjoj srpskoj igrao podređenu ulogu pomoćnog materijala. Na njemu su se pisali jedino koncepti privatno pravnih ugovora — kod nas najstariji u Trogiru iz god. 1263, drugi u Dubrovniku iz 1278, dok su na zapadu poznati već iz prvih decenija XIII stoljeća.⁴¹ Koncepti ugovora pisali bi se u sveske, sastavljene od više tabaka papira, koji se je presavijao na dvije polovine. Prema različitoj veličini tabaka i sveske su ponešto različite veličine, koja se kreće od 21,5 × 29 do 24 × 32,5 cm.⁴² Po više takvih svezaka koncepata se kasnije uvezivalo u debele knjige, ali se u početku nije mnogo pazilo na jednolikost sadržaja ni na to, da jedno godište dolazi u jednu ili istu knjigu.⁴³

Srpska državna kancelarija bila je prva, koja je papir počela upotrebljavati i za manje važna akta, u prvom redu za pisma. Dok je npr. pismo kralja Milutina njegovom županu Tvrtku iz oko 1284. god. (M 55 St. 37) još na pergamentu, dotle je njegovo pismo Dubrovniku iz god. 1303. (St. 40) već na papiru. Od toga doba dalje se u srpskoj kancelariji za pismo upotrebljava isključivo samo papir. Sva kasnija pisma Milutinova (St. 41—43) i sina mu Dečanskog (St. 46, 48 i 49), jednako i kasnijih vladara pisane su na papiru.

No, srpska državna kancelarija nije se zadržavala na tome, da upotrebljava papir samo za manje važna akta, nego je ona *kao jedina od svih srednjovjekovnih državnih kancelarija* prešla i na konsekventnu upotrebu papira za listine. Kao prvi je napravio taj korak Dušan Silni. O uzrocima toga preokreta u korist papira bilo bi teško nagađati. Materijalni uzroci jedva dolaze u okvir, jer se zna da Dušanova Srbija nije bila u lošem materijalnom položaju, nego baš protivno, ona je po opće poznatom pričanju Kantakuzena plivala u izobilju. Je li Dušan smatrao papir za jednako trajan materijal, kao i pergament? Ili je smatrao ugovore za tako malo važne i beznačajne stvari (Fetzen Papier), da mu se papir činio sasvim dovoljnim za njih? Na ova pitanja se neće moći dati nikada zadovoljavajući odgovor.

U Dušanovoj kancelariji upotrebljava se papir još naizmjenice sa pergamentom. Njegova povelja od 19. maja 1334. (M 90) i od 26. oktobra 1345. (M 100) su još na pergamentu, dok su manje važne nedatirane o kupovanju žita sa strane Dubrovčana (M 99) i osiguranje, da se dubrovačkim trgovcima neće oduzeti ništa bez kupovine (M 110), već na papiru. Kako je papir u njegovoj kancelariji prevagnuo, vidi se po tome, što je njegov najvažniji privileg Dubrovniku, koji na jednoj strani sadrži sve važnije odredbe svih dotadašnjih srpskih vladara, a na drugoj strani sa svojim detaljnim odredbama predstavlja osnovni uzorak za ugovore svih vladara poslije Dušana, privileg od 20. septembra 1349. (M 127) *pisan na papiru*. Svakom prilikom se Dubrovčani u kasnije vrijeme pozivlju na ovaj privileg Dušana, svi trgovački ugovori kasnijih srpskih vladara su u suštini ponavljanje ovog Dušanovog

⁴¹ Mošin., VI, 1. c. 45.

⁴² isto tamo 58 i 57.

⁴³ ispor, moju studiju, *Dubrovačka kancelarija do god. 1300. i najstarije knjige dubrovačkog arhiva*. GMZ 39, 1827, 231 sl.

privilega a on je izdat Dubrovčanima na papiru! Temeljiti prođor papira je teško zamisliti.

Od toga Dušanovog privilega dalje su sve do godine 1405, do privilega Stefana Lazarevića Dubrovniku (M 251), *sve svjetovne listine svih srpskih vladara i dinasta pisane i izdate na papiru*. Iz kancelarije cara Uroša nema više nijedna svjetovna listina na pergamentu, isto tako su pisani isključivo na papiru svi privilegi odnosno ugovori sa Dubrovnikom od drugih dinasta, tako od kralja Vukašina (M 167), sve mnogobrojne listine Balšića (M 161, 177, 173, 183, 192 i 194), kneza Vojislava (M 157), kneza Lazara (M 195), Vuka Brankovića (M 196), da-bome i bivšeg srpskog vazala Aleksandra Valonskog (M 163). Kao što se vidi, papir je zavladao na cijelom teritoriju Dušanove države i on je zadržao isključivo vlast za sve svjetovne poslove od početka XV stoljeća.

Međutim, iz istih decenija, u kojima suvereno vlada papir, ima od istih izdavatelja listina — cara Uroša, kneza Lazara itd. — priličan broj crkvenih povelja, pisanih na pergamentu. I opet se nauka nalazi pred neriješivim pitanjem, da li pergament ovih crkvenih listina potiče iz kancelarija dotičnih izdavatelja, ili su crkvene ustanove donosile pergament u kancelarije, odnosno ne samo pergament, nego već ispisane listine, koje su izdavatelji samo potvrdili (izrade primalaca). Svakako treba podvući, da je i u doba apsolutne prevlasti papira konservativna crkva čuvala tradiciju i ostala kod starog materijala, kod pergamenta.

Prevlast papira je trajala u srpskim kancelarijama samo 50 godina. Na početku XV stoljeća, zacijelo pod uplivom Konstantina Filozofa, koji je propovijedao povratak na stare, dobre uzore, vraća se pergament ponovo u srpske kancelarije, i to opet u sve kancelarije. Na pergamentu nije samo privileg Stefana Lazarevića Dubrovniku od 2. decembra 1405. (M 251), nego i privileg sinova Vuka Brankovića od 29. decembra 1405. (M 252), isto tako i Balšine povelje, izdate Mlecima (v. Spomenik SKA 93, 128 i 129).

Od toga doba dalje, sve do propasti Srbije, imaju pergament i papir svaki svoju određenu ulogu: Pergament se upotrebljava za listine i za važnije poslovne dokumente — npr. priznanice sinova despota Đurđa iz god. 1457. (M 379 i 381) o očevom pokladu su na pergamentu — a za pisma i za manje važna akta ostaje nadalje papir.

Kod ostalih južnoslovenskih kancelarija (bosanske, dubrovačke i humske) papir se nije nikada popeo do ranga pergamenta, ostao je kroz cijeli srednji vijek samo pomoćni materijal i služio je samo za pisma i manje važna akta. Kao što obično, i u tom pogledu moraju postojati iznimke: Prvi trgovački privilegij Pavla Radinovića Dubrovniku od 25. marta 1397. (M 219) i posljednji trgovački privilegij hercega Stjepana Dubrovniku od 13. oktobra 1461. (M 390) pisani su na papiru. Zašto se u ovim slučajevima upotrebljavao papir, opet bi se uzalud pitali.

S obzirom na stanje očuvanosti papira u poređenju sa pergamentom ima zanimljivih pojava. Tako je npr. papir Dušanovih ili Uroševih listina daleko bolje sačuvan, nego pergament listina iz kancelarije Sankovića, koji je od parazita gotovo već uništen, ali na drugoj

strani je papir privilega kneza Lazara (M 195) isto tako strašno razjeden od moljaca, kao i pergament Sankovića. Vidi se da papir kod podesnog načina čuvanja izdrži daleko više, nego što je to pretpostavljao svijet u srednjem vijeku, koji ga je smatrao suviše neizdržljivim materijalom i zbog toga ga izbjegavao za važnije dokumente. Svakako je loše i nepažljivo izrađeni pergament više izložen kvaru, nego dobro sačuvani papir.

Na mjestu bi bilo, da se dadne sada pregled o vrstama papira, koje su upotrebljavane u našim kancelarijama, i s time u vezi, o kvalitetu i vodenim znakovima na njemu, ali o ovim pitanjima detaljno raspravlja Vl. Mošin u svome velikom djelu o vodenim znakovima i o porijeklu različitih vrsta papira na našem teritoriju, tako da je govor o tome na ovome mjestu izlišan. (Vidi bilj. 44!).

Veličina dokumenata na papiru. — Ranije se kod pergamenta vidjelo, kako su naše hancelarije srednjega vijeka u početku štedile sa ovim dragocjenim materijalom za pisanje. Istu pojavu opaža se u početku kod papira. Bizantski očevici pripovijedaju čudesa o sjaju i raskoši na Milutinovom dvoru. Sa tim sjajem nije nikako u skladu veličina prvih sačuvanih Milutinovih pisama. Koliko se trošilo na sjajna odijela i izabrana jela, toliko se štedilo na kancelarijskom materijalu. Prvo Milutinovo pismo iz god. 1303. (St. 40) je nepravilan komadić, odrezan od jednog lista od tabaka, presavijenog na dva lista, a veličine oko $23,3 \times 7$ cm. Na tome 7 cm visokom komadiću papira napisano je Milutinovo jezgrovito i ljutito pismo o Piru Haščiću. Ni kasnija njegova pisma, a ni njegovih nasljednika, nisu veća, nekada čak manja. Tako je njegovo pismo iz god. 1304. (St. 41) samo 6 cm, a iz god. 1320. (St. 43) opet 7 cm visoko, isto tako su pisma Dečanskog visoka 6 cm (St. 46), 6,5 cm (St. 48), 6 cm (St. 49) i 8 cm (St. 50), a Dušanova su čak niža, oba u originalu sačuvana samo po 5 cm (St. 64 i 65)! Kod nekih pisama je skromna visina donekle nadoknađena sa širinom. Tako je npr. Milutinovo St. 43 široko 30,6 cm, Dečanskog St. 46 i 48 po 31,5 cm, dok su ostala pisma široka samo po 21—26 cm. Iz tih širina se vidi, da su kancelarije upotrebljavale sve moguće formate papira,⁴⁴ od umanjenog (recuta), dimenzija $31,5 \times 45$ cm do kraljevskog (realle), dimenzija $44,5 \times 61,5$ cm. Razumljivo jeste da su niži funkcioneri isto tako štedjeli sa papirom kao i državna kancelarija, te je npr. pismo župana Mladena (St. 44) samo 6 cm, a Miltena i Ružira (St. 72) čak samo 5 cm visoko. Kod takvih malih dimenzija izgleda pismo kraljice Jelene (M 64) sa 8,7—9,7 cm visine gotovo već kao luksuz.

Čak i kod povelja na papiru se srazmjerno štedilo. Dušanova nedatirana povelja M 110 sa dimenzijama $22,8 \times 29$ cm (od toga je 9 cm presavijeno u pliku), je očito samo četvrtina tabaka »kraljevskog« formata, koji u cjelini mjeri $44,5 \times 16,5$ cm, ali je za svečani privileg o

⁴⁴ ispor. Mošin, V., *Filigranologija* — 58 sa veličinama tabaka, kao što su navedene na mramornoj ploči u Bologni. Kod toga treba uvijek držati na umu, da se različite fabrike nisu strogo pridržavale navedenih dimenzija, nego da ima odstupanja od njih od po koji centimetar.

trgovini iz god. 1349. (M 127) uzet cijeli tabak kraljevskog formata, jer povelja mjeri $41 \times 60,5$ cm.

Isto se opaža u kancelariji cara Uroša. Prva njegova povelja iz god. 1356. (M 134), potpisana na način grčke prostagme samo sa mjesecom i indiktom, a bez vladarevog imena, je samo odrezak papira veličine $21,5 \times 12,4$ cm, očito dakle odrezan od nekog na dvoje presavijenog tabaka veličine »umanjenog« (reçute). Isti mali format papira upotrebljava kancelarija i kasnije, ali cijeli tabak veličine oko 30×45 cm za jednu povelju (141, 142, 144, 146, 149), jedino kod dvije povelje, naime za svečani trgovački privilegij od 25. aprila 1357. (M 145) i mirovni ugovor poslije Vojislavljevog rata protiv Dubrovnika (M 151) upotrebljen je cijeli tabak kraljevskog formata veličine oko 43×61 cm.

Kod kasnijih dinasta je potrošnja papira vrlo različita. Balšići upotrebljavaju uvijek samo odreske papira, isto tako knez Vojislav (M 157 dimenzije 23×18 cm), ali Vukašin (M 167) uzima cijeli kraljevski tabak, presavijen na dvije polovine (dakle dva lista od po $30,5 \times 41$ cm), knez Lazar za povelju o trgovini (M 195) cijeli tabak umanjenog formata »reçute« od 29×44 cm, ali za svoje pismo (St. 128) samo odrezak od $21,5 \times 16$ cm, isto tako Vuk Branković za povelju od 20. januara 1387. (M 196) cijeli tabak umanjenog od 30×45 cm, ali za potvrdu ove povelje iz god. 1390. (M 22) samo odrezak od 21×20 cm, za pismo o jerusalimskom dohotku (St. 141) čak samo odrezak od 22×10 cm. Iz prednjeg se vidi da se sa papirom sve do kraja XIV stoljeća, nije razmetalo, nego ga se trošilo veoma skromno. Biće da je papir bio još veoma rijedak, a i skupi artikal.

Iz bosanske državne kancelarije sačuvana su prva pisma na papiru tek iz doba Tvrtka — bana (M 176). Na kom su materijalu bila pisana pisma bana Stefana Kontromanića, prvo sačuvano samo u dubrovačkom prevodu (Pucić II 14 br. 15), drugo samo spomenuto u arhivskoj knjizi Div. Canc. 1341. (Pucić II 15 br. 18), nije sigurno, i ako je vjerovatno da su bila na papiru. Sačuvana su pisma na papiru kao što je rečeno, tek od bana Tvrtka dalje.

U Bosni se sa papirom isto tako štedilo, kao što i u ostalim našim kancelarijama. Pisma bana i kralja Tvrtka su po pravilu samo oko 14 cm visoka, a oko 22 cm široka (M 176, St. 88, 89, 91, 92 i latinsko pismo od 20. oktobra 1387. v. GZM 1949/50, 114, 135, 136, 137 i 133). Za Tvrtkova pisma je dakle normalno upotrebljavana jedna četvrtina tabaka malog formata (bolonjske propisane veličine $31,5 \times 45$ cm), ali se iznimno trošilo i cijelu polovinu tabaka (latinsko pismo od 3. novembra 1385. v. GZM 1949/50, 131), a isto tako iznimno i manje od jedne četvrtine (St. 86 samo 11,5 cm visine, St. 90 čak samo 10,4 cm).

U kancelariji kralja Dabiše nema nikakve norme za veličinu pisma. Jedno pismo je veličine $16,7 \times 12,2$ cm (St. 179), drugo je još manje, $22,2 \times 7,8$ do $8,5$ cm (St. 182), treće raskošno veliko od $29 \times 19,5$ cm dimenzija (St. 180). Uglavnome, svako od njih ima različitu veličinu.

Sa Dabišinom udovicom Jelenom počinje u bosanskoj državnoj kancelariji rasipnost s obzirom na potrošnju papira. Uz četvrtinu malog tabaka (St. 253, veličina 22×15) pojavljuje se cijela polovina ma-

log tabaka (St. 252 i 256: ispor. GZM IV/V 146, 145 i 147). Ovakve sitnice su najbolje mjerilo za degeneraciju feudalnog društva. Dok je jednom Tvrtku bila dovoljna jedna četvrtina malog tabaka, eventualno i manje, dotle je za grandomaniju beznačajnih i nesposobnih potomaka potrebna već jedna polovina tabaka, da bi se podvukla »veličina« njihovih izdavalaca.

Ista rasipnost nastavlja se kasnije pod kraljem Ostojom i Tvrtkom II. I ne samo to, nego se polazi još korak dalje: Pravo pismo, koje nosi pečat na unutrašnjoj strani ispod teksta, obmotava se sa drugim listom papira, na čije se adresno polje napiše kratak sadržaj unutrašnjeg pisma, a taj vanjski omot zapečaćuje se izvana (ispor. GZM IV/V 178). Na taj se način za jedno pismo troše dva lista, odnosno cijeli tabak papira.

Sličnu sliku razvoja pruža humska kancelarija. Sandaljeva pisma su četvrtina malog tabaka (St. 308 i 339), njegovi rođaci Dragišići potvrđuju primitak njihovog dijela Sandaljeve ostavštine već na cijelim tabacima malog formata (M 328 i 330: ispor. GZM VII, 283, 284 i 285). Kod njih bi se za upotrebu cijelog tabaka moglo navesti kao olakšavajuću okolnost to, što je tekst priznanice dug, ali se iz postupka kancelarije hercega Stjepana vidi, da je dužina teksta sporedni povod. Stjepanove priznanice su kratke, zbog toga se uzima cijeli tabak i presavija na dvije polovine, a tekst se piše samo na prvu stranicu, dok ostale tri stranice ostaju prazne (npr. M 347, 355, 396 itd. V. GZM VII, 290, 291, 297 itd.). Ovo besmisleno rasipništvo traje i pod njegovim sinovima Vladislavom i Vlatkom, jedino se pred kraj definitivnog rasula ponekada opaža, da su morali početi štedjeti sa papirom. Tako je npr. Vladislavljeva priznanica od 1. aprila 1466. (St. 707, GMZ VII 301) samo 29 × 18 cm velika, isto tako je više priznanica hercega Vlatka i Stjepana pisano samo na četvrtinama tabaka (npr. St. 766, 770... GMZ VII, 314, 317 itd.). Iz kancelarije hercega Vlatka postoji čak slučaj, da se na jednu stranicu papira napisalo tri dokumenta odnosno dopisa: Na priznanici Vlatka i Stjepana od 14. marta 1469. (St. 769) vide se ostaci slova i na gornjem i na donjem rezu papira, znak da su se i iznad i ispod naše priznanice nalazili neki drugi pismeni sastavci, da su dakle na jednoj stranici papira napisana tri komada (v. GZM VII 316 br. 138).

Upravo neočekivane slučajeve štednje sa papirom odnosno oskudice na ovome materijalu čuva dubrovački arhiv u dva potpuno jednaka primjera, od kojih je osobito prvi nadasve značajan, jer se radi o članu jedne od najuglednijih humskih velefeudalnih porodica: Dubrovačka vlada poslala je god. 1393. jedan dopis (nepoznatog sadržaja) knezu Vukoslavu iz poznate porodice Nikolića, srodnika vladajuće kuće Kontromanića. Na tome dubrovačkom dopisu ostalo je ispod teksta još nešto praznog, neispisanog papira. Majka Vukosavljeva Stanislava odreza taj neispisani dio visine samo 5 cm, na njega dade napisati vjerovno pismo za svoga poslanika Božićka Brlića, koga šalje u Dubrovnik, složi pismo na četiri polja i zapečati sa svojim pečatom. Na spoljašnjoj strani odrezanog papira još se sada vide riječi bivše dubrovačke adrese „[K]НЕЗЪ ВУКОСАВЪ НУКОНИКУ“, pisane sjajnom kaligrafijom dubrovačkog kancelara Ruska Hristoforovića (St. 224: ispor.

GZM VII 331). Potpuno jednako je postupio god. 1413. trebinjski upravnik Vukosav Kobiljačić, koji je od jednog Ruskovog pisma, na čijoj su poledini sačuvana Ruskova slova „...[Еѣ] ковилачнику (!)“, odrezao 8 cm visoki prazan komad papira širine 28 cm i na njega napisao svoj izveštaj o nekoj krađi (St. 557, GZM VII 331), i Radič Paštrović god. 1420, koji je od jednog Ruskovog dopisa, na čijoj je poledini sačuvana cijela prvobitna Ruskova adresa u dva reda „Почтеномъ наамѣ приимателю кнезѣ / Радичѣ Пацфровнику“, odrezao 10,2 cm visoki, a samo 22 cm široki komad papira, koji je bio sa jedne strane prazan, i napisao svoj odgovor o nekoj pljački nad dubrovačkim trgovcima. Ovi drastični slučajevi štednje sa papirom predstavljaju jaki kontrast gore spomenutom rasipništvu s obzirom na papir.

Kao što smo vidjeli, papir je jedino u Srbiji za vrijeme od oko 60 god. postigao predominantu ulogu jednog materijala za pisanje. Poslije toga je i u Srbiji spao na ulogu pomoćnog materijala kakav je bio inače u svima kancelarijama za sve vrijeme srednjeg vijeka.

II. O PEČATIMA

A — UVOD U SFRAGISTIKU

Ovjera. — Upotreba pečata siže kod Slavena u protohistorijska vremena, jer imaju svi slavenski jezici za taj predmet isti izraz »pečat«. Iz zajedničkog se naziva vidi, da je pečat upotrebljavan kod Slavena već u njihovoj prapostojbini, prije selidaba i dijeljenja na današnje grane. Osim toga treba podvući činjenicu, da Slaveni za taj predmet ne pozajmljuju riječ od Rimljana, kao što to čine svi germanski narodi, nego obratno, slavenska riječ prelazi kao pozajmica u njemački, mađarski i rumunjski jezik [u potonji valjda preko mađarskog]. Ipak, da li je riječ »pečat« slavenskog porijekla i korijena, ili su je Praslaveni primili kao pozajmicu od drugdje, bilo bi teško reći.

Pečat je bio kod Praslavena veoma malih dimenzija, tako da se mogao nositi na prstenu. To se može zaključiti iz izraza »prsten« i iz pozajmice Petschaft kod Nijemaca. Izraz »prsten« kod Južnih Slavena nije bio samo sinonim za male pečate, koji su se uistinu nosili na prstenu,¹ i radi toga se zvali »prsten« analogno latinskom »anulus« i grčkom *δακτύλιον*, nego i za pečate velikih dimenzija. Pečat kralja Vukašina ima promjer od 5,5 cm, dakle veličinu koja se ni u kom slučaju nije mogla nositi na prstenu, a legenda na tome pečatu ipak glasi „БЛАГОБЪРНА КРАЛЪ ЕДЪКАШИННА ПРЪСТЕНЪ“ [v. sliku 11]. Po tome se izrazu na Vukašinovom pečatu vidi, da je »prsten« značio općenito »pečat«, i vidi se da je bio pečat prvobitno tako malih dimenzija, da je uistinu odgovarao prstenu. Drugi dokaz za prvobitno mali oblik pečata kod Slavena postoji u tome, da je slavenski izraz »pečat« preuzet u srednjevjekovni njemački jezik upravo u smislu malog pečata [anulus, fingerling, signal, Petschat, od toga novonjemački Petschaft].² Iz svega se dakle može zaključiti, da su Slaveni u prapostojbini upotrebljavali tipare, koji su se nosili na prstenu kao nakit.

¹ ispor. slučajeve navedene u Daničićevom *Riječniku* pod „пръстенъ“ i „пръстенакъ“, osim toga u muzeju u Sofiji postoje dva zlatna pečatna prstena sa natpisom „ИНТОМПРОК ПРЪСТЕНЪ“ i „ХОДРОКЪ ПРЪСТЕНЪ“ Stojanović Lj., Stari srp. zapisi i natpisi IV br. 6022 i 6023).

² Ewald s. 99.

Osim izraza *pečat* i *prsten* kod nas u srednjem vijeku nekad se upotrebljava i izraz *znamenje* odn. *zlamenje*. Ova riječ znači prvobitno *grb* i često se upotrebljava u tome smislu,³ ali u povelji cara Dušana „Дароуѣтъ и записоуѣтъ царство миѣ царѣви архїевскои матери божїи царѣ-скниѣ обичниѣ знаменїемѣ” [M. s. 144], dalje cara Uroša „сїиѣ... слово царства миѣ записа се и створѣи знаменїемѣ царѣскиѣ” [M 163 St. 95], konačno u pismima braće Vlatkovića „пошлемо посла [си] знаменїемѣ нашимѣ” [Stoj. br. 722 i 724] izrazi *знаменїе* bez sumnje znače »pečat«. Prema tome osim općenitog izraza *pečat* nekoliko puta susrećemo za isti smisao i izraze *prsten* i *znamenje*.

Riječ pečat bila je prvobitno ženskog roda i sklanjala se kao što sve druge riječi na dočetak — тѣ [i — deklinacija], ali se od XIV stoljeća dalje počinje upotrebljavati kao imenica muškog roda. Kao prvi upotrebljava god. 1367. Dražeslav Bojić, dijak bana Tvrtka „потворѣи-сїю ... нашимѣ печатомѣ” [M. br. 159], od tada dalje sve češće se javljaju osobito u Bosni oblici muškog roda, ali treba podvući, da je još krajem srednjeg vijeka ova riječ u pretežnoj većini slučajeva ženskog roda i da je tek u novije doba prešla definitivno u muški rod.

Već u starom vijeku služio je pečat u dvije svrhe: kao sredstvo za zatvaranje dokumenata i kao sredstvo za ovjeravanje dokumenata. Ta dvostruka svrha pečata nastavlja se i u srednjem vijeku. Kao sredstvo za zatvaranje dokumenata nadživio je pečat srednji vijek, te i danas služi za zatvaranje vrijednosnih pisama ili paketa isto tako kao prije 500 ili 1000 ili 2000 godina. Mnogo većim kolebanjima i mnogo većoj nestalnosti izložena je upotreba pečata kao sredstva za ovjeravanje dokumenata. Bilo je vremenskih perioda, u kojima je samo pečat na dokumentu bio dovoljan, da se dokaže autentičnost dokumenta, da se dokumentu vjeruje, ali je bilo i vremenskih perioda, u kojima se pečat uopće nije stavljaao na dokumente, nego je živ svjedok pravne radnje ili mrtav potpis sa eventualnim posebnim znakom pisara dokumenta bio jedini dokaz autentičnosti, bez ikakve upotrebe pečata.⁴ Između te dvije krajnosti najčešća je kompromisna sredina, tj. upotreba pečata istovremeno i zajedno sa drugim sretstvima ovjeravanja, naime sa svjedocima, potpisom i posebnim znakovima (notarskim).

I kod nas je upotreba pečata kao sretstva za ovjeravanje izložena jakom kolebanju. Na jednoj strani postoji mnoštvo dokumenata, na kojima nema uopće nikakve druge ovjere osim pečata dotičnog lica, koje je izdalo dokument, na drugoj strani opet mnoštvo pravnih dokumenata sve do kraja srednjeg vijeka nema uopće nikakvog pečata, nego samo potpis. Sredinu između njih predstavljaju dokumenti, koji su snabdjeveni i sa pečatom i sa potpisom.

Najjasnija i najjednosmislenija je druga grupa, pravni dokumenti bez ikakvog pečata. To su mahom poslovni dokumenti, kao npr. za-

³ u Daničićevom *Riječniku citati* P 49 i P 80, osim toga na stečku kneza Radoja u Topliku kod Tarčina „СѢ ЗНАМЕНЕ КНЕЗЯ РАДОЕ” uz to uklesana glava vepre (v. Thalloczy, *Studien* s. 300).

⁴ Ewald s. 27/28, 31/32 sa navođenjem stručne diplom. literature, u prvom redu Bresslaua i Redlicha.

dužnice, priznanice, kupoprodajni ugovori, jednom riječju dokumenti o privatnopravnim radnjama između dvije stranke. Dok danas mogu ugovarajuće stranke same svojom rukom da izrađuju i izdaju takve dokumente o pravnim i imovinskim obavezama, dotle su u srednjem vijeku takve dokumente mogli izdavati samo notari, odn. ovlaštena mjesta [npr. kaptoli itd.]. Kod takvih dokumenata jemstvo za njihovu autentičnost sastoji se prvo u potpisu notara, drugo u njegovom notarskom znaku i, treće, u supotpisu jednog ili dvojice svjedoka. Ni notar, ni svjedoci nikada na takav dokumenat ne stavljaju svoj pečat. U slučaju pravnog spora je notarev znak i potpis njegov i svjedoka jedini, ali općenito priznavani dokaz pravovaljanosti dokumenta; pečat se na privatnopravnim dokumentima ne traži nikada i ne spominje nikada.

Prilično jasna je kod nas i treća grupa, naime dokumenti snabdjeveni i sa pečatom i sa potpisom. To su mahom svečane kraljevske [carske] povelje, odn. povelje koje su proizašle iz kraljevskih kancelarija. Kraljevske povelje po pravilu imaju potpis kralja, a ovjerene su osim toga uvijek i sa njegovim pečatom.

Vrlo nejasnu i punu neriješenih pitanja grupu predstavlja prva grupa dokumenata, naime dokumenti na kojima je pečat jedini znak ovjeravanja, jedini dokaz autentičnosti. U prvu grupu spadaju u prvom redu svi dokumenti nesuverenih feudalnih velikaša, npr. bosanskih banova, Balšića u Zeti, Kosača, Jablanića i Hrvatinića u kasnijoj Bosni, dokumenti iz dubrovačke državne kancelarije [ne notarnjata!], a često i manje svečani kraljevski dokumenti u obliku pisama. U prvom redu se ne zna, zašto dokumenti velikaša, formalno nesuverenih, a de facto suverenih vladara, čiji se produkti kancelarija i po svojoj formi, i po svome sadržaju, i po svojoj političkoj ili ekonomskoj važnosti nimalo ne razlikuju od povelja suverenih vladara, nemaju potpisa. Razlog tome je zacijelo moć etikecije, koja je sprečavala svečani potpis velikaša isto tako, kao što je sprečavala upotrebu crvenog voska sa njihove strane. Na taj način i kod nas u srednjem vijeku ima mnogo dokumenata koji nemaju potpisa, nego je pečat jedino sredstvo njihovog ovjeravanja, jedini dokaz autentičnosti dokumenta. Osobito u vremenima općenite nepismenosti pretstavljao je pečat jedini zakoniti znak, da dokument uistinu potiče od dotičnog vlasnika pečata i na sudu je pečat predstavljao jedino dokazno sredstvo.⁵ Radi svoje dokazne snage pečat se u dokumentima često označava kao „законъ” „вѣкована печать”,⁶ jedino u Srbiji ta se oznaka upotrebljava rijetko.

Koliku je dokaznu snagu imao pečat u pravnim pitanjima, vidi se iz dva slučaja u našoj istoriji. Žena Mrkše je držala u pohrani kod Dubrovčanina Aloviza Žunjevića jedan pojas i čašu od srebra, a zavještala ih crkvama u Dečanima i u Banjskoj. Oprezni Žunjević ih nije izručio izravno spomenutim crkvama, nego preko despota Đurđa Smederevca. Poslije smrti Mrkšine žene, njezina kćerka Stefanida zatraži god. 1462. [despod Đurađ bijaše umro g. 1456] od Žunjevića pojas i

⁵ Evald s. 34 sl.

⁶ v. Stanojević, Glas 132 s. 8, 15, 18.

čašu, ali dubrovački sud presudi parnicu u korist Žunjevića, koji je sudu predložio priznanicu pokojnoga despota Đurđa, a kao obrazloženje sud navodi „конши кинзи [despota] напшннш вѣровааше, ерь наидоше подѣ правнмъ печатѣю реченого господара српскога”.⁷ Taj »pravi«⁸ pečat je bio ili despotov veliki [v. sl. 16^a] ili vjerovatnije njegov mali, sačuvan u tri ponešto različita oblika tipara [v. sl. 16 b, c, d].

Obratan slučaj desio se god. 1485. kada osvane u Carigradu Jelena-Mara, kći despota Lazara, a udovica posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Ona pred sultanom tuži Dubrovčane, da nisu u cijelosti isplatili blago, koje je god. 1441. despot Đurađ uložio u Dubrovniku kao depozit, i zatraži, da joj Dubrovčani plate dio, koji je trebalo da otpadne na njezinog oca Lazara, Đurđevog sina. Dubrovčani pošalju na sultanov dvor originalnu priznanicu despota Lazara ali sultan na osnovi ekspertize stručnjaka, koji su izjavili, da pečat na priznatici, što ju je predložila dubrovačka vlada, nije autentičan Lazarov pečat, presudi parnicu u korist tužiteljice Jelene-Mare.⁸

Međutim, ovi slučajevi dokazne snage pečata kod nas dešavaju se baš u doba, kada se pečatu pojavljuje takmac u vlastoručnom potpisu. Sa sve više raširenom pismenošću i sve višim stepenom obrazovanja, dobivaju vlastoručni potpisi sve veće značenje. U Francuskoj se vlastoručni potpis počinje javljati već sredinom XIV stoljeća, u Njemačkoj od XV stoljeća dalje, ali tek u XVIII stoljeću vlastoručni potpis potiskuje pečat i čini ga suvišnim.⁹

Kod nas se potpis kraj pečata počinje javljati već u XIV stoljeću, ali u prvo vrijeme ne vlastoručni potpis izdavača listine, nego potpis njegovog pisara. Običaj vlastoručnog potpisivanja pisara najprije se pojavljuje, a i najkonsekventnije sprovodi u Bosni,¹⁰ manje u Srbiji,¹¹ a u Dubrovniku potpis pisara konsekventno sprovodi tek logotet Rusko od god. 1392. dalje.¹² Ali, kada su Dubrovčani jednom stali na stanovište, da dokument mora biti potpisan od pisara, oni su to stanovište konsekventno provodili, pa 29. IV 1418. odgovaraju bos. kraljici Jeleni, bivšoj ženi hercega Hrvoja, da joj nisu mogli udovoljiti „еръ ѡвѣ вашѣ листѣ, ки доиѣ к наамѣ [ваш посалѣ] ѡдѣ ваше милости... видѣсѣмо, да нине свршениѣ листѣ, заиѣо днакъ с ниемѣ не нменше, ки га је писалѣ”.¹³ Zato se u XV vijeku jedva može naći dokument, na kome se ne bi izričito spomenulo ime pisara njegovog.

Što više se pismenost razvijala, to češće se pojavljuju ne samo potpisi pisara, nego i vlastoručni potpisi samih izdavača dokumenata. Osobito se u tome ističu humski velefeudalci. Vlastoručno se potpisuju na svojim dokumentima vojvode Ivaniš i Žarko Vlatkovići,¹⁴ her-

⁷ Stojanović, II. str. 445.

⁸ Trunelka, *Turskoslovenski spomenici dubrovačke archive*. GZM 23, 1961, str. 81, 87, i 226, Lj. Stoj. br. 898. O tome pečatu Lazara v. niže str. Pravni spor naveden i od Stanojevića Glas 132 s. 10.

⁹ Ewald str. 35 i 39.

¹⁰ Stanojević, Glas 106 (1923) s. 65 sl.

¹¹ isto tamo 82 sl.

¹² isto tamo 62.

¹³ Pucić, I., br. 303 s. 178 stoj. ... 574 s. 552.

¹⁴ M 365 Stoj. 713 s. 135.

ceg Vlatko,¹⁵ zajednički herceg Vlatko i njegov brat Stjepan¹⁶ i herceg Vladislav.¹⁷ U svima ovim slučajevima vlastoručnog potpisa izdavača dokumenata, osim potpisa, ima i pečat izdavača na dotičnim dokumentima. No, došlo je kod nas već pred kraj srednjeg vijeka i dotle, da se kao punopravni dokaz autentičnosti dokumenta smatra samo potpis izdavača, bez ikakvog pečata, dakle već u srednjem vijeku potpuno današnje moderno shvaćanje. Tako knez Vlatko Popović, dižući god. 1466, 1468. i 1469. u Dubrovniku prihod iz ostavštine Braila Tezalo-
vića, bez ikakvog pečata potvrđuje priznanicu o podignutim sumama sa „ЗА ВЕРОВАННЕ У БОГА И ЛНСТА ПИСАХЪ ІА КНЕЗЪ ВЛАТКО МОУМЪ ОШКОМЪ”,¹⁸ a zajedničku priznanicu Đurđa Radašino-
vića i Vlatka Radičevića potpisuje, također bez pečata, sam Vlatko Radičević [Đurađ zacijelo nije znao pisati], ali sa dva druga svjedoka.¹⁹ Iz gore navedenih slučajeva vidi se, kako važnost pečata kao sredstva za ovjeravanje dokumenata pred kraj srednjeg vijeka postaje sve manja, a na njegovo mjesto postepeno stupa vlastoručni potpis izdavača dokumenta. Taj proces potiskivanja pečata kao sredstva ovjere razvija se naravno vrlo polako. Pred kraj srednjeg vijeka naziru se tek njegovi prvi počeci i dugo još se pretežno upotrebljava ipak pečat. Razvoj kod nas teče paralelno sa razvojem u Europi. I tamo npr. car Fridrik III god. 1482. u jednom dokumentu kaže »an unsers secrets statt mit unser selbst hand unterschrieben«.²⁰ I kod nas i vani pred kraj srednjeg vijeka vlastoručni potpis počinje postepeno da stupa na mjesto ovjeravanja putem pečata.

Ko je radio pečat. — U zapadnoj Europi je bilo slučajeva da su izdavači povelja, tj. vlasnici pečata, sami udarali pečat na dokumente²¹ ili da su vlastoručnim udaranjem malog tipara dali prethodni znak ovlašćenja da se povelja može zapečatiti sa velikim pečatom,²² ili pak da se udaranjem malog tipara na poleđinu već gotovog velikog pečata (kontrasigniranje) dali znak, da je povelja definitivno gotova i da se može izručiti.²³ U sva tri slučaja vlasnik pečata, dakle, sam uzima učešća u izradi pečata, bilo u cjelini, bilo djelimice. Ali, to su ipak iznimni slučajevi. Po pravilu pečate su izrađivali činovnici kancelarije, nekada činovnici sasvim podređenog ranga.²⁴

U našoj sfragistici ima slučajeva, da vlasnici pečata sami vlastoručno zapečaćuju svoje dokumente, dalje je kod nas isto tako običaj, kao i na zapadu, da u pretežnoj većini slučajeva činovnici kancelarije prave pečat na povelji, jedino kod nas ne nalazimo nikada nikakvih slučajeva kontrasigniranja, ni slučajeva da vlasnik pečata prethodnim otiskom malog tipara dadne dozvolu za namještanje velikog pečata.

¹⁵ Stoj. 754 s. 176

¹⁶ M 407, Stoj. 777 i drugi put M 433 Stoj. 774

¹⁷ M 446 Stoj. 711 i M. 458 Stoj. 712.

¹⁸ M 404, Stoj. br. 745, 747 i 749.

¹⁹ Stoj. br. 783 s. 200.

²⁰ Posse 138 nap. 1.

²¹ Ewald s. 60.

²² isto tamo 63.

²³ isto tamo 64.

²⁴ isto tamo 61. Ilgen 28 sasvim kratko.

Vlastoručna izrada pečata sa strane vlasnika kod nas nije baš česta. U svemu imamo samo tri slučaja u kojima izgleda da je vlasnik odn. izdavač dokumenta sam izradio, odn. udario pečat, naime:

1) Vladislav, sin hercega Stjepana, piše 15. avg. 1451. (M 361) sam svojom rukom povelju o savezu sa Dubrovnikom protiv svoga vlastitog oca (M 361 St. 702) i nesumnjivo je i viseći pečat na njoj radio vlastoručno, kao što je i povelju pisao svojom rukom. Spomenuli smo već da mu pečat nije ispao najbolje.

2) Isti Vladislav primio je 17. juna 1469. od dubrovačke vlade svoj dio zaostavštine, koju je otac njegov ostavio u Dubrovniku, i o tome primanju izdaje dubrovačkoj vladi priznanicu (M 431 St. 709). Dubrovački kancelar Marinko, koga je vlada slala na Lopud ka Vladislavu, priča o priznanici, da ju je Vladislav „рѣчь по рѣчь своихъ рѣкомъ списа и свою малѣ печать постави”.²⁵ Iz ovoga Marinkovog svjedočenja bi se moralo zaključiti da je Vladislav pisao priznanicu vlastoručno, isto tako i da je pečat na nju udario sam lično. Međutim, sve takve zaključke obara sama priznanica, koja je sačuvana, ona naime uistinu nije pisana od Vladislava, nego od Vladislavljevog dijaka Vukmana, koji se na priznanici čak potpisao kao pisar.²⁶ Šta onda znače riječi »svojom rukom upisa«, ne može se ni nagađati. Prema tome će biti i izraz »svoju malu pečat postavi« nesiguran i na njegovoj osnovi nećemo moći zaključivati, da je izdavač vlastoručno zapečatio dotični dokument.

3) Sigurniji će biti slučaj Žarka Vlatkovića, koji 26. maja 1496. lično prima u Dubrovniku svoj »provizijun« od 600 perpera i koji u priznanici također kaže „се писахъ своимъ рѣкомъ ... и печатныхъ своимъ вѣрованомъ (!) печатныхъ”.²⁷ Ta njegova priznanica doduše nije sačuvana, ali pošto je zaista vlastoručno pisao i zajedničku priznanicu od 25. marta 1458,²⁸ to nema povoda da sumnjamo u vlastoručno pisanje i pečačenje priznanice iz god. 1496.

Na taj način se vidi, da je i kod nas bilo slučajeva da su izdavači dokumenata lično zapečatili dotične dokumente, možda čak više nego što bi se u prvi mah pretpostavljalo. U poveljama u formuli koroboracije često formulacija pasusa o pečačenju izaziva utisak, kao da je povelju zapečatio sam izdavač. Tako npr. Bjeljak i Radić u svojoj povelji iz god. 1391. (M 204 St. 129] kažu „повелѣ кою смо потврдилн и нашѣмн печати печатилн”, Radić sam u svojoj povelji iz iste godine [M 205 St. 130] „своимъ повеломъ записахъ и потврдилъ печатню своимъ печатнѣ”, ili vojvoda Radosav Pavlović [M 327 St. 613] „и нашихъ законныхъ печатомъ печатисю. Я списа днѣкъ Иванъ” ili hercežica Cecilija [M 409 St. 777] „печатныхъ га печатю госпоцтва ми ... и херцегъ Ђлатко и кнезь Стѣпанъ поставилше нихъ печать вѣрованъ”.

Slično izražavanje, koje bi upućivalo na vlastoručno pečačenje, nalazimo dalje u poveljama Pavla Radinovića [M 219 St. 259], voj-

²⁵ Stojanović, Lj. br. 681.

²⁶ ispor. GZM 1952, 303.

²⁷ Stojanović, Lj. br. 724.

²⁸ isto tamo br. 715. Ispor. GZM 1952, 324.

vode Radiča [M 229 St. 135], Sandalja sa braćom [M 268 i 272 St. 314 i 322], Radosava Pavlovića [M 317 St. 610] i njegovog sina Ivaniša [M 340 St. 688], hercega Stjepana [M. 336 St. 645] i njegovih sinova Vlatka [M 441 St. 775] i Vladislava [M 444 i 446 St. 710 i 711], despota Lazara i Stefana [M 379 i 381, St. 731 i 733] i Ivana Crnojevića [M 453], no, kada se vidi, da i Dubrovnik upotrebljava istu formulu „и печатисаю нашихъ великихъ подвѣнскихъ печать” [M 267 St. 315 slično M 348 St. 660], onda postaje jasno, da su to same prazne formule, iz kojih se ne može zaključivati na vlastoručno pečačenje sa strane izdavača. Radosavljeve riječi »našim zakonom pečatom pečatismo, a upisa dijak Ivan« ili Radičeve »potvrdih pečatju mojom pečativ« zvuče, kao da bi se moralo pretpostavljati vlastoručno pečačenje izdavača. Ali, kada vidimo, da ovi isti izdavači u drugim dokumentima upotrebljavaju izraz „повелѣсѣю печатити” (kao na pr. Radoslav Pavlović u M 333 i 334 St. 614 i 615, Sandalj u M 284 St. 337, herceg Stjepan u M 332, 347 i 355 St. 653, 659 i 664 itd.), dalje, da je isti izraz „повелѣсѣю печатити” upravo pravilo i u Dubrovniku i u bosanskoj kraljevskoj kancelariji (slučajevi su tako česti, da je njihovo nabranje izlišno), onda se dolazi do zaključka, da je lični izraz »pečatismo« samo formula, iz koje se ne može stvarati zaključak o vlastoručnom pečačenju.

To tim više, što u mnogo slučajeva pisari udešavaju formulu corroboracije tako, da se vidi, da su pečat izrađivali oni. Tako npr. već dubrovački kancelar Stjepan Binčulić g. 1332. kaže „прѣписяхъ... и запечатихъ печатью ѡпкинѣ дѣрвовачке” [M 85 St. 51]) slično se izražavaju kancelari Nikša Zvijezdić [M 315, 323 i 331 St. 387, 650 i 652] i Marinko Cvijetić [M 406 i 407 St. 675 i 750], a i dijak Radosava Pavlovića veli nedvosmisleno „ѡписа дѣлакъ ѡстоѣа... и запечатихъ законныхъ висскихъ печатью господина ми воеводе Радосава” [M 314 St. 607]. Iz svega se vidi, da osim rijetkih i iznimnih slučajeva vlastoručnog pečačenja većinu domenata zapečaćuje kancelarijsko osoblje.

Vidjeli smo, da u Dubrovniku sami kancelari Binčulić, Zvijezdić i Cvijetić sprovode pečačenje dokumenata, isto tako Radosavljev dijak Ostoja, pa se na osnovu toga može pretpostavljati, da su općenito pisari listina namještali na njih pečate. Da li je bilo u većim našim kancelarijama, u kojima se izdavao veliki broj dokumenata, osim kancelara-dijaka još posebnih namještenika, čija je dužnost bila samo pravljenje pečata, ne može se sa sigurnošću tvrditi. Poznato je, da je na zapadu u većim kancelarijama bilo posebnih sigilatora odn. bulatora.²⁹ Kod nas je možda bosanska kraljevska kancelarija imala posebnog sigilatora. To bi se možda moglo zaključiti iz činjenice, što je pečat na povelji Tvrtka II od 2. marta 1433. [M 316 St. 529],³⁰ pisanoj od dijaka Pavla, po svome obliku potpuno jednaka zdjelica, kao na povelji istoga kralja od 18. augusta 1421. [280 St. 523], pisanoj od dijaka Vladića. Osim toga slučaja sličnosti mora da je bila potrebna vanredna vještina za pravljenje velikih dvostranih prestonih pečata, koje

²⁹ Ewald 61.

³⁰ u izdanju Stojanovića I str. 512 stoji kao neispravljena štamparska pogreška 592! 3) ispor. GZM 1949/50, 180.

upotrebljavaju svi kraljevi od Trvtka do Stjepana Tomaševića, pa bi i to upućivalo na posebne majstore u kancelariji, koji bi se bili bavili samo izradom pečata, no sve to su samo nagađanja. Mogli su takvi majstori biti i sami pisari, a dijak Trvtka II, Pavle je mogao naučiti pravljenje pečatne zdjelice od svoga prethodnika Vladića.

Vrijeme pečaćenja. — Normalan postupak kod pečaćenja je taj da se povelja najprije u cijelosti ispuni i završi, a na to zapečati. Od toga normalnog postupka ima mnogo odstupanja, tako da se u sfragistici razlikuje:

- 1) pečaćenje praznog blanketa prije pisanja povelje;
- 2) pečaćenje gotove ispisane povelje prije datiranja;
- 3) pečaćenje gotove povelje istovremeno ili poslije datiranja i
- 4) ponovno pečaćenje povelje, koja je ranije već bila zapečaćena sa drugim pečatom.³¹

1) *Pečaćenje blanketa prije pisanja povelje* nije poznato u zapadnoevropskoj diplomatici na osnovi sačuvanih povelja, ali je poznato iz pisanih izvora, u kojima se pečaćenje blanketa više puta spominje.³²

U našoj diplomatici se pečaćenje blanketa i spominje u izvorima, a može se dokazati i na osnovi spoljašnjeg izgleda povelja. Pečaćenje blanketa izričito se navodi u priznanici hercega Vladislava od 27. okt. 1487. [M 458 St. 712]: „а се писавъ на Евксинъ Гиздавиъ на молебъ Иваншесъ (sc. poslanika Vladislava), ере онъ не смѣше писати, с си листъ, кон донесе с подписаньемъ реченого Владислава и с печатн-тью вѣрованомъ” [M. str. 537]. Iz ove napomene pisara se vidi, da je Vladislavljev poslanik Ivaniš Ohmučević došao u Dubrovnik sa neispunjenom priznanicom, jer se unaprijed nije znalo tačno, koju će sumu dobiti isplaćenu, ali je priznanicu herceg Vladislav prethodno potpisao sa „И Владиславъ хрцегъ за вѣе свидочанство потписавъ се своимъ рѣкомъ” i osim toga dao je da se udari na prazan blanket svoj pečat (Ispor. GZM 1952, 304). To je jedini slučaj, da se u našoj sfragistici prethodno pečaćenje blanketa izričito spominje. (Slika pečata kod P. Anđelića. br. 57).

Na osnovi spoljašnjeg izgleda dokumenta može se dokazati prethodno pečaćenje blanketa u dva slučaja, naime kod priznanice hercega Vlatka i brata mu Stjepana od 3. oktobra 1468. (St. 765) i kod priznanice iste dvojice od 23. decembra 1468. (St. 767). U oba slučaja nije se unaprijed znalo, koja će suma biti isplaćena i u oba slučaja pisane su završne riječi priznanica sa strane i između obaju pečata.³³ Iz toga se vidi, da su smještene oba pečata na prazan blanket u Hercegovom, gdje su braća onda boravila, a tek u Dubrovniku prilikom isplate napisan je tekst priznanica. Kod toga su pisari slabo računali sa prostorom i morali posljednje riječi pisati sa strane pečata i između njih. Zanimljivo jeste, da su obje priznanice datirane sa: »U Novom«, i ako nose tako jasne tragove, da su uistinu pisane tek u Dubrovniku.

³¹ Ewald s. 51. sl.

³² Ewald 5. i Posse 164.

³³ Ispor. moj opis u GZM 1952, 314 i 315.

2. Za pečaćenje gotove povelje prije datiranja u našoj sfragistici nema nesumnjivih dokaza, ali ima tri slučaja, u kojima bar izgleda da su pečaćene prije datiranja, a pogotovo prije potpisivanja. Prvi je slučaj povelja Stracimira, Đurđa i Balše od 17. januara 1368. [M 161, St. 104]. Na njoj pečat (nalijepljeni) prekida posljednji redak i nalazi se izđu riječi „Аѣсеца генаѣа з ѿ, дѣнѣ. L.S. И тои да е вѣрована, поставиено нашѣ печатѣ”. Po svemu izgleda, da je tekst povelje pisan prije datuma i formule o koroboraciji, a i pečat udaren prije datuma i koroboracije.

I drugi slični slučaj potiče iz kancelarije Balšića. U povelji od 24. apr. 1385. [M. 192 St. 113] datum je doduše neprekinut i iznad pečata, ali pečat prekida u zadnjem retku riječi „А ТОМІС МИЛОСТНИКЪ L.S. ПРОТОВИСТАР Филип“, znak da je pečat udaren prije definitivnog dovršenja povelje, možda prije cijeloga datuma, koji stoji neposredno prije formule o milostniku, a svakako je udaren prije formule o milostniku.

Konačno izgleda da je pečat udaren prije potpisivanja povelje na povelji kralja Ostoje od 5. febr. 1399. [M. 226 St. 431]. Potpis ove povelje je naime prekinut na dva dijela, i to riječi „Господинъ кѣрь Стефанъ Ѡстоѣа милостю” — nalazi se na lijevoj strani, a riječi „божнѡмъ кралѣ Гръбленѣмъ, Боснѣ и Приморю” na desnoj strani povelje. Između oba ova prekinuta dijela potpisa nalazi se prazan prostor, a u njemu prореzi за provlačenje vrpce, na kojoj visi pečat. Izgleda dakle, da je povelja najprije napisana, na to su pod tekst urezani прореzi за vrpcu од pečата, по свој prilici уједно с time udaren i pečat (ovaj put viseći), а тек poslije toga је povelja, gotova već u svima pojedinostima, snabdjevena još sa potpisom kralja Ostoje.

3. Pečaćenje gotove povelje poslije datiranja je normalan i najčešće upotrebljavani postupak kod izrade povelja. Nesumnjivo je ogromna većina naših povelja zapečaćena poslije datiranja, tj. poslije definitivne izrade. Zanimljivo je, da u našoj sfragistici ima nekoliko slučajeva, u kojima se pečaćenje poslije svršavanja dokumenta može izričito konstatirati. Najistaknutiji takav primjer je iz kancelarije hercega Vlatka. Na njegovoj priznanici od 10. januara 1468. (St. 758) vosak od pečata prekriva nekoliko slova u posljednjem retku pisma,³⁴ najjasniji dokaz, da je cijeli tekst priznanice bio već napisan, kada je lijevan na nju vosak za pečat. Nešto slično vidi se na poveljama hercega Stjepana od 13. okt. 1461. [M. 390 St. 670], kralja Stefana Tomaševića od 25. nov. 1461. [M 392 St. 739], hercega Vladislava od 13. okt. 1465. [M 400 St. 703] i hercežice Cecilije sa hercegom Vlatkom i braćom mu Stjepanom od 28. maja 1467. [M 409 St. 777], samo što u ta četiri slučaja posljednji redak, odn. posljednja dva retka nisu pokrivena voskom (taj ostaje za nekoliko milimetara ispod retka), nego su prekriveni samo onim četverokutom od papira, koji je položen u svrhu zaštite na gotovi pečat. Na najzanimljiviji takav slučaj potiče iz kancelarije Jablanića. Miotoš, dijak vojvode Petra i Nikole, sinova Rado-

³⁴ ispor. GZM 1952, 309.

sava Pavlovića, napisao je njihovu priznanicu od 26. juna 1454. (St. 726) i prilikom pisanja ostavio u posljednja dva retka usred redaka toliko praznog mjesta, da bi u njega mogao smjestiti pečat, ali to ipak nije učinio, nego je ostavio prostor prazan, a pečat je smjestio dublje ispod cijelog teksta — priznanice,³⁵ dakle nesumnjivo poslije svršavanja dokumenta.

4) *Ponovno pečačenje listina sa drugim pečatom* može se u našoj sfragistici konstatovati četiri puta. Na zapadu se dva puta pečatilo listine iz različitih uzroka, nekada radi uvođenja novog tipara sa strane izdavača dokumenta, nekada radi fiskalnih razloga, da kancelarija ubere dvostruku taksu za pečačenje.³⁶ Kod nas je dvostruko pečačenje u dva slučaja bilo potrebno radi toga što je prvi pečat otpao, a u dva slučaja radi veće sigurnosti.

Povelja kralja Vladislava Dubrovniku iz god. 1238. [M. 31, St. 15] je bila zapečaćena prvobitno na srpski način, ali je pečat otpao sa proreza — ostaci voska još se vide na prorezu. Mjesto što bi dijak kušao da drugi put smjesti jednak, na srpski način pričvršćeni pečat, on napravi pri dnu povelje malu pliku i ureže u nju dva proreza za vrpcu visećeg pečata i uistinu smjesti na povelju viseći pečat. No, pošto je nove proreze morao smještati sa svake strane starih horizontalnih proreza, to su mu novi prorezi udaljeni 8 cm jedan od drugog, tj. jedno od najvećih rastojanja u našoj sfragistici.

Nešto slično se desilo sa listinom o savezu između Dubrovnika i vojvode Ivaniša humskog od 25. marta 1452. [M 365 St. 713]. Listina je bila prvobitno zapečaćena natisnutim pečatom ispod teksta, još sada se vidi okrugla mrlja od njega. Dubrovački kancelar Nikša Zvijezdić je na poledinu listine napisao već kratak sadržaj na italijanskom jeziku, ali je natisnuti pečat otpao sa pergamenta, jer pergament za natisnute pečate nije podesan. Radi toga su zaključili, da listinu pečate sa visećim pečatom, a pošto nije imala plike, pojačali su pergament time, što su sa poledine položili na njega jedan ovalan komad pergamenta, napravili proreze i kroz pergament listine i kroz ovo pojačanje i provukli vrpcu za smještanje pečata. Taj ovalni komad pergamenta, koji služi u svrhu pojačanja, prekrrio je jedan redak Zvijezdićevog italijanskog regesta, tako da se jasno vidi, da je najprije napisan regist i tek onda sprovedeno drugo pečačenje.³⁷ Vjerovatno su bili i Vladislav i Ivaniš lično u Dubrovniku i tamo sprovedli ponovno pečačenje i ako nije isključeno ni to, da je dubrovačka vlada listinu poslala u njihove kancelarije, da se tamo snabdiju sa drugim pečatima. Dok se na zapadu ponovno pešačenje izričito spominje u tekstu odnosnih listina,³⁸ dotle ni u Vladislavljevoj ni u Ivaniševoj o tome nema spomena, nego se dvostruko pečačenje može konstatovati samo na osnovi spoljašnjosti dokumenta.

³⁵ ispor. GZM 1951, 116.

³⁶ Ewald 55 i 57.

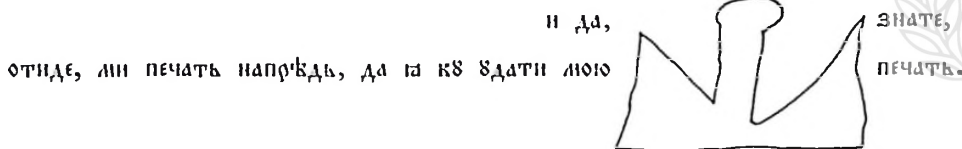
³⁷ v. detaljniji opis u GZM 1952, 324.

³⁸ Ewald 56.

Osim navedenih slučajeva postoje još dva pisma sa dvostrukim pečatom, ali se kod njih ne radi o ponovnom pečačenju, nego o zatvaranju pisama. Na pismu kralja Dabiše od 10. februara 1393. (St. 181) bila su smještena dva jednaka pečata, valjda samo iz opreznosti Dabišinog logoteta Tomaša Lušca,³⁹ a pismo Skenderbega iz god. 1450. [M 356 St. 794] je bilo prema običaju XV stoljeća najprije pečaćeno ispod teksta, na unutrašnjoj strani, sa Skenderbegovim malim pečatom kao znakom ovjeravanja. Poslije toga je presavijeno, a na oba pregiba presavijenog pisma naliven je vosak i udaren tipar njegovog velikog pečata, tako da je tim pečatom pismo zatvoreno. U oba slučaja postoji dakle dvostruko pečačenje, ali ne ponovno pečačenje.

Zamjena za pečat. — Dešavalo se, da vlasnik pečata slučajno nije imao pri ruci svoj tipar. U ostaloj Europi se u takvim slučajevima vlasnik služio tuđim pečatom i to spomenuo u dotičnoj listini.⁴⁰

Naši vlasnici pečata postupali su u takvim prilikama drukčije. Najriječitiji takav slučaj nalazi se kod kneza Vojislava Vojnovića u njegovom pismu Dubrovniku od augusta 1362. [M 157, St. 101]. Na kraju pisma on sam pripovijeda: „И ДА ЗНАТЕ ОТИДЕ ЛИ ПЕЧАТЬ НАПРѢДЪ, ДА И КЪ СДАТИ МОЮ ПЕЧАТЬ“ — [M.s. 175 St.s. 103]. Knez Vojislav je dakle pismo pisao negdje na putovanju i njegova pratnja je bila sa pečatom otišla naprijed, ali riječi „ДА И КЪ СДАТИ МОЮ ПЕЧАТЬ“ su zapravo nerazumljive. Tek ako se ima originalan dokument pred sobom, postaju riječi razumljive. U originalu su one raspoređene na slijedeći način:

Crtež 3.

Prema tome riječi „СДАТИ ПЕЧАТЬ“ mu znače »ucrtati pečat«. Vojislav je mjesto voska i tipara dao jednostavno u tekst ucrtati svoj grb kao znak ovjere. Kod toga je zanimljivo, da je na pismu sve udešeno za pravi pečat, ali sasvim neznački. U donjem desnom uglu (posmatrano sa lica) probušena su dva proreza jedan ispod drugog. U gornjem prorezu ostala je 6 mm široka i 2 cm duga traka od papira, na njezinom vanjskom dijelu, dakle na poledini, vide se još ostaci žutog voska, isto tako oko nje u obliku ovala od $1,3 \times 2$ cm površine. Takav pečat na poledini nije bio ni za ovjeravanje, jer se pečati za ovjeravanje nalaze uvijek na licu ispod teksta, ni za zatvaranje, jer je kod zatvarajućih pečata traka provučena kroz sva polja složenog pisma, a u našem slučaju samo kroz jedno polje. Kraj svih ovih priprema morao se Vojislav zateći ka crtanom pečatu.⁴¹

³⁹ v. detaljniji opis u GZM 1949/50, 143.

⁴⁰ Posse s. 135

⁴¹ ispor. GZM. 1951, 183.

Sličan se slučaj zacijelo desio županu Sanku u Primorju kod njegovog pisma od oko 1369. godine [M 236 St. 103]. Na njemu se nalazi samo jedan prorez, ali kroz sva tri polja složenog pisma. I kod Sankovog pisma vidi se mrlja oko proreza, kao da je tu bio naliven vosak na krajeve obmotane trake od papira, ali je osim toga na adresno polje pisma nacrtano isto tako primitivno sidro kao što je Vojislavljevo ali mnogo manjih dimenzija i drukčijeg oblika.⁴² Sanko u pismu ni riječju ne spominje ovu crtariju, ali je vjerovatno, da ona ima istu svrhu, kao što Vojislavljeva. Sankovo nacrtano sidro je tačno onog istog oblika, kao što se nalazi kao lik na pečatima njegovih sinova Bjeljaka i Radiča, te se vidi da se radi o porodičnom grbu.

Neizvjesno je, da li crtarija na pismu Tvrdislava Uglješića [M 129, St. 74] ima istu svrhu. Pečat je na njemu smješten na licu ispod teksta, tačno sredinom papira, a pričvršćen tako, da je vosak naliven i na licu i na poledini u obliku ovala, na poledini samo 1,4 × 2,2 cm, a na licu 2 × 2,4 cm. Na licu je otisnut tipar, ali tako slabo, da se jedva nazrijeva glava ptice. Lijevo od pečata, na licu, nacrtana je glava bivola (tura). Crtarija je krajnje disproporcionirana, vrat u profilu 4 cm visok i uvinut, glava en face samo 1,8 cm visoka, rogovi zavinuti u luku gore. Tur je inače čest i obljubljen heraldički emblem (grofovi Turjaški), ali je sumnjivo, da li i ovdje treba da predstavlja heraldički lik, pošto je u pečatu lik sasvim drukčiji. Ipak po svemu izgleda, da i ova crtarija spada u istu grupu, kao i sidro Vojislava ili Sanka. Po navedenim slučajevima bi se moglo suditi, da znak ovjeravanja u bitnosti nije pečat, nego lik koji se na pečatu nalazi.

Mijenjanje tipara. — Često se opaža, da se jedan te isti vlasnik pečata služi sa više tipara ne samo različite veličine (prestonim, srednjim, malim itd.), nego sa više tipara iste veličine i istog karaktera. Kod toga upotreba od po više tipara iste veličine i karaktera može da bude ili istovremena, ili raznovremena.⁴³

Istovremenost različitih tipara, koja je u zapadnoevropskoj sfragistici vrlo česta,⁴⁴ kod nas se ne može konstatovati ni u jednom slučaju. U našoj sfragistici nije sačuvan nijedan primjer, da bi se jedan vlasnik pečata u isto vrijeme služio sa više tipara iste veličine i karaktera, i ako gotovo nema sumnje, da je toga bilo češće i u našim kancelarijama srednjeg vijeka. Opravdano se može pretpostaviti, da su npr. najveći naši ljubitelji pečata, Tvrtko II i herceg Vladislav, posjedovali istovremeno po više tipara iste veličine, ali pozitivno se to ne može dokazati, jer je sačuvano premalo povelja.

U svima ostalim slučajevima, u kojima se vlasnik pečata služi sa više tipara iste veličine i karaktera, radi se o pečatima, koji su vremenski udaljeni jedan od drugoga, drugim riječima o mijenjanju tipara, o uvođenju novog tipara mjesto starog. Razloge za uvođenje

⁴² isto tamo.

⁴³ Ewald 73 sl.

⁴⁴ Ewald s. 75 sl.

novih tipara ima više. Svakako najčešći je razlog taj, što je vlasnik pečata promijenio svoju titulu, odn. svoje dostojanstvo, pa zajedno s time mijenja i svoj tipar. Takvih slučajeva ima u našoj sfragistici više. Dušan npr. ima jedan tipar kao mladi kralj u Zeti, kasnije kao kralj daje da se pravi drugi, a nema sumnje, da je kao car dao da se izradi i carski, ali pošto nema sačuvanih povelja, to se postojanje carskog pečata može samo pretpostaviti, a dokazano nije. Najupadniji i najkarakterističniji takav slučaj je osnovna i temeljita promjena svih tipara, kada se ban Tvrtko g. 1377. proglasio kraljem Bosne i dao praviti sasvim nove, od starih temeljito različite tipare. Treći takav slučaj predstavlja Radič Sanković, koji povelje M 204 i 205, i ako se u njihovom tekstu već naziva vojvodom, zapečaćuje još sa pečatom, koji ima samo titulu »kneza«, a povelju M 229 već pečatom, na kome je titula ispravljena u vojvodsku. Konačno, kada je vojvoda Stjepan postao hercegom sv. Save, on isto tako mijenja i mali i veliki tipar prema novome dostojanstvu.

Povodom tih promjena opaža se, da se nekada promjena sastoji jedino u promjeni titule u natpisu, a da se inače lik u tiparu ne mijenja u bitnosti. To je slučaj npr. kod cara Dušana, Radiča Sankovića, a manje više i kod hercega Stjepana. Potpunu promjenu i natpisa i amblema na tiparu nalazimo samo kod kralja Tvrtka, ali kod njega to ima i svoj politički razlog, a o tome je bilo govora na drugome mjestu.

Drugi razlog za uvođenje novih tipara može biti u tome, da stari tipar više tehnički ne odgovara, bilo da je dugom upotrebom utrošen, bilo da je loše izrađen. Prvi uzrok, trošnost staroga tipara, može se konstatovati u kancelariji cara Uroša i u kancelariji Dubrovnika. Kada su se tipari za bule, koje je Uroš nepromijenjene preuzeo iz očeve kancelarije, toliko istrošili, da su otisci postali sasvim nejasni, da je čak obje strane bule morao izraditi samo pomoću tipara za revers, onda je tek dao naručiti nove tipare. Slično, poslije više od 200 godišnje neprekidne upotrebe jednog te istog tipara, dubrovačka vlada dala je oko g. 1456. izraditi novi tipar. U ova dva slučaja je trošnost staroga tipara sigurno uzrok nabavke novog tipara.

Neizvjesno je da li je povod za nabavku novog tipara trošnost staroga, ili možda loša tehnička izrada staroga tipara u slučajevima kralja Ostoje i Radosava Pavlovića. Ostoja u prvim mjesecima svoga kraljevanja upotrebljava jedan tipar, koji se u tehničkom pogledu može smatrati najlošijim tiparom naše sfragistike, a kasnije uvodi u svojoj kancelariji tehnički savršene tipare, kopirane po tiparima Tvrtka I. Ne bi se moglo sa sigurnošću reći, dali je Ostoju pri uvođenju novih tipara rukovodilo nezadovoljstvo sa ružnim starim tiparom, ili mu je ružni tipar njegov lični tipar prije izbora za kralja (u tom bi slučaju uzrok promjene bila promjena titule i dostojanstva). Vjerovatnije nego kod Ostoje je nezadovoljstvo sa starim tiparom uzrok promjene u kancelariji Radosava Pavlovića. On do god. 1423. upotrebljava jedan tipar, od koga postoje dva otiska (M. 278 i 283), a oba su tako loši, da gotovo nema sumnje, da tipar nije valjao. Od god. 1433. dalje (na poveljama M 333, 334, 337 i 340) njegova kancelarija upotrebljava novi tipar, kome se u pogledu izrade i u pogledu jasnoće ne može ništa prigovoriti. Zanimljiva je promjena tipara kod hercega

Vlatka. On do god. 1470. konsekventno upotrebljava svoj veći tipar sa ćirilskim natpisom. U generalnoj priznanici od 26. VII 1470.« (M 433, St. 774) mjesto toga vlastitog tipara upotrebljava — po otisku sudeći već veoma trošan — latinski tipar svoga oca hercega Stjepana, i ako je priznanica pisana ćirilicom, a na priznanici od 17. VIII 1476. nalazimo opet stari njegov tipar, ali okrenut u protivnu stranu i ne sa ćirilskim, nego sa latinskim natpisom. U ovom slučaju izgleda da je Vlatko na bijegu pred Turcima g. 1470. izgubio svoj stari tipar, za nuždu se služio očevim i kasnije dao praviti svoj novi, uslijed promijenjenih političkih prilika, latinski tipar.

Konsekventnost u pečatima. — Protivno najprijeđ opažanoj sporadičnoj pojavi mijenjanja tipara može se u pretežnoj većini naših srednjovjekovnih vladalačkih kuća opažati konsekventno čuvanje tradicionalnih porodičnih amblema na pečatima. Zbog toga postoji između pečata pojedinih, vremenski prilično udaljenih vladara velika sličnost. Ova pojava konsekventnog pridržavanja starih uzora je pravilo, od koga ima samo malo iznimaka.

Vladari iz kuće Nemanjića pridržavaju se od početka do kraja prestonog tipa pečata: kralj na prestolu, sa žezlom u jednoj i jabukom u drugoj ruci. Tehnička obrada tipa razlikuje se kod pojedinih vladara, te je izrada ovog tipa kod kralja Vladislava drukčija nego kod cara Dušana, ali im ostaje zajednički jedan te isti, naime prestoni tip. Jedinu iznimku od toga pravila pretstavlja kralj Uroš I, koji od prestonog pečata prelazi na konjanički pečat. Razlog njegovom napuštanju prestonog tipa treba tražiti možda u činjenici, što je Vladislav ostao i nadalje kralj u jednom dijelu Srbije, valjda je i dalje upotrebljavao iste svoje stare tipare, a Uroš je uveo u svoju kancelariju jedan tipar, koji se temeljno razlikovao čak od Vladislavljevog reversa dvostrukog pečata. Vladarska legitimnost kuće Nemanjića se u Srbiji tako respektovala, da nijedan od kasnijih knezova, odn. despota više ne upotrebljava nemanjički prestoni tip, i ako su bili u srodstvu sa Nemanjićima, i ako su vladali Srbijom isto tako neograničeno, kao prije njih Nemanjići.

Uprkos tome što Hrebeljanovići i Brankovići ne preuzimaju tradicionalni nemanjički tip, ipak se i kod njih opaža jaka konsekventnost u pridržavanju starijih osnova svojih porodica. Stefan Lazarević preuzima očev tip pečata, a kada kasnije kao despot uvodi novi tipar, taj novi preuzima sve bitno iz staroga. Stefanova osnova preuzeta je u tipar Đurđa Brankovića i njegovih potomaka, tako da se i u ovome slučaju jasno vidi isti kontinuitet likova na pečatu.

Još izrazitija konservativnost i konsekventnost opaža se u Bosni. Između banskih tipara Stjepana Kotromanića i Tvrtka I nema, s obzirom na likove, uopće nikakve razlike, isto tako su kraljevski pečati Tvrtka I, Dabiše i Ostoje međusobno toliko slični, da se razlike na prvi pogled i ne opažaju. Ali i Bosna ima svoje iznimke, i to u prvom tiparu kralja Ostoje i u svima tiparima kralja Tvrtka II. Odstupanje kralja Ostoje je lako razumljivo. Prvi tipar mu je ili njegov stari tipar iz vremena, kada nije ni pomišljao da će jednom postati kralj, ili je dao taj tipar raditi kao pretendent i nije imao vremena, možda

ni mogućnosti da udesi svoj tipar prema uzoru svojih prethodnika, nego se zadovoljio kojim bilo tiparom za ovjerovljenje svojih prvih povelja. Nerazumljivo je odstupanje Tvrtka II od uzora prethodnika. Da li nije imao smisla za ova kancelarijska pitanja? Da li možda namjerno nije htio da njegovi tipari naliče na Ostojine tipare? Uzalud bismo tražili zadovoljavajući odgovor na ova pitanja. Svakako on ostaje jedini bosanski vladar, koji olako prelazi preko ukorijenjenih tradicija, koji nema smisla za ustaljeni kontinuitet kancelarijske prakse.

Nešto slično opaža se i u Hercegovini kod Kosača. Od Sandalja do Stjepanovih sinova ostaje tradicionalni oblik humskog tipara oval sa osmerokutom i monogramom imena, ali pred kraj samostalnosti Hercegovine Vlatko i Vladislav, sinovi hercega Stjepana napuštaju tu tradiciju i uvode tipare koji se temeljno razlikuju od tradicionalnih porodičnih monogramskih tipara.

Nasuprot tome svi članovi porodice Jablanovića ostaju do kraja pri jednom te istom liku na pečatu. Kakva god bila tehnička izrada pojedinih tipara, bolja ili lošija, na svima tiparima nalazi se trodio-
na kula.

Najkonservativniji i najkonseventniji od svih vlasnika pečata svakako su Dubrovčani, koji kroz cijeli srednji vijek ni u čemu ne mijenjaju karakter svoga pečata, pa i kada veličinu tipara smanjuju za 1/3, novi manji, tipar je apsolutna imitacija starog većeg tipara.

Dok sek od svih vladarskih porodica i u svima našim državama opaža taj kontinuitet, dotle od ovog opšteg pravila Balšići čine upadnu iznimku. Gotovo svaki pečat svakog člana njihove porodice ima drugi oblik, svaki predstavlja nešto novo, nešto različito od ranijeg. Balšići su jedina porodica bez porodičnih tradicija, bez svjesne porodične konservativnosti s obzirom na pečat.

Zajednički pečati. — U stranim zemljama je bila prilično česta pojava da se jednim te istim tiparom služi zajednički po dva ili više lica. Obično se u takvom slučaju radi o pečatu supružnika ili o pečatu braće. Zajednički pečati odnose se u takvim slučajevima na njihovu zajedničku, nepodijeljenu imovinu. Sličan je slučaj sa pečatima porodičnih zadruga (sigilla coheredum, parentele, conationis), u čije ih ime upotrebljava predstavnik dotične zadruge.⁴⁵

I u našoj sfragistici ima nekoliko slučajeva da se po više lica istovremeno služi jednim te istim zajedničkim pečatom.

Poslije smrti kneza Lazara izdaje povelje kneginja Milica zajedno sa sinovima Stefanom i Vukom, a zapečaćene su te povelje samo pečatom Stefana (Mošin br. 11 bulom, a br. 53 voštanim pečatom). Stefanov pečat prema tome predstavlja zajednički pečat sve trojice Lazarevih nasljednika.

Isti je slučaj sa Marom udovicom Vuka Brankovića i sinovima njihovim Grgurom, Đurđem i Lazarom. Povelju izdatu u ime svih njih dne 29. dec. 1405. (M. 252 St. 155) zapečaćuju sa jednim jedinim pečatom, a i taj nije njihov, nego pokojnog muža, odn. oca. Jednako je na

⁴⁵ Ewald 104 i 105 i Posse s. 134 nap. 1—4.

njihovu svetogorsku povelju od 15. okt. 1406. za svu četvoricu udarena zajednička zlatna bula (Mošin 48).

Još očitije slučajeve zajedničkih pečata nalazimo u Hercegovini. Braća Stefan, Ostoja i Radoslav Dragišići podižu u Dubrovniku sume, koje im je poimence zavještao Sandalj. Svaki od njih daje svoju posebnu priznanicu na podignutu sumu, čak i pod različitim datumima (M 328, 330^a i 330^b St. 683, 684, 685), ali sva tri brata ovjeravaju priznanice sa jednim te istim pečatom. U priznanicama svaki od njih govori u jednini (da je sam došao u Dubrovnik i lično podigao zavještanu sumu), ali u formuli o koroboraciji sva trojica jednako kažu: u množini: „а за веће вѣрованье печатписмо оуѣ листвѣ подѣ нашѣ печати“ (M.s. 389 i 392). Očito taj njihov zajednički pečat služi cijeloj njihovoj porodici, odn. zadruzi.

Isto tako zanimljiv je slučaj sa poveljom vojvode, kasnijeg hercega Stjepana, iz g. 1440. (M 336 St. 654). U njoj Stjepan i njegovi sinovi Vladislav i Vlatko priznaju, da su primili ostavštinu vojvode Sandalja. Pošto kao autori povelje fungiraju sva trojica, povelja je zapečaćena sa tri pečata nejednake veličine. Srednji Stjepanov je najveći (9,5 × 4,5 cm), desni Vladislavljen je osjetljivo manji (7,5 × 4,5 cm), lijevi Vlatkov najmanji (6,5 × 4,5 cm). Na taj se način putem veličine pečata vidljivo podvlači razlika u starješinstvu, ali na sva tri pečata otisnut je jedan te isti tipar, naime tipar vojvode Stjepana. Prema tome sinovi Stjepanovi još nemaju svoje vlastite tipare i očev tipar služi kao zajednički tipar i njemu i njegovim sinovima.

Isti slučaj kao sa vojvodom Stjepanom i sinovima ponovio se sa braćom Vlatkovićima 4. oktobra 1482. (Stoj. II 718). Braća Ivaniš, Žarko, Augustin i Tadija dižu u Dubrovniku po poslasticima neke dugovane novce i u priznatici izričito kažu „за веће вѣрованье... печатписмо четирьлихъ печати оуѣ нашѣ записѣ“. Zaista su ispod teksta pri dnu papira smještene četiri pečata, od kojih su do sada ostala samo tri, a jedan je u toku vremena otpao — ali se jasno vide tragovi njegovog pričvršćivanja i tragovi crvenog voska, — no na sva četiri pečata otisnut je jedan te isti tipar, naime tipar najstarijeg brata Ivaniša. U drugim slučajevima (Stoj. 715—717) braća, nekada čak sa bratučedom Paulom Petrovićem, dižu novce doduše zajednički, ali zapečaćuju priznanice samo sa jednim, i to Ivaniševim pečatom, dok u gore navedenom slučaju zapečaćuju formalno sa četiri pečata, a uistinu samo jednim, naime Ivaniševim.

Iz svih se slučajeva vidi, da rodovska zajednica upotrebljava i jedan zajednički pečat. Tome nasuprot stoje u našoj sfragistici i slučajevi, da po više braće svaki ima svoj vlastiti pečat, kao npr. Sandalj, Vuk i Vukac Hranići ili Vladislav, Vlatko i Stjepan Herceговиći. Opravdano se može u takvim slučajevima pretpostaviti, da su braća likvidirala imovinsku zajednicu i da svaki ima svoj odijeljeni vlastiti imetak, a isvoj vlastiti tipar.

Pečaćenje sa tuđim pečatom. — Kao što svuda u Evropi, tako i kod nas vrlo često dolazi do toga da autor povelje na nju ne udara svoj pečat, jer ga iz bilo kojih razloga nema, nego se za ovje-

ravanje svoje povelje služi tuđim pečatom. Obično se u takvim slučajevima radi o nasljednicima, koji upotrebljavaju pečate svojih prethodnika. Tako npr. car Oton II, zbog jednakosti imena, upotrebljava *nepromijenjeni* tipar svoga oca Otona I,⁴⁶ a slučajeva da nasljednici upotrebljavaju samo neznatno, s obzirom na ime ili s obzirom na druge sitnice, *promijenjeni* i pregravirani tipar svojih prethodnika, ima na zapadu još više.⁴⁷

I u našoj sfragistici ima na pretek slučajeva, da se autori dokumenata služe tuđim pečatima. Uglavnom, svi slučajevi upotrebe tuđeg pečata mogu se svrstati u 3 grupe:

1) sinovi odn. nasljednici upotrebljavaju pečate svojih otaca odn. prethodnika;

2) udovice upotrebljavaju pečate svojih pokojnih muževa;

3) poslanici upotrebljavaju pečate svojih gospodara.

I. Upotreba očevog odn. prethodnikovog pečata postoji u slijedećim slučajevima:

1) Car Uroš na svojim poveljama M 145 i 149 (St. 95 i 98) sve do god. 1360. upotrebljava nepromijenjene tipare za zlatne bule svoga oca cara Dušana. Pošto je avers Dušanovog tipara već sasvim istrošen, on na povelji M 149 udara i kao avers i kao revers samo Dušanov revers. Tek između 1360. i 1365. on dade izraditi vlastite tipare;

2) ban Tvrtko u prvim godinama svoje vlade, do god. 1357, upotrebljava pečat svoga strica bana Stefana Kotromanića;⁴⁸

3) Ivaniš, sin vojvode Radosava Pavlovića na svojoj povelji od 29. IX 1442. (M 340 St. 688) upotrebljava tipar Radosavljev;

4) Vladislav, sin hercega Stjepana, na svojoj povelji od 15. VIII 1454. (M. 361 St. 702) služi se tiparom svoga njeda Vukca;⁴⁹

5) Herceg Vlatko na priznanici od 26. jula 1470. (M 433, St. 774) upotrebljava tipar svoga oca hercega Stjepana;

6) Balša, unuk hercega Stjepana g. 1492. u Mađarskoj upotrebljava tipar svoga oca Vladislava.

Naročitu grupu s obzirom na upotrebu pečata prethodnika predstavljaju bosanski kraljevi poslije Ostoje. Iz postupka Tvrtka II, Tomaša i Tomaševića vidi se, da smatraju svaki tipar kog bilo od svojih prethodnika svojim zakonitim sretstvom za ovjeravanje. Radi toga Tvrtko II kraj četiri svoja vlastita tipara upotrebljava između godina 1424. i 1443. tri puta srednji kraljevski tipar svoga prethodnika i takmaca kralja Ostoje, kralj Stjepan Tomaš manji latinski tipar Tvrtka II i veliki prestoni tipar Tvrtka I, a Stjepan Tomašević srednji tipar kralja Ostoje i prestoni tipar Tvrtka I.

Kod toga je zanimljivo, da dotični vladari u svojim latinskim poveljama obično ističu, da se služe tuđim pečatom i navode uzrok upo-

⁴⁶ Ewald 112.

⁴⁷ Ewald s. 112 sl., osobito 112 nap. 3 i Posse s. 131 nap. 9 i 10, s. 132 sa mnoštvom slučajeva upotrebe tuđeg pečata.

⁴⁸ Opširnije v. str.; ispor. Stanojević, s. 16.

⁴⁹ Ispor. M. 336, na kojoj očevo tipar fungira kao njegov! O tome v. gore s. pod »zajednički pečati«.

trebe tuđeg tipara, a u ćirilskim poveljama to ne čine. Tako ban Tvrtko u svojoj latinskoj listini Dubrovniku od 1. septembra 1355. opravdava upotrebu tipara svoga strica Stjepana sa »quia ad presens nostrum proprium sigillum nondum habebamus«,⁵⁰ slično u svojoj drugoj od 14. marta 1356. »quia adhuc nostro proprio (sigillo) caremus«,⁵¹ a kralj Stjepan Tomaš u svojoj latinskoj za Mletke od 15. aprila 1444. sa »sigillo, quo ad presens utimur, puta ipsius condam domini Twerthko regis, apatruī nostri, eo quod nostrum sigillum nondum sculptum est, fecimus communiri, quod quidem sigillum, quantocius sculptetur, si opportunum fuerit. eciam presentibus appendi faciemus«. ⁵²

U ćirilskim poveljama se upotreba tuđeg pečata uopće ne spominje, nego se o tuđem govori kao o vlastitom. Tako car Uroš, upotrebljavajući tipar oca Dušana, govori neodređeno, da je ovjerio povelje sa »znamenjem carskim« (M.s. 163 i 165), što može biti, dabome, i njegovo, ali je uistinu Dušanovo, dok bosanski vladari označuju tuđi tipar ili općenito kao »naša pečat« (hercežica Cecilija M.s. 502, herceg Vlatko M.s. 510 i kralj Tomaš M.s. 439 i 448) ili sa pobližom oznakom »naša zakonita pečat« (Ivaniš Radosava Pavlovića M.s. 414, Tvrtko II St.s. 511 i 515, kralj Tomaš M.s. 428 i Stjepan Tomašević M.s. 488, 489 i 491) odn. »naša virovana pečat« (Tvrtko II St.s. 519, Tomaš Mon. h.i. VI 178 i Stjepan Tomašević M.s. 489 i 490). U svima slučajevima dakle vladari tuđi tipar deklariraju kao svoj.

Međutim, ovo pravilo nije bez iznimke. U latinskim poveljama kralj Tomaš, upotrebljavajući prestoni tipar Tvrtka I za povelju Mlecima od 24. oktobra 1450, ne spominje tuđi tipar, nego u koroboraciji veli »presentes nostras patentes literas fecimus *nostrī* regalis sigilli appensione communiri«,⁵³ a među ćirilskim Dabišina udovica Jelena ističe, da nije povelju zapečatila sa nekim svojim pečatom, nego sa pečatom »našega gospodina kralja Stefana Dabiše« (M.s. 230).

II vrlo česti, gotovo bi se moglo reći, su pravilo u našoj sfragistici slučajevi, da se udovica poslije smrti svoga muža služi dalje muževim pečatom. No, o tim slučajevima raspravljaćemo na drugome mjestu, prilikom govora o pravu na pečat.

III srazmjerno česti su i slučajevi da vladari i viši feudalcij svojim poslanicima povjeravaju svoj pečat, da si njime u tuđini u ime gospodara zapečaćuju ugovore, koji će se utanačiti između poslanika i strane sile. Tako npr. poslanici Radosava Pavlovića Vlatko Tumarlić i Ostoja Petrović nose njegov pečat sa sobom u Dubrovnik (St. 589), vojvoda Sandalj šalje svoj pečat sa svojih poslanikom Grubačem u Mletke (Mon. VII 27/28; ispor. Stanojević 19 nap. 5), Dubrovčani šalju svoj državni pečat u Zadar (Stanojević s. 11 nap. 3), herceg Vlatko šalje svoga poslanika »dijaka unutrynog« Radivoja Dobriševića u Dubrovnik sa dubrovačkom priznanicom (M 407), u kojoj Dubrovčani priznaju da duguju Vlatku 10.000 dukata. Radivoj diže tu sumu i u

⁵⁰ Cod. dipl. 12, 305; ispor. Stanojević, 16 i GZM 1949/50, 106.

⁵¹ Isto tamo 333; Stanojević, 16 i GZM 1949/50, 108.

⁵² Mon. 21, 190; Stanojević, 17 i Spomenik 93, 130.

⁵³ Mon. 21, 357.

Dubrovniku u znak potvrde, da je primio sumu, udara na istu dubrovačku priznanicu pečat svoga gospodara i mandatara. Braća Vlatkovići više puta šalju u Dubrovnik svoje poslanike sa svojim pečatima (St. 720, 722, 723, 725). Vidi se da je povjeravanje pečata poslanicima osobito pred kraj srednjeg vijeka svakidašnja stvar.

Jedno- i dvostrani pečati. — Pečati su nosili u srednjem vijeku, kako drugdje tako i kod nas, natpis i lik obično samo na jednoj, naime, na prednjoj strani, rjeđe na obje strane, i na aversu (prednja) i na reversu (stražnja strana).

Kod nas se dvostrani pečat u srednjem vijeku označavao sa »duplene pečati« (Tvrtko I u povelji Šurmin 92), ili sa »obistrane pečati« (Stjepan Ostojić M.s. 439 i Stjepan Tomašević M.s. 488) ili u jedini sa »obistrana pečat« (Stjepan Tomaš M.s. 458 i Rad 1, 156). Njemačka sfragistika označava dvostrane pečate sa nazivom »Münzsiegel«, francuska govori samo o »contre-sceaux« i o »deux faces des sceaux«.

U našoj sfragistici postoji vrlo mali broj dvostranih pečata. U srpskoj državnoj kancelariji je poznat jedan jedini dvostrani od voska, naime od kralja Vladislava na povelji M 33, a osim toga voštanog oveći broj zlatnih, odn. pozlaćenih dvostranih bula, koje sačinjavaju naročitu grupu među pečatima, dok su u bosanskoj kancelariji svi kraljevski prestoni pečati dvostrani.

O dvostranim pečatima od voska, kako o onima iz bosanske, tako i o jednom iz srpske državne kancelarije, ne može se drugo kazati osim to, da su u svima slučajevima matrice i za avers i za revers iste veličine. U zapadnoj Europi često se nalaze slučajevi da je matrica za revers ponešto manja od matrice za avers, često i slučajevi da se za avers upotrebljava matrica velikog, a za revers matrica malog pečata, da je dakle razlika u veličini vrlo velika, konačno se u zapadnoj Europi često nalaze slučajevi, da avers pokazuje otisak matrice jednog vlasnika pečata, dok revers nosi otisak matrice drugog vlasnika pečata, npr. muža i žene, oca i sina, gradskog i crkvenog poglavara itd.⁵⁴ U našoj sfragistici ne postoje obostrani pečati ni sa različitom veličinom aversa i reversa, ni pečati, na kojima bi bio avers od jednoga, a revers od drugoga vlasnika pečata.

U papskoj kancelariji ima iznimnih slučajeva da su i bule, ovi tipični predstavnici dvostranih pečata, samo jednostrane. Prilikom smrti pape poništio se, naime, tipar sa imenom umrlog pape, samo je ostao nepromijenjeni i nepromijenljivi tipar sa likovima apostola Petra i Pavla. Papska kancelarija je pečatila dokumente, koji su bili hitne prirode i morali biti izdani prije izbora novoga pape, samo sa tiparom sa likom obaju apostola i na taj je način takva bula ostala jednostrana. To su bile »bulle defective« za razliku od »bulle integre«. Na osnovi toga običaja, vremenom se ustalilo mišljenje, da pape prije krunisanja uopće ne mogu upotrebljavati dvostrane bule i zbog toga su od pape Inocentija III dalje sve paske bule, izdane u vremenu od smrti jednog do krunisanja drugog pape, samo jednostrane, samo sa likovima sv. Petra i Pavla.⁵⁵

⁵⁴ Ewald s. 163 i 164.

⁵⁵ Ewald, 162 sa literaturom.

U srpskoj su sfragistici sve bule, bez iznimke, dvostrane. Veoma zanimljiv je slučaj sa bulom na povelji Cara Uroša od 29. sept. 1360. (M. 149). Uroševa kancelarija u prvo vrijeme nije dala izraditi nove tipare za bule, nego je upotrebljavala tipare cara Dušana. Od dugotrajne upotrebe Dušanov tipar *aversa* pokvario se negdje prije god. 1360. Logotet Dragoslav, pisar povelje od 29. sept. 1360, našao se, dakle, otprilike u istom položaju, kao papska kancelarija poslije smrti jednog pape, tj. on je imao na raspolaganje samo jedan tipar, naime tipar Dušanovog *reversa* bule. Ali se on snašao u ovome položaju drukčije nego papska kancelarija i nije izradio jednostranu bulu, kao ona, nego dvostranu, i to na taj način što je sa tiparom *reversa* napravio dva otiska, koja je onda sastavio u dvostranu bulu, tako da i *avers* i *revers* pokazuju isti lik i isti natpis. Oba otiska pokazuju da je i taj tipar *reversa* bio već sasvim dotrajjao, jer su i slova i likovi njegovi veoma nejasni.

Mali — veliki pečati. — U svima državama Europe posjedovali su vladari već u ranom srednjem vijeku najmanje po dvije, često i po više matrica različite veličine. Prema veličini matrice imali su pečati različite nazive.

Najveći vladarski pečat zvao se »*sigillum maiestatis*« (le sceau de majesté, Majestätssigel). Prvobitni izraz »*sigillum maiestatis*« nije imao veze sa veličinom, nego se u tekstu povelja, u formuli o pečaćenju, za svaku veličinu, i za veću i za manju, upotrebljava stalna fraza »*in cuius rei testimonium hanc cartam sigillo nostrae maiestatis muniri iussimus*«. Iz ove stalno ponavljane fraze prenosi se u toku XIV vijeka naziv »*sigillum maiestatis*« na onu vrstu pečata, koja je na vladarskim poveljama najčešća, a to je velika vrsta pečata. Na taj način »*sigillum maiestatis*« vremenom počeo značiti specifično samo najveću vrstu, koja je morala imati lik vladara na prestolu.⁵⁶ Dimenzije velikih pečata postajale su u toku srednjega vijeka sve veće. Dok veliki ovalni pečat Karla Velikog mjeri u promjenu samo 4 × 3,2 cm, dotle npr. pečat cara Fridrika u XV stoljeću ima promjer od 14 cm. Rekord nosi po svoj prilici engleska kraljica Viktorija u 19. stoljeću, čiji je promjer pečata 15 cm.⁵⁷

Osim velikog pečata postoji u svakoj kancelariji bar još jedan tipar malih dimenzija, za koji se već u srednjem vijeku upotrebljavao naziv »*sigillum secretum*« i »*sigillum privatum*«. Karakter toga malog tipara bijaše u raznim zemljama različit. U nekim zemljama, npr. u Engleskoj, Francuskoj i Španiji ovaj mali pečat čuva lični sekretar kraljev i on se udara samo na akta lično kraljevog ili dvorskog karaktera, dakle na akta u koja državna kancelarija nema uvid. U drugim zemljama, npr. u Njemačkoj, i ovaj »*sigillum secretum*« se čuva u državnoj kancelariji, te i njega upotrebljava osoblje državne kancelarije isto tako, kao i veliki tipar, ali samo za izvjesne vrste dokumenata državne kancelarije, prvenstveno za pisma. U svakom slučaju »*sigillum secretum*« po načinu upotrebe zaslužuje svoj naziv.⁵⁸

⁵⁶ Giry 625, Bouard 337, Ewald 188.

⁵⁷ Ewald 179 sa daljnjim podacima.

⁵⁸ Ewald 96.

Vladari svih navedenih zemalja imali su od XIV stoljeća dalje i po jedan tipar, koji su oni nosili kao prsten na ruci i sa kojim su ovjeravali samo čisto lične stvari. U aktima se taj lični tipar naziva »anulus«, »sigillum anuli«, »sigillum secrecius«, »signetum« itd., današnja sfragistika ga označava sa izrazom »signet«. Dok su vladari obično imali samo po jedan signet, dotle car Fridrik III u XV stoljeću posjeduje tri različita, a najveći ljubitelj i sakupljač njihov, francuski kralj Karlo V, ostavlja iza sebe god. 1380. čak 40 signeta, koja je nabavljao radi njihove umjetničke vrijednosti.⁵⁹

Osim velikih tipara za važne povelje i malih odn. najmanjih tipara za tajne ili lične dokumente, srednjevekovne kancelarije su imale ponekad još jednu treću veličinu tipara, koji su se upotrebljavali za manje važne dokumente. Nazivali su se »sigillum minus«, »sigillum mediocre«, »sigillum commune« itd.⁶⁰

Naša sfragistika srednjega vijeka poznaje sve evropske veličine pečata. I u našim kancelarijama vladari imaju po dvije, od XIV stoljeća dalje obično i po tri tipare različitih veličina. Najveći tipari kod nas se označavaju na latinskom kao »sigillum maius« (v. natpis bosanskog kraljevskog tipara), a analista Gundulić govori o »sigillo maestro« hercega Stjepana.⁶¹ Na našem jeziku se najveći pečati nazivaju nekad »duplene pečati«⁶² i »obostrana pečat«,⁶³ ali se ta oznaka ne odnosi na veličinu, nego na to što pečat ima likove sa objiju strana, a nekad se nazivaju samo »velika pečat«. ⁶⁴ Izraz »sigillum maiestatis« ne upotrebljava se kod nas nikada. U našem jeziku bio bi prevod »pečat veličanstva« nepodesan kao stručni termin, isto tako nepodesna je srednjevekovna oznaka »duplene pečati« ili »obostrana pečat«. Radi toga ćemo ostati kod izraza »veliki pečat« ili nekad upotrebiti i izraz »prestoni pečat«, jer svi ovi najveći pečati nose kao stalan lik vladara na prestolu.

I kod nas postaju dimenzije velikih pečata vremenom sve veće. Tako npr. veliki pečat kralja Vladislava ima promjer od 6,2 cm, Milutinov već 7,6 cm (Milutinovi nasljednici vraćaju se opet na nešto manje tipare), u Bosni mjeri veliki pečat bana Mateja Ninoslava 5 cm, bana Stjepana (po svoj prilici i bana Tvrtka) već 8,3 cm, a od kralja Tvrtka dalje ima prestoni pečat promjer od 11 cm, te je ovaj Tvrtkov u tadašnjoj Europi jedan od najvećih.

Slična pojava opaža se na pečatima bosanskih velefeudalaca. Vojvode Pavao Radinović i Sandalj, na početku prevlasti feudalstva nad centralnom vlašću, služe se samo malim tiparima. Njihovi jači nasljednici Radosav Pavlović i herceg Stjepan uvađaju u svoje kancelarije, nalik na kraljevsku kancelariju, osim malih tipara još po jedan veći tipar.

⁵⁹ Ewald 79 sl.

⁶⁰ Ewald s. 85 sl.

⁶¹ Chronica Junii Resti. Monum. XXV 375.

⁶² Primjere v. navedene str.

⁶³ isto tamo.

⁶⁴ Stanojević, str. 7 za dubrovački veliki pečat, a str. 14 nap. 4 za bosanski.

Naše vladarske kancelarije imale su u početku osim velikog tipara samo još jedan mali tipar. U našim se poveljama nalazi za ovaj mali pečat samo naziv „прѣстѣнь” i „прѣстѣнакъ”,⁶⁵ što odgovara latinskome »anulus«, tj. ličnome pečatu, signetu. Da se je taj mali pečat i kod nas smatrao ličnim pečatom vladara, dokazuju dubrovački opisi. Dva puta naime dubrovački kancelar označava takav pečat kao »sigillum secretum«,⁶⁶ jedan put »bulla anuli«,⁶⁷ a dva puta »sigillum proprium domini regis«. ⁶⁸ Izraz »sigillum proprium« jasno pokazuje na lični, tajni karakter maloga pečata te se u tom pogledu shvaćanje kod nas ne razlikuje od onoga na strani.

Dok je srpska državna kancelarija već od početka imala osim velikog i malog tipara još jedan srednji — to su bili tipari za bule, — dotle je bosanska državna kancelarija tek u toku XIV stoljeća uvela jedan treći tipar, koji stoji po veličini između velikog i malog. U svome latinskome natpisu taj srednji tipar nosi naziv »sigillum minus«, isti naziv dakle koji upotrebljavaju i ostale europske kancelarije.⁶⁹ Zanimljivo je, da naše kancelarijsko osoblje nije preuzelo latinski naziv i nikada ovaj tip ne označava kao »manja pečat«, nego uvijek kao »srednja pečat«. ⁷⁰ Ali »srednji pečat« ostaje ograničen samo na Bosnu, u drugim kancelarijama se taj naziv ne upotrebljava nikada.

Oblik tipara. — Spoljašnji izgled pečata ovisi isto toliko od geometrijskog oblika tipara, koliko od oblika pečatne grudve, o kojoj je bilo govora. No, dok je pečatna grudva u zapadnoevropskoj sfragistici potpuno zanemarena, dotle je geometrijski oblik tipara obrađen temeljito. Geometrijski oblik matrice pokazuje u zapadnoj Evropi veliku raznovrsnost i rezultat je svih mogućih načina sastavljanja kružne crte i pravih crta. Sfragistička literatura broji u svemu 18—20 raznovrsnih oblika matrice.⁷¹

U srazmjeri sa obiljem oblika u zapadnoevropskoj sfragistici naša je sfragistika, što se oblika tiče, upravo siromašna. Među našim pečatima nalazimo u svemu samo šest oblika matrice, naime krug, oval, šiljati oval, uglovati oval [koji zapadnoevropska sfragistika ne navodi napose, bilo što ga nema, bilo, što je vjerovatnije, što ga ubraja u obični oval], jedan jedini romb i jedan jedini sedmorokut. U našoj sfragistici uopće ne postoje mnogi oblici, koji su na zapadu vrlo česti, tako npr. štit, trokut, oblik srca itd. Uzrok ovoj pojavi leži na jednoj strani u tome, što je naše poznavanje pečata ograničeno na vrlo mali broj klasa. Većina naših pečata potiče iz državnih kancelarija, dok pečata gradova (osim Dubrovnika i Kotora), plemstva, samostana, crkvenih institucija, svećenika itd. ili uopće nemamo, ili ih imamo u vrlo malome broju. Da bi bio broj oblika tipara znatno veći, ako bismo

⁶⁵ V. Daničić, Rječnik pod прѣстѣнь i прѣстѣнакъ!

⁶⁶ Pucić II, str. 9 br. 11 i str. 11 br. 12.

⁶⁸ Pucić II str. 10 br. 11 i str. 13. br. 14.

⁶⁹ Ewald 85.

⁷⁰ Ostoja god. 1400, Tvrtko II 1433, Stjepan Toma 1456. i Stjepan Tomašević 1461. Ispor. Stanojević, Glas 132, 14 nap. 5 i 6.

⁷¹ Ewald 181. Ilgen 15. Ilgen ima 20 oblika, Ewald samo 18, jer je ispustio oblik srca okrenutog na gore i oblik petero- ili mnogokuta.

imali od navedenih institucija i klasa sačuvanih više pečata, vidi se po pečatu patrijarha Spiridona, koji kao jedini od naših vlasnika pečata ima tipar u obliku romba. Nema sumnje da je među našim plemstvom bio raširen oblik štita, koji je na zapadu karakterističan za plemstvo.⁷² Na drugoj strani, uzrok leži u tome što na zapadu baš pred kraj srednjega vijeka, kada se naša sfragistika tek počela razvijati, raznolikost tipara počeo iščezavati i mjesto raznih ranije uobičajenik oblika počeo prevladavati krug,⁷³ te ranija šarolikost oblika nije više mogla uplivati na oblike kod nas.

Krug je i u našoj sfragistici tako pretežan i dominantan oblik, da prema njegovoj brojnosti svi drugi oblici izgledaju gotovo kao iznimke. Osim kruga najčešće se kod naših pečata pojavljuje oval, i to uspravni oval, dok je vodoravno položen oval kod nas jedino na povelji Balše iz god. 1379. (M 183 St. 112).⁷⁴ Čisti oval upotrebljavaju:

Tvrdislav Uglješić, druga polovina XIV vijeka

(M 129), prečnici visinski 1,9, širinski 1,5 cm

Balša na jednoj povelji (M 183), prečnici 2,1 i 1,8 cm

Grgur Vukosalić g. 1418. (M 265), „ 1,8 i 1,5 cm

Tvrtko II na malom tiparu (M 273), „ 1,5 i 1,2 cm

Ivaniš Humski na malom tiparu (M 383), „ 2,2 i 1,6 cm

Herceg Stjepan na malom tiparu (M 390 1407) „ 1,8 i 1,5 cm

(kao vojvoda imao je ovalno uglat!)

Stjepanov sin vojvoda Vladislav

na malom tiparu (St. br. 709)

Stjepan Hercegović na malom tiparu

(M 409 itd.) „ 1,9 i 1,7 cm

Crnojevići krajem XIV stolj. (M 491) „ 1,5 i 1 cm.

Zanimljiva odstupaња od čistih ovala predstavljaju osmerokutni ovali, kod kojih su gornje tri i donje tri stranice vrlo kratke, a obje bočne stranice srazmjerno dugačke, dakle oblika:

⁷² Ilgen s. 14; štit nalazimo kao naš često kao amblem u polju pečata, ali nikad kod nas tipar nema oblik štita.

⁷³ isto tamo s. 14.

⁷⁴ Među ovale nećemo računati sitna odstupaња od čistog kruga. Tako npr. bule cara Dušana nisu čisti krugovi, nego visinski prečnik iznosi 3 · 5, širinski 3 · 3 cm. Slično, tipar kralja Ostoje (M 226) ima prečnik od 2 · 9 i 2 · 7 cm. Nešto jača je razlika na jednom tiparu srpske kraljice — majke Jelene sa visinskim prečnikom od 3 · 8 i širinskim od 3 · 3 (M 59), ali nije isključeno da različita veličina prečnika potiče od izrade pečata. Ako je tipar udaren na previše topli vosak i prebrzo dignut sa voska, mogao se neopreznim držanjem pečata otisak tipara zgncječiti i dobiti nepravilne dimenzije. To je tim lakše moguće što je druga matrica kraljice Jelene (M. 66) čisti krug, i što se slično gnječenje matrice opaža još jasnije na drugim pečatima, npr. kod vojvode Radića Sankovića (M 205) ili Radosava Pavlovića (M 283) itd.

Takvim uglatim ovalom služe se kod nas Sandalj i njegova braća Vuk i Vukac (dimenzije 1,5 i 1,2 cm), herceg Stjepan za svoj mali vojvodski tipar (dimenzije 1,8 i 1,5 cm), Stjepanov sin herceg Vlatko na svom malom tiparu (dimenzije 1,8 i 1,5 cm), i osim toga dubrovački privatnici... Konačno, i Skenderbegov mali tipar sa antičkom gemom i likom Lade sa labudom ima oblik osmerokutnog ovala.

Pregled ovalnih i ovalno-uglatih oblika tipara pokazuje, da je on ograničen na Primorje i Primorju bliske teritorije. Jedino u slučaju Tvrtka II Tvrtkovića on se pojavljuje i u Bosni, a iz Srbije uopće nije poznat nijedan slučaj ovalnog tipara.

Pravi uglati tipari u našoj sfragistici su jedino pravilni sedmerokut sa stranicom od 1,9 cm kod pečata Konstantina Balšića (M 216) i pravilan romb kod pečata patrijarha Spiridona. Šiljati oval mora da je bio i u našim crkvenim krugovima jednako dobro poznat, kao i na zapadu, gdje je za crkvene i svećeničke pečate upravo karakterističan,⁷⁵ ali je jedino kod nas sačuvan.

Drugih geometrijskih oblika matrica među našim pečatima nema, ali se pojedini oblici nalaze kao dijelovi amblema, okruženi od kruga tipara. Prije svega to vrijedi za štit, koji je u zapadnoj sfragistici često upotrebljavan kao oblik za matricu. Štit kao dio amblema nalazi se u bosanskom, i banskom, i kraljevskom, i u velikom, i u srednjem i u malom tiparu, osim toga tipar Bjeljaka Sankovića (M 204 desni) ima u dvostrukom krugu štit, i tek u štitu porodični grb sidro.

Mali tipar kralja Tvrtka I ima u krugu tipara ornament od šiljatih lukova, koji je u bitnosti srodan sa nemačkim »Dreipass« ili »Vierpass« (sr. Ilgen s. 15 i Ewald s. 181), ali bi se morao nazvati »Sechspass«, jer je sastavljen od 6 lukova. Sličan »Sechspass«, ali sa okruglim, a ne šiljatim lukovima ima latinski srednji tipar Tvrtka II Tvrtkovića (M 316). Konačno, bosanski srednji kraljevski tipar ima u krugu poznatu romboidnu šiljatu ovalnu rozetu. Sa ovim oblicima, uokvirenim od pravilnog matičinog kruga, broj geometrijskih oblika bio bi za tri veći, oskudnost naših oblika, dakle, nešto manja, ali ipak prema zapadno-evropskom obilju još uvijek velika.

Natpisi na pečatima. — Osim sa likom pečati su u većini slučajeva snabdjeveni i sa natpisom, šta više, kao što ima pečata samo sa likom, tako ima u nekim slučajevima i pečata samo sa natpisom.

Kod toga natpis može da sadrži samo monogram ili početna slova imena vlasnika, ili može da sadrži cijelo ime vlasnika ili može konačno da sadrži monogram kombinovan sa duljom legendom.

Samo monogram ili početna slova (inicijali) se na vladarskim pečatima uopće ne nalaze nikada, vjerovatno ih nije ni bilo. U prvom redu takve vladarske monogramske ili inicijalne pečate očekivali bismo kod malih tipara, no, na jednoj strani je sačuvano vrlo malo vladarskih malih pečata, na drugoj strani izgleda, vjerovatno, da su vladari

⁷⁵ Isto tamo 14.

i na takve male tipare dali ugravirati koji simbol njihovog vladarskog položaja. Češći su monogramski pečati kod privatnih pečata. Među dubrovačkim trgovačkim pečatima nalazi se priličan broj monogramskih, odn. inicijalnih, a nesumnjivo ih je bilo isto kod trgovaca na balkanskom kopnu.

Pravi imenski pečati, kod kojih je cijelo polje pečata ispunjeno samo sa imenom vlasnika, su osobito poznati iz papske kancelarije, gdje je kroz vijekove jedna strana bule, takozvana imenska strana, ispunjena samo imenom vladajućeg pape. Kod nas posjeduje čisti imenski pečat jedino Vuk Branković kod jednog tipara, koji sadrži samo njegovo ime „ЕЛЪКЪ” i kneginja Milica-Evgenija, koja imenu „ЕГЕН-НИА” dodaje „МОНАХИНІА КНЕГИНИА”,⁷⁶

Cešći su kod nas pečati sa kombinacijom monograma i natpisa, jer se sva porodica Košaća-Hranića služi snjima. Kod braće Sandalja, Vuka i Vukca nalazimo obične suspenzije *ca* i *Es* koje su sa titloma iznad slova izričito obilježene kao skraćenice, a oko njih teče uz obod u sitnim slovima natpis „ПЕЧАТЬ САНДЛІЄВА” itd.⁷⁷ Vukčev sin herceg Stjepan nabavlja kićeniji tipar, monogram se sastoji od tri slova *CFA*, a ona su natkrivena sa kurzivnim $\left| \begin{array}{|c|} \hline \text{---} \\ \hline \end{array} \right| \left| \begin{array}{|c|} \hline \text{---} \\ \hline \end{array} \right| \left| \begin{array}{|c|} \hline \text{---} \\ \hline \end{array} \right|$ = T -- kao herceg dodaje Stjepan tome $\left| \begin{array}{|c|} \hline \text{---} \\ \hline \end{array} \right| \left| \begin{array}{|c|} \hline \text{---} \\ \hline \end{array} \right|$ još krunu na vrhu, — a natpis teče oko toga monograma uz obod.⁷⁸ Stjepanovi sinovi slijede različite puteve: Najmlađi Stjepan ostaje samo kod malog tipara i taj je čista doslovna kopija očevog, starija braća Vladislav i Vlatko zadržavaju monogramski tip sa slovima „БАА” i natpisom uz obod samo kod malih tipara,⁷⁹ dok kod velikih tipara napuštaju porodičnu tradiciju i uvode tip sa grbom i natpisom.

U pretežnoj većini slučajeva na našim je pečatima, kao uostalom i na stranim, natpis smješten zajedno sa likom. Prema položaju natpis može da je kružni uz obod pečata — najčešći slučaj — ili horizontalni ili, najrjeđe, vertikalni. Horizontalni i vertikalni natpisi nalaze se gotovo isključivo samo na bulama. Na voštanim pečatima vertikalno smješten natpis nema uopće nijedan, a i horizontalni su krajnje rijetki, tako npr. tipar Vuka Brankovića sa sami imenom „БАВКЪ” i pečat kneginje Milice kao monahinje Evgenije. Pečat Dušanov kao mladog kralja Zete (M 90 St. 55 i M 100 St. 60) je zanimljiv, jer spaja kružni natpis sa horizontalnim, pri čemu horizontalni natpis u suštini ponavlja isto, što sadrži kružni natpis.

Kružni natpisi smješteni su većinom u kružni prsten između dva koncentrična kruga. Rijetki su slučajevi, da natpis teče samo ispod jedne spoljašnje kružnice, da prema tome druga, unutrašnja kružnica fali (Radoslav M 23 St. 13, Vladislav M 13 St. 15, Balšići M 161 St. 104, Ostoja M 226 St. 431 i mali tipar hercega Stjepana M 409 St. 777). Obratno, da natpis teče samo iznad unutrašnje kružnice, a da spoljašnja fali, nema nijedan siguran slučaj. Na nekim se pečatima doduše

⁷⁶ M 252, St. 155.

⁷⁷ St. 296, 308, 314.

⁷⁸ M. 323, 344, 347, 356; St. 647—8, 659, 654, 655.

⁷⁹ M 431, 411 XI—XII—XIV; St. 709, 763, 764, 765, 766.

spoljašnja kružnica ne vidi, ali se vjerovatno radi o tome, da je na otisku pečata istrvena, a da je na tiparu ipak postojala.

Kružnice, između kojih teče natpis, obično su proste ispupčene linije (to je tako čest slučaj, da je suviše navadati pojedine primjere), ali se postizava jači efekat onda, ako se oba kruga sastoje od tačkica (»niz bisera«, »Perlenstab« ili »Eierstab«),⁸⁰ u našoj sfragistici na pečatima cara Dušana (M 90), braće Sankovića (M 204 i 205), Konstantina Balšića (M 216), Pavla Radinovića (M 219), Sandalja i braće (M 268 i 272), latinski tipar Tvrtka II (M 316) i veliki tipar vojvode i hercega Stjepana (M 322), ili bar jedan od krugova, po pravilu spoljašnji, od tačkica, drugi od proste linije (kod nas Dabiša (M 206), Ostoja (M 254), herceg Vladislav (M 400 i 401), herceg Vlatko (M 407) i Stjepan Hercegović (M 409 sl.). Još kićeniji izgleda veliki tipar hercega Stjepana (M 355 sl.) po tome, što osim spoljašnje »biserne« i unutrašnje proste ispupčene kružnice postoje još dvije proste kružnice oko monograma na sredini, a tipar sinova Radosava Pavlovića (M 372) po tome, što ima treću bisernu kružnicu oko heraldičke kule u sredini pečata.

Ove kružnice često su prekinute od lika na pečatu, i to nekad pri vrhu, nekad pri dnu, a ima slučajeva, da su prekinute i pri vrhu i pri dnu. U takvom slučaju prekinut je i natpis, koji se onda nalazi samo na desnom i lijevom dijelu pečata i ne teče neprekinuto uz cijeli obod. Najčešće je prekinut samo unutrašnji krug, dok je spoljašnji, cio, ali ipak ima slučajeva, da je i spoljašnji krug prekinut, da lik siže do samog krajnjeg ruba pečata, odn. tipara (bosanski kraljevski prestoni itd.).

Natpis teče oko pečata obično samo u jednom krugu. U stranim zemljama nisu rijetki slučajevi, da natpisi zapremaju po dva kruga oko lika,⁸¹ kod nas se ovakvi slučajevi ne nalaze baš često. Na voštanim pečatima natpis zaprema po dva kruga samo kod velikog pečata bana Stjepana Kotromanića (v. sl. A5), na ćirilskom pečatu Tvrtka II (sl. A17) i na pečatu despota Stefana Lazarevića (Sl. 15^a). Nešto češći su dvojni krugovi na bulama. Manji pečat Stjepana Kotromanića i bana Tvrtka stoje blizu ovim pečatima po tome, što latinski natpis imaju u jednom cijelom krugu, a ćirilski natpis u polovini drugog unutrašnjeg kruga, koji od pečatnog lika nije odijeljen nikakvom kružnicom.

Natpis počinje redovito pri vrhu pečata, tj. simetrično iznad gornjeg dijela lika, ali i od toga pravila ima iznimka. Pečatorezac kneza Radića Sankovića je počeo natpis tačno na lijevoj četvrtini kruga, dakle sa lijevog boka porodičnog grba (br. A 35). Kada je Radić dao urezivati svoj vojvodski tipar, ova je pogrješka odstranjena i natpis počinje pri vrhu (br. A 36). Isti je slučaj sa pečatom despota Đurđa Smederevca. I kod njegovog malog tipara, koji je upotrebljavala njegova kćerka sultanija Mara, počinje natpis na lijevoj četvrtini kruga, sa lijeve strane porodičnog grba.

⁸⁰ Ewald 224.

⁸¹ Ewald 224.

Što se sadržajne strane natpisa tiče, to oni kod nas bez iznimke označavaju vlasnika pečata. Natpisa, koji bi sadržali samo kakvu lozin-ku ili neku pobožnu misao ili molitvu, kao što toga ima na strani,⁸² kod nas uopće nema.

Vlasnik pečata se rijetko označava samo sa imenom, koje onda stoji u prvom padežu, kao što gore navedeni „ЕДЪКЪ”. Ako ništa drugo, stoji ispred imena oznaka »pečat« ili »si pečat« sa imenom u pridjevnom obliku, npr. „печатъ Екимаковъ” (br. A 34) „печать Осто-нина” (br. A 13), „печать Гандалиевъ” (br. A 42) ili „печать Ежкова” (br. A 44). U velikoj većini slučajeva uz ime vlasnika je naveden i njegov položaj odn. dostojanstvo, nekad sa najkraćom oznakom »kralj«, npr. Т (ВРЪТКО) КР (АЛЪ) (br. A 21), »vojvoda«, npr. „печать воеводе Радича” (br. A 35) itd. U ovim slučajevima sa najkraćom oznakom dostojanstva se upotrebljava ime vlasnika samo iznimno na stari način u prvom padežu, npr. gore navedeni pečat kneginje Milice sa natpisom „СВЯТЫЯ КНЕГИНЯ МОНАХИНА” ili ćirilski natpis bana Stjepana i sinovca mu bana Tvrtka „РНЪ БАНЪ ГТЪКПАНЪ ОДН. ТЕРЪТКО” (br. A 4 i A 6). U pretežnoj većini slučajeva je ime vlasnika i njegovog dostojanstva u drugom padežu sa pretpostavljenim »pečat« ili »si pečat«.

Kod duljih natpisa, u kojima su osim dostojanstva navedene i zemlje dotičnog vlasnika pečata, a osim toga često i devocija (zapadna, »po milosti božjoj« ili istočna »blagovjerni«, »hristoljubivi« itd.) vlada oštra razlika između Srbije i ostalih kancelarija. Srbija ostaje na voštanim pečatima konsekvantno do kraja kod upotrebe prvog padeža. I pod Nemanjićima i pod despotima natpis na voštanom pečatu je zapravo intitulacija, odn. potpis povelje i kao takva uvijek stoji u prvom padežu, dabome, uvijek i bez pretpostavljene riječi »pečat«, odn. »si pečat«. Suprotno tome sve ostale kancelarije upotrebljavaju na natpisima pretpostavljeno »pečat«, a na to slijedi ime i titula vlasnika u drugom padežu.

Ispred početka natpisa obično stoji križ, mjesto toga nekad ro-zeta ili samo tačka. Zanimljiva je u tom pogledu Bosna. U Bosni se sve do vremena kraljevstva u poveljama nikada ne upotrebljava križ kao simbolična invokacija,⁸³ što je nesumnjivo odjek bogumilskog uče-nja. Očekivalo bi se prema tome, da ni na bosanskim banskim *peča-tima* neće biti križa na početku natpisa, a on se uistinu nalazi na po-četku natpisa i bana Stjepana Kotromanića i bana Tvrtka (pogotovo naravno kralja Tvrtka i njegovih nasljednika). Uzrok protivrječnosti da se križ na poveljama ne nalazi nikada, a na pečatima uvijek, bit će u tome, da tipari za pečate gotovo sigurno nisu rađeni u Bosni, nego ili u Dubrovniku ili u kojoj stranoj zemlji, po svoj prilici Italiji. Ako bi bili rađeni u Bosni, križ bi zacijelo otpao, a katolički graver u Dubrovniku ili Italiji je radio bosanski tipar sa križem, kao što i sve druge pečate.

U stranim zemljama se u natpisu često označava vrsta pečata, da li je to veliki, srednji ili mali pečat.⁸⁴ U našoj sfragistici nalazi se

⁸² ibidem 223.

⁸³ Al. Solovjev, *Jesu li bogomili poštivali krst?* GZM 1948, 81 str.

⁸⁴ Ewald 223.

ovo razlikovanje jedino na bosanskim pečatima, gdje natpis kraljevskog pečata počinje sa riječima »Sigillum maius«, a natpis banskog srednjeg pečata sa »sigillum minus«. U ostalim kancelarijama takvo razlikovanje ne postoji nigdje, iako kancelarije imaju nekad tipare različitih veličina, kao npr. kancelarija vojvode Radosava Pavlovića, vojvode i hercega Stjepana itd.

Kao što u stranim zemljama, tako se i u našim kancelarijama opaža, da natpisi vremenom postaju sve dulji.⁸⁵ To važi i za Srbiju i za Bosnu. Već prvi natpisi kraljeva Vladislava i Uroša I na voštanim pečatima su prilično dugački, jer nabrajaju teritorije, ali su još bez devocije. Na bulama se po uzoru Bizanta pojavljuje devocija »blagovjerni«, a odatle ona vremenom prelazi i na voštane pečate, te npr. natpis despota Stefana Lazarevića glasi „Благовѣрни и христіолюбиви деспотъ Стефанъ и благовѣрни и христіолюбиви Ђљкъ Стефанъ“ a natpis Đurđa Smederevca „въ Христа вога благовѣрни и христіолюбиви господинъ Грблемъ и Подснавнио Тѣрѣ“. U Bosni je natpis na većem tiparu bana Ninoslava god. 1249. samo „печатъ великога бана Нинослава“. kod velikog pečata bana Stjepana Kotromanića glasi već „снє печатъ господина Стѣпана бана свободного (?) господина все земли босньске, ѡсорске, солѣске и долине крањске и все земли хльмьске“. Isto tako dugački, sa sličnim nabranjem teritorija, a još sa dodatkom devocija »Dei gratia« su natpisi na prestonim pečatima bosanskih kraljeva.

S obzirom na jezik natpisa opažaju se u svima našim kancelarijama jaka kolebanja. U Srbiji je natpis na bulama Nemanje, koju upotrebljavaju i njegovi nasljednici, na grčkom jeziku, ali Nemanjini nasljednici se brzo oslobađaju bizantinskog upliva i od Vladislava dalje su svi natpisi i na bulama i na voštanim pečatima isključivo na srpskom jeziku. Baš obratno u Bosni, gdje su natpisi banova isključivo na narodnom jeziku, dok ban Stjepan Kotromanić, zacijelo radi svojih jakih veza sa inostranstvom (Ugarska, Vatikan, Venecija), ne uvodi tipar sa latinskim natpisom »SIGILLUM MINUS STEPHANI DEI GRATIA TOTIUS BOSNE BANI«, ali u drugom unutrašnjem polukrugu zadrži još kratak natpis na narodnom jeziku „гнь банъ Стѣпанъ“. Tvrtko kao ban zadrži stričevu dvojezičnost natpisa, ali kao kralj začudo uvodi isključivo latinske natpise i na veliki prestoni i na srednji tipar. Uzalud bismo nastojali doći do uzroka ove nagle promjene. Može biti da graveri u inozemstvu (tipari bez sumnje nisu rađeni u zemlji) nisu znali ili htjeli ugravirati negative ćirilskih slova, a može biti i to, da je Tvrtko namjerno iz političkih motiva uveo samo nenarodne natpise na tipare. Dabiša na latinskom natpisu Tvrtka ne mijenja ništa osim ime, mjesto »Tuertconis« daje natpis »Dabisse« (br. A 6).

Kasniji bosanski kraljevi podešavaju svoje pečate prema političkim prilikama i u natpisima pečata odražavaju se periodični pokušaji postizavanja nezavisnosti i ponovnog klonjenja pod tuđi jaram. Kada Ostoja istupa kao eksponent nacionalne stranke, on osim drugih reformi u svojoj kancelariji (vraćanje na staro pismo bosanske kancela-

⁸⁵ ibidem 222 sa primjerom sve duljih natpisa pojedinih nadbiskupa Mainza između godina 1006. do 1289.

rije itd.) uvodi i u natpis pečata samo narodni jezik (br. A 13), ali kasnije kao kralj vraća se na Tvrtkove latinske tipare i natpise, stavljajući u njih svoje ime mjesto Tvrtkovog. Nešto slično se opetuje sa Tvrtkom II. Kao jednodušno protiv Ostoje izabrani kralj, Tvrtko II ponovno uvodi samo ćirilski natpis u pečat (br. A 9), šta više, on napušta stari Tvrtkov tip kraljevskog pečata i iz temelja mijenja njegov izgled. Međutim, kasnije, kada postaje vazalni kralj po milosti Sig-munda i drugih ugarskih kraljeva, ćirilski se tipar u njegovoj kancelariji ne pojavljuje više nikada. Možda je s njime ovjeravao listine svojim bosanskim dostojanstvenicima — o tome su moguće samo pretpostavke, jer nije sačuvana nijedna, — ali sve listine za inozemstvo, pa čak ćirilsku listinu za Dubrovnik iz god. 1433, ovjerava sa pečatima koji nose isključivo latinske natpise (br. A 18). Kod njegovih nasljednika Stjepana Tome i Stjepana Tomaševića nema nikakvog kolebanja, pošto uopće nemaju svojih vlastitih tipara, oni upotrebljavaju latinske tipare svojih prethodnika.

Bosanski velefeudalci u suprotnosti sa kraljevskom kancelarijom upotrebljavaju ćirilске natpise, ali među njima ipak ima iznimki i na početku i na svršetku nadvlasti feudalaca. U početku čini iznimku knez Pavao Radinović, koji valjda kao pouzdanik i srodnik Tvrtkov na svome pečatu ima latinski natpis (br. A 22), a na svršetku bosanskog feudalstva su Kosače iznimke. Sve do hercega Stjepana njihovi su natpisi isključivo srpski. Kada se vojvoda Stjepan proglašava za hercega, on uvodi u svoju kancelariju i jedan latinski tipar (br. A 52), koji je bio namijenjen sigurno samo za saobraćaj hercega sa latinskim inozemstvom. Od njegovih sinova se je Vladislav »latinizirao« odmah i svi njegovi tipari su latinski, jedino njegov mali tipar (br. A 56) je sa ćirilskim natpisom. Herceg Vlatko se protivno tome služi isključivo ćirilskim velikim i malim tiparom (br. A 58, 60) sve dok nije izgubio svoju zemlju. Tek kao izbjeglica služi se najprije latinskim tiparom svog oca hercega Stjepana, a kasnije pravi svoj vlastiti latinski tipar. Po tome lakom latiniziranju se Kosače veoma razlikuju od potomaka despota Đurđa, koji kao izbjeglice u inostranstvu zapečaćuju njemački pisane povelje sa pečatima, koji nose srpski natpis.

Sa paleografskog gledišta ćirilica ostaje na našim pečatima sa malo iznimaka u obliku ustava, nekada monumentalnijeg, nekada skromnijeg. Pečat Uroša I pokazuje u natpisu tendencije ka brzopisu, dok se od kneza Lazara dalje u natpisima pokazuje uticaj ogradnog pisma (Gitterschrift) iz potpisa povelja.

Latinica je do konca XIV stoljeća isključivo u obliku kapitale. Na bosanskim kraljevskim pečatima prodiire krajem XIV stoljeća epigrafska gotička majuskula sa svojim teško čitljivim slovima, dok Dubrovnik i u XV stoljeću, u punom jeku gotice, ostaje na svome novom pečatu kod iste razgovjetne kapitale, koja je bila na starom pečatu.

Falsifikovanje pečata. — Falsifikovanje pečata je bilo u Evropi već u XIII stoljeću tako česta stvar, da papa Inocentije III skreće pažnju na zloupotrebu i pravih papskih bula na falsifikovanim listinama, a i falsifikovanih bula na falsifikovanim listinama. I u kasni-

Jim stoljećima je falsifikovanje tako često, da se u sfragistici razlikuje četiri vrste zloupotrebe pečata.⁸⁶

U našoj sfragistici je falsifikovanje pečata srazmjerno veoma rijetko. To je razumljivo, jer se kod naših listina u velikoj većini slučajeva radi o dvostranim državnim ugovorima, čije bi falsifikovanje bilo bez svrhe i koristi. No, na polju jednostranih vladarskih milosti, tj. kod srpskih donacionalnih povelja samostanima, kod kojih falsifikovanje donosi neposredne materijalne koristi, je i kod nas požuda za bogaćenjem i sticanjem imetaka češće dovodila do zloupotrebe pečata.

Inače, u međudržavnim odnosima, postoji kod nas samo jedan slučaj instinitog falsifikovanja pečata (dabome, ujedno i listine), a u jednom se slučaju nastojalo falsifikovanje podvaliti.

Prvi slučaj, naime, istinito falsifikovanje pečata, poduzeo je Radosav Pavlović, god. 1430. u borbi za Konavljje. Radosav je god. 1427. prodao Dubrovniku Konavljje (M 296, St. 601), ali se uskoro pokajao i silom nastojao da ga opet prisvoji.⁸⁷ Pošto se Radosav priznavao turskim vazalom, Dubrovčani ga tuže na Portu, gdje je došlo do rasprave pred vezirima. Zastupnik Radosava, Ostoja Pastrović, tvrdio je, da Radosav Konavljje nije prodao, nego samo založio, a u dokaz tome iznio je dubrovačku listinu sa pečatom, u kojoj Dubrovčani sami to priznavaju. Dubrovačkim poslanicima, koji su nosili sa sobom svoje punomoći, pečaćene sa autentičnim dubrovačkim pečatom, nije bilo teško, da dokažu, da je tobožnja dubrovačka listina i tobožnji dubrovački pečat na njoj prost falsifikat.⁸⁸ Taj falsifikovani tipar mora da je bio rađen veoma nespreno, da su mogli dubrovački poslanici tako brzo da ga demaskiraju. Falsifikat tobožnje dubrovačke listine pisao je zacijelo Radosavljev dijak Ostoja, koji 1423—1433. vodi Radosavljevu kancelariju,⁸⁹ a tko je Radosavu izradio patvoreni tipar dubrovački, nije poznato. Za našu kulturnu istoriju je svakako od velikog interesa, da je Radosav u svojoj zemlji mogao naći majstora-zlatara, koji je bio toliko vješt, da napravi falsifikat, i ako falsifikat nije bio dovoljno dotjeran, da bi obmanuo turski najviši sud.

I drugi slučaj, pokušaj podvale o falsifikovanju pečata, desio se Dubrovčanima, i to povodom poklada blaga despota Đurđa Smederevca. Despot je većinu poklada podigao sam, a neznatni ostatak, koji je ostao u Dubrovniku, podjelio je među svoja tri sina Grgura, Lazara i Stjepana. Lazar i Stjepan podigoše ostavštinu god. 1457. i izdadoše o tome dubrovačkoj vladi svaki po dvije priznanice, od 12. avgusta 1457. (M 379, St. 731 i 832) i od 14. decembra 1457. (M 381, St. 733 i 734). Gotovo 30 godina poslije smrti Lazara javlja se njegova kćerka Jelena, udovica bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, i tuži Dubrovčane oktobra 1485. pred sultanom Bajezidom II, da Dubrovčani njezinom ocu Lazaru nisu isplatili njegov dio nasljedstva. Sultan naređuje Dubrovčanima, da Lazarov dio isplate njegovoj kćeri Jeleni ili da šalju

⁸⁶ Ewald 225 sl.

⁸⁷ v. Truhelka, G., *Konavoski rat* (1430—1433). GZM 29, 1917, 145 sl.

⁸⁸ isto tamo 186.

⁸⁹ GZM 1951, 95 i 105.

do njega poslanike, koji će odgovarati po Jeleninoj tužbi.⁹⁰ Dubrovčani se odazvaše pozivu i njihovi poslanici predložiše sultanu priznanicu Lazarovu. Međutim Jelena izjavi pred sultanom „ѠѠАН КИИѠА sc Lazara priznanica) НЕ ПРАВА, НИ ПЕЧАТЬ ѠѠАН НЕ ЛЮѠА ѠѠА“. Sultan je pozvao nekoliko „ЛЮДИ ДѠБЬРѠХЪ И ВЕРѠВАНЕХЪ, КОИ ЗНАЮ ПЕЧАТЪ ДЕСПОТОВѠ И ѠДѠ НИХЪ ПРАШАХЪ И ИСПѠТАХЪ И ѠНИ ТАКОИ РЕКОШЕ: ѠѠА ПЕЧАТЬ НЕ ДЕСПОТСКА“.⁹¹

Ne zna se, koju su priznanicu Lazarovu dubrovački poslanici podnijeli sultanu, ili onu od 12. augusta 1457. koja nosi Lazarov veliki pečat (v. opis i sl. br. 17^a), ili onu od 14. decembra 1457. na kojoj je pečat odrezan i ukraden, i nije sigurno, je li bio na njoj isto njegov veliki, ili možda njegov mali pečat (sačuvan na pismu od 22. decembra 1457; v. i sl. br. 17^b), te se ne zna sigurno, koji je Lazarov pečat osporavan pred sultanom, mali ili veliki. No, koji god bio osporavan i proglašavan falsifikatom, sigurno i van svake sumnje jeste, da je Jelena podvalila. Lazar o podizanju poklada nije izdao samo obje priznanice, koje bi se u krajnjem slučaju mogle i falsifikovati, nego o tome piše među mnogim drugim stvarima i u svome privatnom pismu od 22. decembra, tako da je očito, da je Jelena htjela, možda u dobroj vjeri, na ilegalan način doći do već podignute ostavštine Durđa. Kako je parnica konačno svršila, nije poznato.

MATERIJA ZA IZRADU PEČATA

Kao materija za izradu pečata upotrebljava se u našoj kao i u svjetskoj sfragistici metal, vosak i sa voskom u vezi papir.

Pečate od metala danas označavamo sa nazivom »bula«, dok je ta riječ prvobitno, a i još dugo u srednjem vijeku značila svaki pečat uopće, i metalni i voštani. Tako npr. Dubrovčani još 1334. i 1392. govore o »litera bullata« i o »litera sigillata et bullata«, podrazumevajući pod tim voštane pečate. Tek vremenom se taj izraz prenio samo na pečate od metala. U vezi sa grčkim nazivom za zlato »hrysos« postala je ta riječ kod nas u obliku »hrisovul« sinonim za povelju uopće.

1. *Olovo*.*
2. *Zlato*.*

3. *Vosak*. — Pretežna većina svih naših pečata pravljena je od prirodnog voska, koji kod nas i na zapadu predstavlja tipičnu i karakterističnu materiju za pečate. Pošto je vosak po svojoj prirodi veoma krhak i veoma osjetljiv za toplotu, to mu se već rano u srednjem vijeku počela dodavati smola, pomiješana sa lanenim uljem ili sa terpentinom.⁹² Boja prirodnog voska je žuto-smeđa i Dubrovčani u svojim opisima redovito označuju pečate kao »sigillum cere gialle«.⁹³ Me-

⁹⁰ sultanov poziv kod Truhelke, *Tursko-slovenski sponenici*. GZM 23, 1911, str. 81 br. 92.

⁹¹ isto tamo str. 88 br. 99.

* Ove pečate trebao je do objavljivanja ove publikacije da obradi drugi stručnjak.

⁹² Ewald 155.

⁹³ v. Stanojević, s. 15 nap. 1 i 8 i s. 23 nap. 1.

dućim vrijeme je prirodnu boju voska tako izmijenilo, da danas više nije žuto-smeđa, nego tamno — ili čak crnosmeđa. Do danas su sačuvali svjetlosmeđu boju samo jedan pečat bana Tvrtka (M 176; v. GZM IV/V s. 118), pečat Grgura Vukosalića (M 265; v. GZM VII s. 322) i prije svega prestoni pečati bosanskih kraljeva. Za bosanske prestone pečate očevidno se uzimao naročito probrani ili naročito preparisani vosak, koji sve do danas pokazuje jednakomjerno svjetlosmeđu boju. Kod svih ostalih pečata boja voska je postala tamna i u vrlo rijetkim slučajevima je jednakomjerna, nego većinom šarena: tamnije površine pomiješane su sa svjetlijim pjegama i mrljama.

Kao što se vosak već rano počeo miješati sa smolom, tako se u kasnijem srednjem vijeku pojavljuje težnja, da se mjesto skupog voska uvede za pečate koja jeftinija materija ili bar mješavina voska sa takvom jeftinijom materijom. Iz evropskih kancelarija poznati su takozvani Maltha-pečati, pod kojima neki istraživači rajumijevaju pečate od crvenkaste masne zemlje, drugi mješavinu voska sa glinom, a neki opet mješavinu voska sa asfaltnom zemljom.⁹⁴

U našoj sfragistici ima nekoliko pečata, koji nisu od čistog voska. Pečati kralja Ostoje iz god. 1409. (M 254; v. GZM IV/V s. 162) i kralja Tvrtka II iz god. 1433. (M 316; v. GZM IV/V s. 180) pravljani su od neke svjetlosive materije, u kojoj ili uopće nema voska ili ga ima sasvim malo. Tvrtkov je pečat još dobro očuvan, ali se Ostojin počeo raspadati, jer je materija tako lomljiva, da se raspada pri najmanjem pritisku. Kod pečata vojvode (hercega) Stjepana M 322 (v. GZM VII s. 280) je jezgra grudve pravljenjena od neke svjetle smjese voska i minerala, ali je ta jezgra obložena sa nejednako debelim slojem čistog voska, koji je u toku stoljeća na nekoliko mjesta otpao, dok se na većini površine ipak očuvao. Mnogo tamnija je masa, od koje je pravljen pečat despota Stefana Brankovića iz g. 1457. (M 381), a i u njoj je vosak obilato pomiješan sa nekom vrstom zemlje. Sasvim je crna materija, od koje je rađen pečat Đurđa Sracimirovića iz g. 1373. (M 177). Siogurno je sastavljena od voska i neke druge mase, jer je zrnatog karaktera, a tako krhka, da je većina pečata već propala. Nije isključeno, da sličnih mješavina ima i kod drugih naših pečata, ali se to samim pogledom ili pipanjem ne može konstatovati, a za podrobnije kemijsko ispitivanje bi bilo šteta kvariti dobro sačuvane pečate.

Već od XIII stoljeća dalje pojavljuje se kraj prirodno žutosmeđeg voska umjetno obojeni vosak. Obljubljene boje su crvena i zelena, rjeđe su bijela, plava i crna. Na zapadu se sačuvalo mnogo uputstava za pravljenje voska u bojama pomoću cinobera, patine itd.⁹⁵

U južnoslovenskoj sfragistici pojavljuje se kraj prirodnog voska također najčešće crvena i zelena boja, druge su veoma rijetke. Kod crne boje je često teško reći, da li se radi o prvobitno crnoj ili o vre menom pocrnjeloj boji. Tamnozeleni vosak tokom stoljeća postaje tak taman, da je teško razlikovati od prvobitno crnog.

⁹⁴ Ewald s. 156 osobito nap. 3.

⁹⁵ Ewald 155—156.

Podvući treba, da se obojeni vosak kod naših visećih pečata ne upotrebljava *nikada* za pravljenje pečatnih grudvi (pločica, zdjelica, polukugli itd.), nego isključivo samo za onaj tanki sloj voska, na koji se neposredno udara tipar. Kod visećih pečata je grudva uvijek od prirodnog voska, jedino dno grudve sa otiskom tipara je većinom u obojenom vosku. Cijeli pečat je od obojenog voska samo kod nalijepljenih pečata. U tim se slučajevima cijeli pečat sastoji samo od jednog sloja voska i, ako dotična kancelarija upotrebljava obojeni vosak, onda je cijeli taj sloj od obojenog. Međutim, i od tog pravila postoji kod nas iznimka u bašićskoj kancelariji (o tome v. niže str. 3).

Prvi put nailazimo u našoj sfragistici na crveni vosak veoma kasno, tek kod povelje kralja Dušana iz god. 1334. (M 90). Taj pečat predstavlja okruglu pločicu, čija je gornja strana sva prelivena 1 mm tankim slojem crvenog voska, u koji je utisnut tipar. Teško bi bilo reći, da li je zaista Dušan prvi, koji upotrebljava crveni vosak, ili je bilo toga u Srbiji već prije njega, pa se dotični pečati ne bi bili sačuvali. Kao izvjesno može se reći samo to, da u Srbiji crvena boja kod pečata nikada nije igrala onu ulogu, kao na zapadu ili pod zapadnim uplivom npr. u Bosni. To je tim više za čudo, ako se uzme u obzir značaj crvene boje u pismu, odn. u potpisima pod bizantinskim uplivom, kod čega su jedino suvereni imali pravo, da se služe njome. Kod pečata se na crvenu boju nije gledalo sa istom ekskluzivnošću i vladari se služe čas crvenom, čas prirodnom bojom voska. Tako su obje Dušanove kasnije povelje (M 100 i 110) u cjelosti samo od prirodnog voska, isto tako pečat kralja Vukašina (M 167) i jedan pečat Đurđa Smederevca (M 300 iz god. 1428). Protivno tome je kod pečata Stefana Lazarevića (M 251) ploča od prirodnog voska sva prelivena tankim slojem crvenog voska, tako da je samo jedan mali dio njezinog dna ostao nepreliven, dok drugi pečat Đurđa Smederevca (M 350) i pečati njegovih sinova Stefana i Lazara (M 379 i 381) imaju otisak tipara u crvenom, a grudva je od prirodnog voska. Baš činjenica, da despot Đurađ tako važnu povelju, kao što je ona iz god. 1428. (prva svečana potvrda dubrovačkih povlastica u njegovoj državi) izdaje bez ikakve upotrebe crvenog voska, najbolji je dokaz, da se u srpskim kancelarijama crveni vosak nije smatrao nečim naročitim ili izuzetnim.

Za srpskom državnom kancelarijom povode se i Bašići u Zeti. Kod nekih njihovih pečata upotrebljen je crveni vosak, kod većine nije. Pečat na povelji Balše iz god. 1385. (M 192) je sav od crvenog voska (radi se o neobično nalijepljenom pečatu), a nalijepljeni pečat na povelji njegovog brata Đurđa iz god. 1373. (M 173) sastoji se od tamnozeleno podloge, preko koje je naliven tanji sloj crvenog voska i na njega udaren tipar. Isti takav je trebalo da bude pečat na povelji Balše iz god. 1379. (M 183). I on ima tamnozeleno podlogu, preko koje je naliven tanak sloj crvenog voska, ali tako nespretno, da je prekrrio samo jedan dio desne polovine pečata. Kada je udaren tipar na vosak, tipar je pao samo manjim dijelom na crveni, većim dijelom na zeleni vosak. Na taj je način pečat ispao šaren i po tome predstavlja unikum među našim pečatima. Na zapadu u nekim rijetkim slučajevima ima namjernog šarenila na likovima pečata,⁹⁶ ali ovaj Balšin je postao

⁹⁶ Ewald s. 157.

šaren mimo volje i očekivanja dijaka. Suprotno od ovih crvenih, odn. šarenih pečata, svi ostali balšićski su od crnog ili tamnozelenog voska (to su M 161, M 177, M 216, latinski od god. 1409 — Ljubić IX 39 i od god. 1413. — Ljubić XII 60). I u Zeti se, prema tome, vidi isto kolebanje kao i u Srbiji i isto shvaćanje, da crvena boja nije ništa naročito.

Sasvim drugo shvatanje s obzirom na crvenu boju nalazimo u Bosni. U Bosni se pod uplivom zapadne feudalne ceremonijalnosti tačno znalo, ko i kada neko sme i treba da upotrebljava prirodni ili crveni vosak. Svi bosanski banski pečati su od prirodnog voska, bez crvenog umetka i tipari su udarani kod banskih pečata neposredno na sami prirodni vosak. Ali, čim se Tvrtko I proglasi kraljem, svi su kraljevski pečati od tada dalje dvobojni, tj. grudva je od prirodnog, a otisak tipara na crvenom vosku.⁹⁷ Iznimku od toga čine dvostrani prestoni pečati, koji su samo od jednobojnog svjetlosmeđeg voska, ali u bitnosti to nije nikakva iznimka, jer dvobojnost kod ove vrste pečata nije ni moguća. Inače kod svih bosanskih kraljevskih visećih pečata ostaje kao nepromjenljivo pravilo: grudva od prirodnog voska, otisak tipara na crvenom. Ta konsekventnost dokazuje, da se u Bosni crveni vosak smatrao nečim iznimnim, nečim na što imaju pravo samo suverena lica, isto tako kao i na zapadu, gdje je rimski car dodeljivao pravo na upotrebu crvenog voska kao neku naročitu povlasticu.⁹⁸

Toga shvatanja, da je crveni vosak prerogativa krune, pridržavali su se svi bosanski velefeudalci, i ako je među njima bilo ljudi, čija je faktivna vlast i moć bila daleko veća od kraljevske. Tako ni Jablanovići, ni Hrvatinići, ni Kosača, ni Sandalj nikada ne upotrebljavaju crveni vosak, i ako svi nastupaju u svojim teritorijama kao pravi suvereni. I Sandaljev sinovac vojvoda Stjepan se u početku svoje vladavine nikada ne služi crvenim voskom, ali brzo poslije nastupanja stričevog nasljedstva on poduzima korake, da se u tom pogledu izjednači sa pravim suverenima. Oko godine 1439. dobiva od ugarskog kralja, Habsburgovca Albrehta II (ugarski kralj 1438—1439) zajedno sa potvrdom sviti imanja, koja je u svoje doba već kralj Sigismund potvrdio njegovom stricu Sandalju, još naročiti privileg, da se on i njegovi sinovi Vladislav i Vlatko prilikom pečačenja mogu služiti crvenim voskom. Taj Albrehtov privileg nije sačuvan, ali je sačuvana ponovna potvrda toga privilega, koju godine 1448, izdaje car Fridrih III kao tutor i u ime svoga sinovca Ladislava Postuma.⁹⁹ Uprkos tome što vojvoda Stjepan već prije god. 1439. dobiva povlasticu za crveni vosak, on se sve do god. 1445. njome ne služi. Možda je od toga odustao radi promijenje-

⁹⁷ Pečat Tvrtka II iz god. 1421 (M 280; v. GZM IV/V 175) nema dno živocrvene, nego neke crvenkastosmeđe boje, ali ta crvenkastosmeđa boja isto tako jako otskače od boje prirodnog voska, kao i prava živocrvena boja.

⁹⁸ Ewald 157.

⁹⁹ Fridrihova potvrda izdata je od Lj. Thalloczyja, *Studien zur Gesch. Bosniens u Serbiens im Mittelalter*. München 1914. s. 154 i s. 379. S. Stanojević je krivo shvatio, da je povlastica crvenog voska data već Sandalju od Sigismunda (Glas 132 s. 21), a ja, da je data tek od cara Fridriha g. 1448 (GZM VI 85). Iz Fridrihove potvrde se vidi, da je povlasticu dao Albreht. Isp. GZM VII).

nih političkih prilika, kada je ugarski presto zauzeo poljski Ladislav Varnenčik (pogibe 1444). Poslije povratka Habsburgovaca sa Ladislavom Postumom, vojvoda Stjepan poče od god. 1445. dalje redovito i bez iznimke upotrebljavati crveni vosak (prvi put u priznanici od 3. februara 1445).¹⁰⁰ Moguće je i drugo objašnjenje, naime, da se možda crvenom vosku protivio Stjepanov suveren kralj Tvrtko II, te da je Stjepan tek poslije Tvrtkove smrti (g. 1444) počeo sa upotrebom crvenog voska.

Bosanski kraljevski i Stjepanovi herceški pečati jasno pokazuju, kako se u Bosni pod uplivom zapada cijenio crveni vosak, kao spoljašnje obilježje, kao neki atribut suverene vlasti, za razliku od Srbije, koja na crveni vosak nije polagala nikakvu važnost.

No bez iznimke od pravila nije ni Bosna. Dok su se svi velefeudalski pridržavali načela, da je njihov položaj tako reći ispod crvenog pečata, dotle braća Sankovići u primorju na svim svojim pečatima (M 204 dva pečata, M 205 i M 229 po jedan pečat: v. GZM VI, 85) upotrebljavaju crveni vosak za otisak tipara, a prirodni vosak za grudvu, na potpuno isti način dakle, kao i bosanski kraljevi. Ne može se sa sigurnošću reći, da li je bila upotreba crvenog voska njima možda naročito dozvoljena, ili je ona možda znak njihovog neznanja ili njihove pretencioznosti. No najvjerojatnije izgleda da su Sankovići, potomci suverene ličnosti, možda samo po tankoj krvi, te da radi toga upotrebljavaju crveni vosak. To bismo mogli zaključiti per analogijam iz stava humske velefeudalne porodice Vlatkovića. Vlatkovići su prunuci Stane, kćerke kralja Dabiše, i unuci Vladike, Stanine kćerke udate za Jurja Radivojevića.^{100a} Kao potomci suverene ličnosti, i ako samo po tankoj krvi, oni upotrebljavaju za svoje pečate crveni vosak. Prvi sačuvani pečat njihov je na priznanici vojvode Ivaniša i njegove braće od 25. marta 1458. M 383: GZM VII, 324. Analogno Vlatkovićima izgleda da i Sankovići upotrebljavaju crveni vosak na istoj osnovi.

Za Dubrovnik donosi dubrovački analista vijest, da je grad dobio dozvolu za upotrebu crvenog voska već od kralja Sigismunda, kada je taj god. 1396. poslije nikopoljske bitke kao bjegunac boravio u njihovoj sredini.¹⁰¹ Ali ta vijest će biti izmišljena, jer bi se bili Dubrovčani inače tim pravom koristili, a uistinu su svi njihovi mnogobrojni pečati do sredine XV stoljeća u drugim bojama. Tek kada je u njihovom susjedstvu herceg Stjepan dobio povlasticu za crveni vosak, ni oni nisu htjeli zaostajati za njim i poduzeli su shodne korake da se po rangu izjednače s njim. Kralj Ladislav im 6. maja 1456. izdade 4 privilegije, među njima i privileg »ut deinceps in sigillis publicis rubea

¹⁰⁰ Isporedi GZM VII.

^{100a} Ispor. Čremošnik, *Bosanska kraljica Gruba*, Godišnjak istor. dr. B i H IV, 1952, 156.

¹⁰¹ Mon. XIV s. 242. Kako je ta vijest nebulozna, vidi se po tome da je istom prilikom dubrovački rektor tobože dobio pravo, da nosi zlatnu krunu.

cera servamini». ¹⁰² Sve ostale tri privilegije je Dubrovnik ostavio neiskorišćene (nije kovao zlatni novac), ¹⁰³ rektora nisu prozvali arhirektorom i u grb nisu uvedeni novi amblemi: štit sa feniksom i zlatnom krunom nad njim), jedino četvrtim, tj. dozvolom za upotrebu crvenog voska se je počeo služiti, i to kao što izgleda, odmah. Prvi slučaj upotrebe crvenog voska nalazi se na pismu Nikole Palmotića, kneza Konavla, od 12. januara 1457. (sačuvano u knjizi *Lementa de Fortis* 30, 1457). Palmotić zatvara i zapečaćuje svoj dopis dubrovačkoj vladi sa crvenim voskom, te je sigurno da se i centralna dubrovačka vlada služi crvenim voskom, čim ga upotrebljava podređeni organ (ranije su svi pečati okolnih knezova na tamnozelenom). Prvi sačuvani akt centralne vlade sa upotrebom crvenog voska je tek dubrovački dopis despotici Jeleni Lazarevoj od 11. maja 1463. (St. 742 i 743), dok iz godina između 1457. i 1463. nije sačuvan nikakav akt centralne vlade. Uprkos tome je sigurno, da se centralna vlada i tih godina služi već crvenim voskom.

Prije toga je Dubrovnik za otisak tipara obično upotrebljavao tamnozeleni vosak, ali ne uvijek konsekvantno. Prvi sačuvani njihov pečat, onaj na ugovoru sa Krajinjanima iz god. 1247. (M 38) je od prirodnog voska, drugi, onaj na ugovoru sa Kotorom iz god. 1279. (Cod. dipl. VI 249) na tamnozelenom, od toga vremena dalje prirodna boja postaje rijetka, ali se od vremena do vremena ipak upotrebljava. Tako npr. su nalijepljeni pečati na dubrovačkim priznanicama vojvodi Sandalju (M 302) i njegovoj ženi Jeleni (M 303) doduše otpali, ali se po mrljama i sačuvanim ostacima vidi, da su bili u prirodnoj smeđoj boji. Isto tako su otpali nalijepljeni pečati sa priznanica Sandaljevoj Jeleni iz god. 1423. (M 282) i Sandalju iz god. 1429. (M 305), ali na objema po mrljama se vidi, da je bio vosak tamnozeleno boje. Slične zelene boje je vosak kod sačuvanih nalijepljenih pečata na priznanicama Sandalju iz god. 1431. i 1433. (M 312 i 315) i vojvodi (hercegu) Stjepanu iz god. 1435. (M 321 i 323). Kod dubrovačkih visećih pečata (M 326 Jeleni Sandaljevoj i M 331 vojvodi Stjepanu su grudve od prirodnog voska, ali otisci tipara su na tamnozelenom vosku). ¹⁰⁴ Po svemu izgleda, da je od XIV stoljeća dalje u Dubrovniku tamnozeleni vosak pravilo, a prirodni iznimka.

Bosanski velefeudalci povelj su se zacijelo za primjerom Dubrovnika. Ako ostavimo iznimke Sankovića i Vlatkovića po strani, vidimo da je prvi takav pečat, onaj na povelji Pavla Radinovića iz god. 1397. (M 219; v. GZM VI 90) još na prirodnom vosku, a od tada dalje svi njihovi pečati su beziznimno u slučajevima nalijepljenih pečata u obojenom vosku, a u slučaju visećih pečata grudva je od prirodnog voska, dok je otisak tipara uvijek na obojenom vosku. Boja je rijetko kada svjetlozelena (jedino Radosav Pavlović M 327, v. GZM VI 106), velikom

¹⁰² Mon. XXII s 85. Osim dozvole za crveni vosak Dubrovnik istoga dana posebnim privilegijama dobija dozvolu za kovanje zlatnog novca (l.c.s. 86), dalje se rektor unapred zove arhirektor (l.c. 84) i da u grb mogu kraj sv. Vlaha staviti lik štita sa feniksom i zlatnom krunom nad njima l.c. 85).

¹⁰³ Isporedi Rešetara, *Dubr. Num.* I s. 466.

¹⁰⁴ Podaci Rešetara, *M., Dubr. Num.* I s. 557/558 o boji voska su nepotpuni, jer fale za sve nalijepljene pečate, a s obzirom na viseće (m 326 i 331) su pogrešni, jer ne navode dvobojsnost voska.

većinom je kao i dubrovačka tamno, odn. maslinasto-zelena (Radosav Pavlović M 283 i 319, v. GZM VI 96 i 104), Sandalj i braća M 268, 272 i 284; v. GZM VII, 276, 277, Hrvojev sinovac Juraj M 320; v. GZM VII, 334, vojvoda Stjepan M 332, 336 i 344; v. GZM VII, 285, 288, 289), neodređeno tamnozeleno ili možda čak sasvim crna je boja na pečatima Radosava Pavlovića M 278, 334 i sina mu Ivaniša M 340; v. GZM VI 92, 110 i 115. Zanimljiv je pečat na povelji vojvode Stjepana iz god. 1435. (M 322; v. GZM VII, 280). Dijak je u zdjelicu od prirodnog voska zalio najprije tamnozelenog voska, čiji se ostaci vide zgnječeni i razmazani uz unutrašnji rub zdjelice, ali iz nepoznatog razloga tipar nije udario na ovaj zeleni vosak, nego je preko njega nalio još jedan sloj prirodnog voska i tek na ovaj prirodni je udario tipar (v. GZM VII, 282).

U Srbiji je od tamnozelene ili možda čak crne boje pečat Vuka Brankovića (M 196) a vidljivo tamnozelene boje pečat njegove udovice i sinova (M 252).

Druge boje osim prirodne, crvene i tamnozelene su u našoj sfragistici krajnje rijetke. Neku neobičnu svjetlozelenkastu, kao vodenu boju ima vosak malog pečata bana Mateja Ninoslava (M 36; v. GZM IV 117), a Dubrovčani opisuju jedan pečat Dragutinovog sina Vladislava kao »sigillum cere albe«, ¹⁰⁵ ali sačuvan nije u našoj sfragistici nijedan pečat bijele boje. Isto tako kod nas nije poznat nijedan plavi pečat, koji i u zapadnoj sfragistici predstavlja veliku rijetkost. ¹⁰⁶

4. *Papir u vezi sa voskom.* — Papir se upotrebljava kao materija za pečate uvijek samo u vezi sa voskom i uvijek samo kod nalijepljenih pečata. Da bi se nalijepljeni pečat bolje očuvao i da bi dobio veću čvrstinu, prekrio se još vrući vosak ponekad sa vlažnim komadom papira u obliku četverokuta (romboidnog ili kvadratičnog) i na to se tipar udario na papir. Pritiskom tipara papir se čvrsto slijepio sa voskom i otisak tipara vidi se sada na papiru. ¹⁰⁷ Međutim u našoj sfragistici ima slučajeva, da se izradio cijeli nalijepljeni pečat, tj. nalio vosak i na vosak udario tipar, a tek onda na gotovi pečat se položio komad papira kao zaštita za pečat (opširnije o tome v. niže kod nalijepljenih pečata).

PEČAĆENJE

Prema načinu pričvršćivanja pečata na povelje razlikuju se u glavnome dvije grupe, nalijepljeni i viseći pečati. Protivno tome Ewald razlikuje četiri grupe, naime »aufgedrückte«, »eingehängte«, »anhängende« i »abhängende«. ¹⁰⁸ Grotefend preporučuje čak sedam grupa, ¹⁰⁹ ali sve te četiri, odn. sedam grupa, su izlišne, pošto osim lijepljenja i osim vješanja nema drugog načina pričvršćivanja pečata na povelje. Jedino se može lijepiti na različite načine i vješati na različite načine i prema tim načinima treba podijeliti i jedne i druge na više vrsta.

¹⁰⁵ Pucić II s. 3 i Stanojević l.c.s. 25 nap. 1.

¹⁰⁶ Posse l.c.s. 142 nap. 5.

¹⁰⁷ Ewald s. 168.

¹⁰⁸ isto tamo s. 164.

¹⁰⁹ isto tamo s. 165 i Ilgen s. 23.

1. Nalijepljeni pečati

Historijat i tipologija. — Lijepljenje pečata predstavlja najstariji način pričvršćivanja pečata uopće. Prvi srednjovjekovni pečati svi su nalijepljeni. Od XI stoljeća dalje sve više osvajaju viseći pečati i u XIII stoljeću, kada se pečati počele javljati u našim kancelarijama; nalijepljeni su pečati u zapadnoj Evropi vrlo rijetki. Tek od kraja XV stoljeća dolaze, sa sve većom upotrebom papira, i nalijepljeni pečati ponovo sve više u običaj.¹¹⁰

Kod nas su prilike radi kulturnog upliva Bizanta sasvim drukčije. U Bizantu naime izgleda, da je za jednu izvjesnu vrstu dokumenata, za takozvane prostagme (carska naređenja) ostao nalijepljeni pečat trajno u upotrebi i onda, kada je u zapadnoj Evropi iščeznuo. Protagma, složena u više pregiba, se obavila poprijeko sa trakom pergamenta ili papira, na sastav traka se nalio vosak i napravio nalijepljeni pečat, koji ju je zatvarao.

Taj način zatvaranja i otpremanja prostagmi preuzela je i srpska državna kancelarija i radi toga u našoj sfragistici ima nalijepljenih pečata već u prvoj polovini XIII stoljeća, kada su oni u zapadnoj Evropi rijetkost. Prvi takvi dokumenti kod nas su grubo vlastoručno pismo kralja Vladislava iz god. 1238/40. (M 25) i pismo kneza Črnomira iz god. 1252/54. (M 43; v. GZM III 140), ali na njima još nema *sačuvanih* pečata ili bar ostataka od njih, nego se samo po načinu presavijanja i po adresi, koja je raskinuta na dva dijela (među njima je bila traka sa nalijepljenim pečatom) može sa sigurnošću pretpostavljati, da su bila zatvorena i zapečaćena na način grčkih prostagmi. No, od god. 1303. dalje sačuvan je u dubrovačkom arhivu veći broj pisama na papiru od kralja Milutina, Dečanskog i Dušana, koja su sva složena na način prostagmi, a na čijem su se adresnom polju sačuvali i vidljivi tragovi od nalijepljenih pečata, pa čak i od traka od papira, na koje je bio naliven vosak.¹¹¹ Prema tome su se kod nas upotrebljavali nalijepljeni pečati redovito i često i u XIII i XIV stoljeću, u vrijeme, kada ih u zapadnoj Evropi jedva ima.

Ipak, *sačuvanih* nalijepljenih pečata ima kod nas isto tek iz druge polovine XIV stoljeća. Prvi takav je na pismu župana Nikole iz god. 1369. (St. 121), drugi na pismu kneza Lazara iz god. 1388. (St. 128), a od te godine dalje ima ih sve više. Sve do kraja XIV stoljeća upotrebljavaju se nalijepljeni pečati kod nas isključivo samo u svrhu zatvaranja pisma i udaraju se na spoljašnju stranu presavijenog papira, odn. na adresnu stranu dokumenta. Prvi nalijepljeni pečat, koji ne služi zatvaranju, nego samo ovjeravanju dokumenta i udaren je na unutrašnjoj strani dokumenta odmah ispod teksta, sačuvan je kod nas na pismu Dabišine udovice Jelene od 3. aprila 1398. (St. 256), drugi na Ostojinom pismu od 15. januara 1399. (St. 430) i otada dalje takvi pečati postaju sve češći.

¹¹⁰ Ewald s. 167 i Ilgen s. 24.

¹¹¹ Potanje o tome ću raspravljati u diplomatici (u odeljku o kuvertiranju).

Velika većina svih nalijepljenih pečata upotrebljena je na papiru, dok su oni na pergamentu rijetkost. Od svih naših kancelarija jedino se Dubrovnik nekada povodi za primjerom zapada i upotrebljava nalijepljeni pečat i na pergamentu, ali je do danas polovina tih pečata sa pergamenta otpala. Vosak se naime na glatku i ponešto masnu površinu pergamenta nikada, pa ni upotrebom svakojakih pomagala i smicalica ne prilijepi tako čvrsto kao na hrapavu i hidrofilnu površinu papira.

Kod nalijepljenih pečata treba obratiti pažnju, prvo, na to kako je njihova površina zaštićena i, drugo, kojim su načinom pričvršćeni uz dokument.

Prema zaštiti površine postoje tri grupe nalijepljenih pečata, naime uopće nezaštićeni, sa papirom trajno spojeni i sa papirom samo djelimice zaštićeni.

Česti su nalijepljeni voštani pečati, čija površina nije uopće ničim zaštićena. I ako su se dijaci u srednjem vijeku bojali, da su takvi nezaštićeni pečati izloženi opasnostima, vidi se po današnjem stanju očuvanosti tih pečata, da je bio strah suvišan, nezaštićenost nije imala nikakvih zlih posljedica. Jedino u slučajevima, kada su bili takvi pečati smješteni na unutrašnjoj strani dokumenta, ostavili su na onom pregibu, koji je kod slaganja pao preko njih, jasan otisak svih kontura u negativu.¹¹²

Drugu grupu sačinjavaju nalijepljeni pečati, kod kojih je vosak prekriven od papira i čvrsto spojen s njime. Time što je pritiskom tipara papir čvrsto slijepljen sa voskom, očuvan je vosak od lomljenja. Druga povoljna strana prekrivenih pečata sastoji se u tome, što je otisak tipara ostao sačuvan na papiru i onda, kada je vosak ispod papira otpao. Tako npr. je prilikom otvaranja Tvrtkovog pisma Dubrovniku od 12. juna 1389. (St. 92; v. GZM IV/V 137) prelomljen na dva dijela pečat, koji je zatvarao pismo i bio nalijepljen na oba pregiba složenog pisma. Onaj dio voska, koji se nalazio na lijevom pregibu, otpao je sasvim ali se otisak tipara dobro vidi na papiru, koji je bio položen preko njega i koji se danas drži samo desnog dijela voska. Isti je slučaj sa latinskim pismom Tvrtkovim od 3. novembra 1385. (v. GZM IV/V 132).

Međutim, taj način pečačenja je imao i svojih nezgodnih strana. I sa najčvršćim pritiskom tipara na papir nije se postizavao nikada tako jasan i tako lijep otisak, kao na vosku. Radi toga je velika većina pečata na papiru veoma nejasna, pismo legende se rijetko kada može dešifrovati. Čim je bio pritisak tipara nešto labaviji, ili čim je prečnik tipara veći, onda su otisci pogotovo loši. To izgleda da su opazili već savremenici, zbog čega uz ove zaštićene uvijek ostaju u upotrebi i nezaštićeni.

Treću grupu nalijepljenih pečata predstavlja način zaštićavanja, o kome se do sada u sfragistici nije raspravljalo, bilo što možda taj

¹¹² Kao na pr. na priznanicama hercega Vlatka i Stjepana od 22. nov. 1466. (St. 754; v. GZM VII, 306), od 15. aprila 1468. (St. 761; v. GZM VII, 311) itd.

način zaštićivanja nije bio poznat u ostalim evropskim kancelarijama, bilo što možda nije zapažen od istraživača (potonje je vjerovatnije). Kod ove grupe se postupalo na taj način, da se, doduše, udaralo tipar izravno na vosak, ali se poslije toga uzelo četvorokut vlažnog papira i lakim pritiskom prstiju ga donekle spojilo sa voskom pečata. Spajanje papira sa pečatom je u takvim slučajevima veoma različito. Nekad je papir potiskivan tako jako, da se na njemu vide sve konture pečata, čak pojedina reljefna slova, tako da bi ga se na prvi pogled moglo smatrati loše uspjelim pečatom druge grupe,¹¹³ a nekada je spoj papira sa voskom tako nejak, da je papir u toku vremena sam otpao sa pečata i odvojeno leži u aktima.¹¹⁴

Zanimljivo jeste, da nijedna kancelarija ne primjenjuje dosljedno i uvijek jednu te istu vrstu, nego čas jednu čas drugu čas treću. Tri primjera iz raznih vremena će to najbolje ilustrovati. Kod dva Tvrtkova pisma iz god. 1387. i 1388. (Stoj. 86 i 88; v. GZM IV/V 133, 136) nije vosak ničim zaštićen, jedan pečat na pismu iz god. 1388. (Stoj. 89; v. GZM IV/V 135) vosak je prekriven papirom, koji se lako može skinuti (ovo Tvrtkovo pismo je uopće prvi takav slučaj u našim kancelarijama), kod njegovih triju pisama iz god. 1389. (Stoj. 90, 91 i 92; v. GZM IV/V 136, 137) tipar je udaren na papir, položen preko vrućeg voska, a sva tri pisma pisao je i zapečatio jedan te isti Tvrtkov logotet Vladoje. Kod kralja Ostoje su pečati na pismima iz god. 1399. (Stoj. 430, GZM IV/V 153), 1416. (Stoj. 454, GZM IV/V 166) i 1418. (Stoj. 455, GZM IV/V 167) sa sigurnošću samo prekriveni sa papirom, a kod njegovih pisama iz god. 1416. (Stoj. 453, GZM IV/V 164) i 1418. (Stoj. 456, GZM IV/V 167) tipari su udarani na papir. Konačno, pečati na priznanicama hercega Vlatka Stoj. 762, 767, 768 i 769 (v. GZM VII, 311, 315, 316) samo su prekriveni sa papirom, koji se u nekim slučajevima već sam odlijepio, a kod njegovih pečata Stoj. 751, 756, 757 itd. (v. GZM VII, 307, 308) matrice su udarane na papir položen preko vrućeg voska. Konsekventnost dakle ne postoji nikada ni ranije za vrijeme Tvrtka, ni kasnije za vrijeme posljednjih dinastija.

Radi potpunosti neka navedemo još jedan usamljeni slučaj na jednom pismu kralja Ostoje iz god. 1416. (Stoj. 452, GZM IV/V 165), na kome je matrica udarena izravno na vosak, a taj je u svrhu zaštite prekriven čistim pamukom mjesto papirom:

Pričvrščivanje nalijepljenih pečata. — Kada se pečat pričvrščivao na dokumenat lijepljenjem, vosak se mogao ili naliti izravno na papir odn. pergament, ili se raznim načinima nastojalo, da se naliveni vosak što bolje spoji sa papirom odn. pergamentom i da se time dadne pečatu što veća trajnost. Prema ovim tehničkim razlikama pričvrščivanja, dijele se lijepljeni pečati na 1) prosto lijepljene, 2) na prorezane rupice lijepljene, 3) na dublje proreze lijepljene, 4) pomoću traka od pergamenta ili papira lijepljene i 5) na neobičan način lijepljene pečate.

¹¹³ Na pr. pečat na pismu kralja Ostoje od dec. 1416, v. GZM IV/V s. 166.

¹¹⁴ Na pr. kod priznanica hercega Vlatka Stoj. br. 767, 768 itd. V. GZM VII s.

a) *Prosto lijepljeni pečati.* — Prosto lijepljeni pečati izrađivani su se na taj način, da se vosak nalio bez ikakvih drugih pomagala izravno na pergament ili papir dokumenta, na njegovu prednju ili stražnju stranu, i na vosak se udario tipar. Pečati pravljani na takav način predstavljaju najprimitivniju vrstu pečata uopće, ali, iako je to najprimitivnija vrsta, ona nije izašla iz upotrebe nikada, nego se povremeno javlja i u kasnijim vremenima, kada su kancelarije znale već za sve moguće finese pričvršćivanja. U našoj sfragistici nalazimo prosto lijepljenih pečata u bosanskoj, humskoj, dubrovačkoj, balšićkoj i albanskoj kancelariji.

U bosanskoj državnoj kancelariji ima prosto lijepljenih pečata samo u vrijeme kralja Tvrtka, i to na njegovim pismima iz god. 1388. (Stoj. 88 i 89, GZM IV/V 134 i 135) i 1389. (Stoj. 91, GZM IV/V 136). U sva tri slučaja pečati služe za zatvaranje pisama i vosak je naliven prosto preko oba pregiba presavijenog pisma. Napomenuti treba da ovo prosto lijepljenje nema nikakve veze sa zaštićivanjem pečata. I prosto lijepljeni i komplikovano lijepljeni mogu biti i sa zaštitnim papirom i bez njega.

U humskoj kancelariji prosto su nalijepljeni samo jedan pečat na priznanici hercega Vlatka i brata mu Stjepana od 3. okt. 1468. (Stoj. 765, GZM VII, 313) i na priznanici poslanika vojvode Žarka i Tadije iz god. 1493. (Stoj. 723, GZM VII, 329). U oba slučaja pečati služe samo za ovjeravanje dokumenata. Jedinstven je slučaj kod saveznog ugovora vojvode Ivaniša sa Dubrovnikom od 25. marta 1452. (Stoj. 713). Ivanišev primjerak ugovora bio je snabdjeven prosto lijepljenim pečatom ispod teksta, ali je taj pečat otpao još prije nego što je dubrovačka vlada povelju primila, odn. smjestila u svoj arhiv. Zbog toga je mjesto otpaloga nalijepljenog pečata povelja naknadno snabdjevena sa visećim pečatom.¹¹⁵

Jedini dubrovački pečat, nalijepljen prostim lijevanjem voska na papir nalazi se na dubrovačkom ovjerovljenom prepisu povelje Radosava Pavlovića od 31. dec. 1427. i dobro je sačuvan.¹¹⁶

U balšićkoj kancelariji upotrebljava Đurađ Sracimirović prosto lijepljeni pečat u pismu iz god. 1388. (Stoj. 115) u svrhu zatvaranja pisma na njegovoj spoljašnjoj strani, a Kostadin Đurđević meće isti takav na povelju iz god. 1395. (Stoj. 248) u svrhu ovjervanja na unutrašnju stranu povelje neposredno ispod teksta.

Konačno se nalaze u Albaniji prosto lijepljeni pečati na pismu Ivana Kastriota iz god. 1420. (Stoj. 793) i Skenderbega iz god. 1450. i 1459. (Stoj. 794, 795, 796 i 797) i to svi na unutrašnjim stranama u svrhu ovjeravanja.¹¹⁷

Kao što se vidi, upotrebljava se ovaj najprimitivniji način lijepljenja pečata u našoj sfragistici srazmjerno rijetko, ali povremeno ipak sve od početka pojave lijepljenog pečata do kraja srednjega vijeka.

¹¹⁵ Opširniji opis o tome v. u odjeljku o plici.

¹¹⁶ Ispor. GZM VI 99.

¹¹⁷ Ispor. nekasne slike u Spomeniku Srp. k. akad. 95, 1942, t. I i IV — VII. Skenderbegovo pismo iz god. 1450. ima sa spoljašnje strane veći pečat u svrhu zatvaranja, ali taj veći nije lijepljen opisanim prostim načinom nego pomoću trake od papira, o čemu će biti niže opširnije govora.

b) *Vosak naliven na prorezane rupice.* — Da bi se spriječilo, da vosak nalijevan na pergament ili papir otpadne sa dokumenta, nastojalo se u srednjem vijeku na više načina, da se naliveni vosak jače spoji sa materijom, na kojoj je povelja pisana. Najstariji način bijaše taj, da se u pergament, odn. papir naprave ubodi iglom, čime je površina postala neravna i pružala vosku veću koheziju, ili se naprave nožem mali 5—10 mm dugi prorezi u vidu dviju stranica trokuta. Šiljak koji je nastao na taj način od oba proreza zavinuo se u vis, vosak se nalio u šiljke i trokutne otvore i na to se udario tipar na vosak. Na suprotnoj strani materije vosak se naravno vidi u obliku trokutića. I šiljci i otvori sa svojim rubovima dali bi vosku čvrsti spoj sa materijom i pečati ne bi mogli otpasti sa povelje. Tako su pretpostavljali ondašnji kancelarijski činovnici. Mi danas vidimo, da je otpalo sa povelje više pečata, pričvršćenih na taj način, nego prosto nalijepljenih pečata.

Pečate nalijepljene pomoću uboda igle ili pomoću trokutića upotrebljavale su samo dubrovačke i balšičke kancelarije. Na dubrovačkim poveljama M 277 (dubrovački ovjеровljeni prepis povelje Radosava Pavlovića, v. GZM VI, 94), 283^a (isto dubrovački prepis Radosavljeve povelje, v. GZM VI, 96), 302, 303, 315 i 319, pisanim od logoteta Ruska i Nikše Zvijezdića, vosak je naliven na 4—6 izrezanih trokutnih šiljaka, koji leže jedan ispred drugog u vertikalnoj crti. Pečati su se održali samo na poveljama M 277, 283^a, jer su te dvije na papiru, i jedino na pergamentnoj M 315, dok su sa ostalih pergamentnih povelja otpali. Kod dvije povelje, M 282 i 305 nastojao je logotet Rusko, da poveća efekat proreza sa ubodima iglom, koje je napravio u više lukova sa svake strane oko vertikalno poređanih trokutića. Iglu je ubadao sa spoljašnje strane pergamenta, tako da je unutrašnja strana, na koju je došao pečat, neravna, ali sva nastojanja Ruska bila su uzalud, oba pečata su otpala. Mjesto igle upotrebio je prepisivač Radosavljeve povelje M 296 (v. GZM VI, 99) za jedan turski pečat nož i s njime napravio više uboda u papir i taj pečat je sačuvan.

Na isti su način lijepljeni pečati na obje balšičke povelje od god. 1409. i 1413. u mletačkom arhivu.¹¹⁸ Od njih su od prvog pečata propale otprilike tri četvrtine, drugi je sačuvan.

Na ovaj su način pričvršćeni i pečati na dvjema humskim priznanicama Ostoje i Radosava Dragišića (Stoj. 684 i 685, v. GZM VII, 284, 285), ali obje su pisane u Dubrovniku i pečaćene nesumnjivo pod uplivom dubrovačkog načina (priznanica trećeg brata Stjepana pisana je u Humu i pečat pričvršćen pomoću trake od papira; v. GZM VII, 283).

Po današnjem stanju očuvanosti vidi se da ovaj način pričvršćivanja daje dobre rezultate samo na papiru, dok je za pergament nepodesan i nepouzdan. Prosto je začudo, kako je mogla dubrovačka kancelarija tako važne dokumente (priznanice na primljene poklade blaga) pečatiti tako nesigurnim pečatima, pogotovo kad su pouzdani viseći pečati bili dobro poznati i Rusku i Nikši Zvijezdiću.

¹¹⁸ Ispor. Spomenik Srp. k. akad. 93 s. 128 i 129.

c) *Na prerez lijepljeni pečati.* — U srpskoj državnoj kancelariji postoji jedan način pričvršćivanja pečata, koji je u zapadnoj Evropi sasvim nepoznat, a po svojoj trajnosti je bolji od svih ostalih vrsta lijepljenih pečata. Kod toga načina urezala bi se u povelju pod tekst, a paralelno s njime, dva paralelna proreza. Obično se prorezi nalaze u sredini povelje, rjeđe pomaknuti prema jednom ili drugom kraju. Međusobno otstojanje proreza iznosi od 7 mmm (Đurađ Sracimirović M 177) do najviše 17 mm (kralj Radoslav M 23 i Milutin M 58), najčešće 10—12 mm. Dužina paralelnih proreza je isto različita, od najmanje od 2 cm (Dragutin M 21) do najveće od 5,5 cm (Radoslav M 23). Tim paralelnim prorezima nastala je u pergamentu, odn. papiru, jedna traka, koja ostaje sa desne i sa lijeve strane spojena sa pergamentom, odn. papirom.

Na takvu traku nadio je logotet najprije tanak sloj voska na njezinu poledanu, i to tako da je vosak kroz proreze procurio i na lice povelje. U tu je svrhu morao dići traku ponešto iznad površine povelje, kako bi prorezi ostali slobodni. Ponekad je vosak na poledini naliven na cijelu dužinu trake, a nekad samo na njezinu sredinu, ostavljajući sa svake strane po jedan dio trake slobodan. Na to je okrenuo povelju na lice, nadio voska sa lica trake i na taj vosak pričvrstio pečat. Po svoj prilici je pečat pravljen gnječenjem voska na tipar, na to tipar izvrnut i poledina toga gotovog, na tiparu ležećeg pečata pritisnuta na ono mjesto proreza, koje je bilo oblikovano voskom. Kod toga je logotet morao dići traku opet iznad povelje, čime je postignuto da se poledina pečata priljepila samo za traku, a ne ujedno i za pergament odn. papir poviše i naniže od trake. Ove vrste pečati zalijepljeni su na taj način za vosak na licu trake, ali je taj vosak u neprekinutom spoju i sa voskom na poledini trake. Time je postignut idealan spoj pečata sa pergamentom, odn. papirom. I ako je pečat ostao trajno odvojen od pergamenta, odn. papira, ipak je njegova poledina ležala na njemu i vjekovni dodir poledine pečata sa pergamentom ostavio je na njemu jasnih tragova. Ispod svakog takvog pečata nalazi se na pergamentu žućkasti kolut veličine pečata. Ti su kolutovi važni u slučajevima, kada su pečati propali ili su u novije vrijeme ukradeni sa povelja, jer se po njima može ustanoviti bar približno veličina nestalog pečata.

Ovaj je način pričvršćivanja poznat samo u srpskoj državnoj kancelariji, odakle je prodro i u kancelariju Balšića i Aleksandra Valonskog. Bosanska, humska i dubrovačka kancelarija ovaj način pričvršćivanja ne primjenjuju nikada. Radi toga sam u jednome članku¹¹⁹ nazvao ovaj način srpskim načinom pričvršćivanja, jer u sfragistici Evrope do sada uopće nije poznat, ali time neću da tvrdim, da je to srpski pronalazak. Vjerovatno je taj majstorski način pričvršćivanja preuzet iz Bizanta ili iz Južne Italije, ali će se o tome moći nešto određeno kazati tek, kada bude sfragistika tih oblasti u detalje proučena i poznata.

U srpskoj državnoj kancelariji zalijepljeni su na taj način pečati na povelje Radoslava M 23, dobro očuvan, Vladislava M 31 (ostali

¹¹⁹ Ispor. Glasnik Skop. naučnog društva 21, 1940, s. 9.

samo tragovi voska, a dodat je i viseći pečat), Dragutina M 20,¹²⁰ 21 (pečat otpao, vidi se žutir kolut na pergamentu) i 57 (pečat u novije doba izrezan, vidi se žuti kolut), Milutina M 55 (samo ostaci voska) i 58 (izrezan), kraljice majke Jelene M 59 (očuvan ali slabo izrađen), Stjepana Dečanskog M 19 (pečat otpao, sačuvani ostaci voska na prerezu i žuti kolut) i M 81 (izrezan u novije doba), Dušana M 110 (očuvan, ali skinut sa povelje od papira i čuva se odvojeno) i Vuka Brankovića M 222 (očuvan). U balšićkoj kancelariji pričvršćeni su pečati na taj način na četiri povelje (M 161, 173, 177 i 183), a kod Aleksandra Valonskog na jednoj (M 163). Ovaj je zanimljiv radi toga, što logotet nije napravio dva jednostavna paralelna prereza, nego je izrezao u papir cijeli ornament u obliku trokuta i sa minucioznom brižljivošću nalio na pojedine partije izreska vosak, dok su druge ostale slobodne od njega. Na licu povelje vosak je naliven na cijelu površinu papira, na koju će biti udaren tipar. Ovaj albanski pečat je nesumnjivo naj-savršeniji produkt te vrste. Protivnost od toga je pečat na dokumentu Tvrdislava Uglješića M 129. Uglješićev dijak napravio je dva normalna paralelna prereza, ali je nalio voska i na licu i na poleđini povelje u takvom obimu, kakav zauzima cijeli pečat, dakle i poviše i naniže od prereza, a pečat je udaren samo sa lica dokumenta.

d) *Pričvršćivanje pomoću trake.* — Daleko najčešći način pričvršćivanja nalijepljenih pečata je način pomoću uske trake od pergamenta ili papira. Kod toga načina prerezala bi se 1—4 prereza kroz dokument, kroz prereze bi se provukla na suprotnu stranu jedna do dvije uske trake od pergamenta ili papira, a na sastav krajeva trake nalio bi se vosak i na vosak udario tipar. Kod toga vosak ne bi samo pokrio traku, nego bi krajevi trake, malo odignuti iznad površine dokumenta prolazili kroz cijelu masu voska, tako da pečat nije zalijepljen samo za materiju dokumenta, nego još naročito za oba kraja trake. Nijemci sfragisti zovu pečate ove vrste »eingehängte Siegel«, mjesto čega diplomatičar Bresslau preporučuje naziv »aufgeheftete Siegel«.¹²¹

Prorezi, nekad vertikalni, nekad horizontalni, obično su 4—6 mm široki, isto tako široka je naravno provučena traka. Samo iznimno su prerez i traka užji, npr. na pismu kralja Ostoje od 1418. (Stoj. 455) i na povelji kralja Matije Korvina (M 403) samo po 2 mm, na dokumentima hercega Stjepana (Stoj. 665), hercega Vlatka (Stoj. 757 i 760) itd. po 3 mm, a isto tako iznimno su širi od 6 mm, kao npr. na dokumentu hercega Stjepana (Stoj. 672) i Crnojevića (Stoj. 257) po 7 mm, a na pismu kralja Tvrtka (Stoj. 92) čak 8 mm. Prosječna širina prereza i trake je dakle oko 5 mm.

Broj prereza iznosi 1,2 ili 4. Samo po jedan prerez pravio se onda, kada se pečat upotrebljavao u svrhu zatvaranja pisma. Onda bi se kroz sva (tj. obično 9) polja presavijenoga i složenoga pisma napravio

¹²⁰ O toj povelji v. na istome mjestu s. 8 sl.

¹²¹ Ewald s. 168/169, Bresslau II/2 s. 585. Sve što Ewald i Ilgen iznose o dva sloja voska i o prolaženju trake kroz ta dva sloja za našu je sfragistiku bespredmetno, jer kod nas ne postoji nijedan slučaj dvostrukog sloja voska.

prerez, kroz njega se provukla traka od papira, ta se obmotala unaočolo oko složenog pisma, a tamo gdje su se oba kraja trake na spoljašnjoj strani pisma sastala, nalio se vosak na oba kraja trake i na vosak udario tipar pečata. Kod otvaranja pisma pečat se u mnogo slučajeva slomio i pokravio, ali, pošto se mogla traka samo prorezati, a pečat u najgorem slučaju prelomiti na dva dijela, to je ipak priličan broj takvih pečata sačuvan.

Po dva proreza pravilo se onda, kada pečat nije služio u svrhu zatvaranja, nego samo u svrhu ovjeravanja dokumenta i radi toga se po pravilu nije udarao na spoljašnju, nego na unutrašnju stranu ispod samog teksta dokumenta. U takvom slučaju oba proreza udaljeni su jedan od drugog obično po 1,5—2,5 cm. I manja i veća međusobna udaljenost su iznimke, kao npr. na dubrovačkim poveljama M 321 i 323 i na povelji Matije Korvina M 403 po 5 cm (kod Matijine povelje traka je široka samo 2 mm!), na njihovoj priznanici Stoj. 760 Stjepanovi prorezi 3,2 cm, a na njihovoj priznanici Stoj. 762 Vlatkovi prorezi 4 cm. Kod posljednja tri dokumenta međusobna udaljenost proreza je veća od promjera pečata, zbog čega jedan dio trake nije ni pokriven od voska, te se vidi kraj oboda pečata. Obratno su veoma malo udaljeni prorezi jedan od drugog na pismu kralja Dabiše Stoj. 184 samo 1 cm, na pismima sultanije Mare M 436 i 440 1 odn. 1,3 cm itd.

Mjesto dva proreza iznimno su se nekad pravila po četiri i onda se provlačile po dvije trake ili unakrst ili paralelno jedna drugoj. Vosak bi se onda nalio na sva četiri kraja trake i udario tipar.¹²² Kod nas ima četiri proreza jedino dubrovačka priznanica vojvodi Sandalju od 6. febr. 1431. (M. 312). I priznanica i trake su od pergamenta, trake nisu provučene unakrst, nego paralelno jedna drugoj i njihovi krajevi su zašiljeni. Zanimljivo jeste, da se i taj pečat odlijepio od pergamenta i čuva se odvojeno kod priznanice, prema tome kod pergamenta ni trake nisu davale pečatu neku trajnost i sigurnost.

U pretežnoj većini slučajeva traka je sa poledine provučena kroz proreze na lice dokumenta, gdje je smješten pečat. No, ima i slučajeva da je traka provučena sa lica na poledinu, a da je pečat udaren svejedno na lice povelje, tako da su krajevi trake na poledini slobodni, kao npr. na dokumentu Skenderbega M 356, hercega Stjepana M 390 itd. U tim slučajevima traka je naravno sasvim izlišna i ne predstavlja nikakvo pojačanje pečata, jer čim bi se odlijepio ili otkinuo pečat, traka bi se mogla izvući iz proreze. Kod sultanije Mare ima nekoliko slučajeva (M 440, 455, 456 i 457), da je pečat udaren na poledinu, a traka provučena sa lica, gdje je vidljiva ispod teksta, dok je na njezinom pismu M 436 smještaj trake pravilan.

Dužina trake udešena je obično tako, da su se njezini krajevi pri provlačenju sa protivne strane dodirivali ili se nešto malo presizali (Stjepan Tomašević M 392, Dubrovnik M 312 i 321). To se vidi kod otpalih pečata, kod kojih su sada trake slobodne. Nekada pak su trake namjerno pravljene dulje, tako da njihovi krajevi vire ispod pečata, obično pravilno i lijepo smješteni u dva protivna pravca (San-

¹²² Ewald s. 169.

dalj M 285, herceg Stjepan M 399, herceg Vlatko M 409, gdje su pečati Cecijile i Stjepana Hercegovića pokrili trake itd.

Poučan je pečat hercega Vlatka na njegovoj priznanici od 22. nov. 1466, (Stoj. 754). I kod njega oba kraja trake vire ispod pečata, ali je jedan mali dio pečata u obliku trokutića odlomljen i otpao. Ispod toga otpaloga dijela pečata i na slobodnim dijelovima trake jasno se opaža sloj tutkala. Dijak je dakle trake i onu površinu pergamenta, na koju će doći pečat, prethodno namazao tutkalom i na to tek nadio vosak. Možda je isti postupak primjenjivan češće, a da se to ne može konstatovati, jer su pečati ostali cijeli.

Ovaj način pričvršćivanja pečata pomoću provučene trake je u našoj sfragistici, kao što i na zapadu, isto tako čest i običajan, kao i viseći pečati. Sve naše srednjovjekovne kancelarije su ga upotrebljavale, čak i u Srbiji je bio poznat (Đurađ Smederevac Stoj. 636, mitropolit raški Stoj. 787, Đurđev sin despot Lazar Stoj. 735), jedino kancelarija Balšića, bar u sačuvanim dokumentima, nije pričvršćivala pečat nikada na taj način.

e) *Neobično nalijepljeni pečati.* — U našoj sfragistici ima nekoliko pečata koji su nalijepljeni na neobičan i nesvakidašnji način. Na povelji kneza Vojislava M 157 sve je priređeno, da se pečat nalijepi na srpski način: Napravljena su dva međusobno 1,1 cm udaljena, a 4 cm duga proreza, ali pečat nije udaren na tu traku na srpski način, nego je kroz one 4 cm duge proreze provučena 6 mm široka i 2 cm duga traka od papira i na poledini je naliven vosak na sastavu trake. Kada je sve bilo gotovo i priređeno za udaranje tipara, ispostavilo se da tipara uopće nema u kancelariji, zbog čega Vojislav mjesto pravog pečata dade u tekst povelje nacrtati svoj grb.

Drugi neobični pečat nalazi se na povelji Balšinoj iz god. 1385. (M 192). Iz papira povelje izrezana je na donjem dijelu, ispod teksta, rupa od $1,2 \times 2,5$ cm dimenzije. Kroz tu rupu provučena je 1,5 cm široka, a 3,2 cm duga traka od papira. Na poledini povelje prilijepljena je traka za papir povelje, a na licu povelje na nju je naliven vosak i na vosak udaren tipar. Pečat je pričvršćen samo na traku, a nikako na povelju i moglo bi ga se prema tome označiti i za nalijepljeni i za viseći pečat. Veličina rupe, kroz koju je provučena traka, ukazuje na to, da je vjerovatno bilo sve priređeno za pečat na srpski način, ali da se prorezana traka pokvarila i dijak, da ne bi morao pisati novi dokument, pribjegao tome primitivnom načinu stavljanja pečata.

Na Dabišinom pismu iz god. 1392. (Stoj. 182) logotet je nadio vosak preko sastava obaju pregiba složenog pisma, da bi ga zatvorio. Da bi se vosak bolje zalijepio za papir i da bi bolje zatvorio pismo, podmetnuo je pod vosak tanak sloj vlakanaca od pamuka i zaista, vosak se dobro zalijepio i za pamuk i za papir.

Jedinstveno je konačno pričvršćivanje pečata na priznanicu hercega Vladislava od 21. dec. 1478. (Stoj. 710, v. GZM VII, 303). Dijak je odgrnuo gornji ispisani list i na donji prazni nadio tamo, gdje na licu treba da stoji pečat, krug od voska, na to je na vrući vosak spustio

opet gornji list, koji je prekrrio naliveni vosak i na gornji list pritisnuo tipar pečata. Time je postigao dvoje, naime i spoj gornjeg lista sa donjim i zaštitu pečata sa papirom preko njega. Pečat je uspio vrlo dobro, ali vremenom se papir oko oboda pečata počeo lomiti i danas je sav prelomljen, tako da se gornji list može odignuti od donjega, naravno sa velikom rupom na mjestu, gdje je pečat. I papir donjeg lista se počeo lomiti, tako da je pečat danas prelomljen na nekoliko komada.

2. Viseći pečati

Običaj da se pečat na povelju ne lijepi, nego vješa na nju nastao je u XI stoljeću u Engleskoj, odatle se brzo proširio na Francusku, a u XII stoljeću i na ostale zemlje. Uzroci toga običaja do danas nisu poznati. Smatra se da su se viseći pečati počeli upotrebljavati s toga, što je njihovo falsifikovanje teže, nego kod nalijepljenih pečata, dalje s toga što kod visećih pečata ostaje na povelji više mjesta za tekst, osim toga se moglo visećih pečata smještati na povelje gotovo neograničen broj, dok je kod nalijepljenih broj ipak ograničen, konačno su se mogle povelje sa visećim pečatima lakše i sigurnije presaviti i složiti, nego povelje sa nalijepljenim pečatima.¹²³

Za izradu visećeg pečata bilo je potrebno prvo, da se priredi povelja za smještanje njegovo, drugo da se izabere materija, na koju će se pečat smjestiti i da se materija spoji sa poveljom, konačno da se pečat pričvrsti za materiju.

Priređivanje povelje. — S obzirom na priređivanje povelje u svrhu pečaćenja razlikuju se dva načina: Kod povelje od pergamenta odrezala bi se paralelno sa donjim rubom povelje do 1 cm široka traka od same povelje bilo sa desne prema lijevoj ili obratno sa lijeve prema desnoj, ali rez nije išao kroz cijelu širinu povelje, nego je traka ostala na suprotnoj strani od početka rezanja neprerezana i u čvrstoj vezi sa pergamentom. Na tu traku od pergamenta pričvrstio bi se pečat. Ako se na jednu povelju smještalo po više pečata, zarezalo bi se toliko traka, koliko je bilo pečata, ali se nekada i na jednu samu traku vješalo po više pečata odjednom. Francuska sfragistika označava ovu vrstu pečata kao »sceau sur simple queue«¹²⁴ (Sceau sur double queue, je pečat vješan na traku od pergamenta, koja je provučena kroz rupice na povelji), Nijemci ga zovu »abhängendes Siegel«.¹²⁵ U našoj sfragistici su pečati ove vrste potpuno nepoznati i za nas uopće ne dolaze u obzir.

Drugi, a kod nas jedino prijemljivi način priređivanja povelje je taj, da se napravilo na donjem dijelu povelje izvjestan broj rupica u svrhu provlačenja trake i vješanja pečata. Međutim, ako se pravilo rupice samo u jednostavan pergament, mogla je težina visećeg pečata

¹²³ Ewald s. 169, Ilgen s. 25.

¹²⁴ Giry s. 627—629, Bouard s. 341.

¹²⁵ Ewald s. 170—171.

da pocijepa pergament, tako da je postojala opasnost, da pečat otpadne. Da bi se tome doskočilo, presavili bi pisari pergament na donjem rubu gore za 1 ili više cm, čime nastaje takozv. presavitak, lat. »plica« (franc. le replie, njem. Bug). Rupice odn. prorezi bi se onda pravili i kroz pergament povelje i kroz pliku, tako da je nosivost pergamenta postojala dvostruko veća.

a) *Plika*. — I ako su plike poznate već kod naših najstarijih povelja, nikada se one nisu pravile bez iznimke na svima poveljama, pa čak ni onda, kada se za povelje mjesto čvrstog pergamenta počeo upotrebljavati nejakı papir. Uvijek je bilo kancelarija i pisara, koji nisu pribjegavali tome sretstvu za pojačavanje visećih pečata.

U Srbiji su dijaci jedino u kancelariji Vladislava (M 31) i Uroša I (M 46) presavijali pergament, inače se plika ne pravi sve do Dušana, čiji jedan dio povelja je sa plikom (M 110, 127 i 135), drugi bez plike (M 90 i 100). Kancelarija cara Uroša opet odustaje od plike čak kod povelja na papiru (M 143 i 145), ili što je još zanimljivije, dijak napravi pliku, ali proreze za vrpce od pečata ne pravi kroz papir i pliku, nego poviše plike kroz sami papir povelje (M 146 i 149). Ista kolebljivost opaža se i kasnije. Povelje na papiru kralja Vukašina (M 167) i Vuka Brankovića (M 196) i povelje na pergamentu od Stefana Lazarevića (M 251), udovice Vuka Brankovića (M 252), Đurđa Smederevca (M 300 i 351), despota Lazara (M 379^a i 381^a) i njegovog brata Stefana (M 379^b i 381^b) su sve bez plike, jedino jedna povelja Đurđa Smederevca (M 350) je ima, ali baš ta najjasnije pokazuje, kako je plika u Srbiji tuđa. Dijak naime na njoj nije pravio proreze, kojih ima šest, kroz pliku i pergament, nego samo kroz pergament. Prorezi su izrežani po dva i dva u jednoj crti, donji par proreza dolazi tako nisko, da ih plika prekriva! Po tome se vidi, da se plika u Srbiji nije mogla nikada udomiti, i ako pisarima nije bila sasvim nepoznata.

Protivno tome su u ostalim našim kancelarijama povelje bez plika veoma rijetke, jedino dvije povelje Mateja Ninoslava (M. 30 i 35), jedna kralja Tvrtka (M 190), Pavla Radinovića (M 216), Radosava Pavlovića (M 278), hercega Stjepana (M 332) i Ivaniša humskog (M 365) nemaju plika, daleko pretežna većina svih povelja ovih i svih drugih dinastija je imaju.

Plika se pravila obično 2—4 cm visoka, što je bilo dovoljno za smiještaj proreza, odn. rupica. Manju pliku od 2 cm ima samo nekoliko povelja, tako Grgura Vukosalića (M 265) samo 1,2 cm. Radića Sankovića (M 205) 1,3 cm, tim češće su plike od po više od 4 cm. Osobito u XV stoljeću, kada su nasuprot ranijoj štedljivosti pojavljuje sve veća rasipnost u potrošnji materijala, postaju plike 8—10, pa čak i više centimetara visoke. Najviša je plika na povelji kralja Stjepana Tome (M 346), koja dostiže na sredini 14 cm visine, nešto niža je na povelji Tvrtka II (M 316) sa 13 cm. Ni u kancelarijama velikih feudala plike ne zaostaju za ovima, te npr. na povelji Ivaniša, sina Radosava Pavlovića (M 340) mjeri 12 cm, na povelji hercega Vlatka i Stjepana Hercegovića (M 433) 10 cm, isto toliko na jednoj dubrovačkoj (M 406).

Većina dijelom su plike jednako visoke cijelom širinom povelje ako se ne uzimaju u obzir sitne razlike, koje dolaze otuda što pergament od povelje obično nije rezan sasvim pravom crtom, pa je onda plika na jednoj strani nešto viša nego na drugoj, kao npr. kod jedne Tvrtkove povelje (M 159) lijevo 5,4 cm, desno 6,3 cm, ili obratno kod povelje Stjepana Ostojića (M 269) lijevo 3,3 cm, a desno 2,4 cm. Sličnih primjera neznatnih razlika u visini ima mnogo. U toku XV stoljeća je došlo u modu, da se plika pravi na svakoj strani niža, a sredinom viša. Koliko se može ustanoviti, sa tom su novotarijom počeli u dubrovačkoj kancelariji, gdje jedna povelja (M 326) ima pliku sa svake strane po 3,7 cm, a sredinom 9,5 cm visoku, dok kod druge povelje (M 331) ona mjeri lijevo 0,4 cm, sredinom 10 cm, a desno se rub plike spušta do samog ruba presavijanja. Dubrovačkom su primjeru brzo slijedile i druge naše kancelarije, pa je npr. kod Radosava Pavlovića (M 334) plika sa svake strane 0 cm, sredinom 8,5 cm, kod njegovog sina Ivaniša (M 340) sa strana 0, sredinom 12 cm, kod kralja Stjepana Tome (M 346) lijevo 8,4, sredinom 14, a desno 6,5 cm, kod Đurđa Smederevca (M 350) sa strana 7,2, sredinom 8,3 cm itd. Ipak bi bilo pogriješno misliti, da su sada sve plike dobile takve ispupčene oblike. Kao što je i sada bilo povelja uopće bez plika, tako ih je bilo i sa ispupčenim i sa ravnim plikama.

Na zapadu su plike pravljene nekada dvostruko, tj. pergament bi se presavio dva puta, a prorezi su u tom slučaju pravljeni kroz povelju i kroz dvostruku pliku. Među našim poveljama ima jedino povelja Tvrtka II (M 316) dvostruku pliku, i to najprije je presavijeno 13 cm gore, od toga je vraćeno opet 5,5 cm natrag dolje. Inače nijedna druga naša povelja nema dvostruke plike, ali je dubrovački logotet Nikša Zvizdić kod dvije povelje nastojao pojačati trajnost pečata na neobičan način. Kod jedne vlastite povelje (M 326) napravio je najprije pliku, ali mu se ta valjda činila preslaba te je između plike i pergamenta umetnuo još jedan komadić pergamenta, tako da prorezi sada zaista prolaze kroz trostruki pergament. Još interesantniji je slučaj sa ugovorom Dubrovnika sa vojvodom Ivanišem Vlatkovićem (M 365). Ivaniševa povelja bila je prvobitno snabdjevena sa nalijepljenim pečatom ispod teksta na licu povelje i Ivaniš ju je lično donio u Dubrovnik. Tu je bila predata logotetu Nikši i taj je već napisao na njezinu poledinu svoj regist. Kod toga mora da je otpao nalijepljeni pečat, čiji se tragovi još vide na licu povelje i sada ju je trebalo snabdjeti sa novim, a da taj bude trajniji, odlučilo se da se napravi viseći. No povelja je bila bez plike, radi čega Nikša uze komad pergamenta vodoravno ovalnog oblika od $13,5 \times 8,5$ cm dimenzija, položi ga na poledinu povelje, napravi proreze kroz povelju i kroz ovaj na njega položeni komad, provuče vrpcom kroz proreze i na vrpcom pričvrsti pečat. Ovalni komad za pojačanje pao je kod toga jednim dijelom preko već napisanog registra Nikšinog, tako da se jasno vidi, da je pečačenje provedeno poslije napisanog registra.¹²⁶ I u jednom i u drugom slučaju pojačanja pergamenta sa dodatim komadima pergamenta je bilo nastojanje uzaludno, jer dodati komad nije bio nalijepljen na pergament po-

¹²⁶ Ispor. GZM VII s. 324.

velje, nego samo položen na njega, prema tome ga i nije mogao pojačati.

Plika se po pravilu presavijala tako, da njezin gornji rub dopire tačno do posljednjeg retka teksta. Time plika ne samo ojačava pergament, odn. pečat, nego ujedno onemogućuje, da bi se gotovoj povelji još štogod dodavalo. Ali od toga pravila ima mnogo odstupanja. Često je plika presavijena tako, da pokriva jedan dio teksta, tako npr. kod povelje Radiča Sankovića (M 265) posljednji redak, kod povelje Sandalja (M 272) čak posljednja tri retka, a kod povelje kralja Dabiše (M 206) prekriven je od nje cijeli svečani potpis itd. Ni obratni slučaji, da između plike i teksta ipak ostaje ponešto praznog prostora, nisu rijetkost (npr. kod povelje Uroša I M 46 itd.).

b) *Prorezi*. — Poslije plike napravio je dijak kroz pergament i pliku proreze, odn. rupice. Prorezi su ili vodoravni ili okomiti, a rupice nekad pravilni trokuti ili četverokuti, nekad nepravilno probušene rupice.

Broj proreza ravnao se prema ukusu i vještini pisara, ali i prema svečanosti povelje, odn. ugledu dotičnog lica. Tako npr. su na povelje Radosava Pavlovića (M 334) smještene tri pečata, njegov na sredini, a sa svake strane pečati njegovog sina i žene. Dok je za njegov pečat napravljeno 6 rupica, dotle za ženu i za sina samo po četiri.

Najjednostavniji je bio samo jedan prorez, jer se sa njim nije moglo praviti nikakvih kombinacija, ali naši srednjevjekovni pisari nisu voljeli tu jednostavnost i po jedan prorez imaju u svima našim kancelarijama jedino dvije povelje, naime kraljice-majke Jelene (M 66) i Pavla Radinovića (M 219), sve ostale ih imaju po više. Najveći broj povelja, gotovo polovina od njih ima po dva proreza. Sa više od dva proreza su povelje opet rjeđe. Po tri ima 20 povelja, po četiri 18, po pet samo 8, a po šest opet 14 povelja. Ne može se reći da li zapadna sfragistika nije vodila računa o broju proreza, ili ih zaista na zapadnim poveljama nema više, tek Ewald¹²⁷ govori samo o dva do tri proreza, dok je Ilgen poznato, da ima i po četiri proreza, ali više od četiri ne navodi ni on. Naše povelje, kao što je rečeno, idu i do pet i šest proreza.

Ako je povelja snabdjevena sa dva proreza, oni su obično smješteni jedan kraj drugog, jedino na jednoj povelji Mateja Ninoslava (M 36) i kralja Milutina (M 52) smješteni su jedan iznad drugog. Međusobna udaljenost proreza iznosi obično 2—3 cm, ali ima i manjih i većih udaljenosti. Najveći je na povelji kralja Vladislava (M 31), gdje iznosi 8 cm, ali to dolazi otuda što je povelja najprije priređena za pečačenje na srpski način, a kada je na nju došao viseći pečat, prorezi su se morali napraviti sa svake strane ranijih paralelnih dugih proreza i radi toga je udaljenost ispala tako velika.

I smještaj triju proreza nije dozvoljavao mnogo kombinacija, —
jedino se moglo načiniti dva proreza dolje i treći gore — —, ili obrat-

¹²⁷ Ewald s. 170, Ilgen s. 26.

no dva proreza gore i treći dolje: — — . Četiri proreza smještali su pisari ili u vidu paralelograma: — — ili u vidu romba , jedino povelja Tvrtka II (M 316) ima dolje jedan, a nad njim u jednoj crti tri proreza — — — . Sa pet proreza pisari su pravili tri kombinacije naime četiri proreza kao paralelogram i na ukrštavanju dijagonala peti prorez, ili četiri kao paralelogram, a peti ispod donjeg para: — — , a

povelje Đurđevih sinova Lazara i Stjepana (N 379 i 381) imaju po tri proreza dolje, a po dva nad njima: — — — . Konačno svih naših 14

povelja sa šest proreza imaju jednaki smještaj njihov, naime po tri para proreza jedan iznad drugog: — — — — — . Zanimljivo jeste da se po pet

proreza može naći na našim poveljama tek od sredine XIV stoljeća, od cara Dušana dalje (M 90 i 100), i to isključivo samo u Srbiji. Jedan jedini slučaj na povelji kralja Tvrtka (M 190) najjasnije dokazuje, da je to zaista samo srbijanski način, povelja Tvrtkova pisana je naime od logoteta Vladoja, koga Tvrtko dobavlja iz Srbije. Po šest proreza pojavljuje se tek od početka XV stoljeća dalje, i to opet najprije u Srbiji (prvi slučaj na povelji Stefana Lazarevića iz god. 1405. st. 251 i na povelji nasljednika Vuka Brankovića M 252), poslije toga tek na jednoj dubrovačkoj povelji iz god. 1436. (M. 326 — Sl. 7), a od toga doba dalje i u drugim našim kancelarijama.

c) *Izbor vrpce.* — Poslije pravljenja proreza dijak je morao izabrati vrpcu, na koju će pričvrstiti viseći pečat. Na zapadu su upotrebljavane za vrpcu sve moguće materije, pergament, koža, svila, vuna, lan i konoplja.¹²⁸ U našoj sfragistici otpada ta raznolikost, jer su kod nas u upotrebi jedino svila i pamuk. Jedini do sada mi poznati slučaj da se pečat vrpcom od pergamenta veže za dokumenat, postoji kod pečata sv. Save na tipiku Karejskoj ćeliji »okrugao pečat od tvrdog voska, prečnika oko 5 santimetara, čija je debljina jedan santimetar, a pritvrđen je trakama od pergamenta za pergamenat na kome je pisan tipik«.¹²⁹ Inače se kod naših povelja nalazi isključivo samo svila i pamuk. Razlog će biti u tome što se, prvo, naše povelje javljaju tek kasno, kada su svila i pamuk već opće pristupačne i srazmjerno jeftine stvari, drugo, što su sve naše povelje svečana akta državnih kancelarija i nije čudo, da se za njih nije uzimao prosti materijal, nego najfinije tkanine. Pada u oči da ni francuska ni njemačka sfragistika ne spominju vrpce od pamuka. Izgleda prosto nevjerovatno da u Italiji, Francuskoj ili Njemačkoj trake od pamuka ne bi bile upotrebljavane, dok ih kod nas ima. Biće da se radi ili o zaboravnosti istraživača, ili

¹²⁸ Ewald s. 165 i 169.

¹²⁹ Popović Pera, *Pečat sv. Save*, Prilozi knj. f. IV, s. 248/249.

je njima pred očima samo starije doba, kada pamuk u Evropi još nije bio poznat.

U našoj sfragistici upotrebljava se za izradu vrpce u pretežno većini slučajeva svila, mnogo rjeđe pamuk (npr. Milutin M 54, Dušan M 90 itd.). U zapadnoevropskoj sfragistici razlikuje se i to da li je materija za vrpcu obojena ili ne, a kod nas neobojenih vrpce uopće nema, sve su naše vrpce obojene. U pretežnoj većini slučajeva vrpce su obojene crveno, u svim mogućim nijansama, od svjetloružičaste do tamne karmin i ljubičaste crvene boje. Osim crvenih ima jedino još četiri plave vrpce (Andrija Humski M 29, Dušan M 100. Tvrtko I M 159 i Hrvojev sinovac Juraj M 320), tri žute vrpce (Tvrtko I M 175, kralj Ostoja M 226 i Sandalj sa braćom M 268) i dvije zelene vrpce (despot Stefan, sin Đurđev M 379^b i Dubrovnik M 406). Često su vrpce tako neodređene boje, da je u konkretnom slučaju teško reći da li se radi o crvenoj ili ljubičastoj, o žutoj ili o drap boji. Kao što se iz prednjega vidi, kod nas uopće nema crne ili bijele boje.

Zanimljivo jeste da u našoj sfragistici ima u nekim slučajevima, prema mađarskom uzoru, vrpce od dvije boje. U srazmjeri sa velikim političkim uplivom, koji je Mađarska u srednjem vijeku vršila na naše zemlje, ovaj kulturni upliv izgleda neznatan. Dvobojne vrpce nalazimo naime u svemu samo na pet povelja, na dvjema Tvrtkovim (M 159 jedna vrpca žuto-drap, druga crveno-ljubičaste boje, i M 175 jedna sama vrpca, ali sastavljena od svijetlo crvenih i svijetlo žutih vlakana), na jednoj Sandaljevoj (M 268, samo jedna vrsta sastavljena od mnogo crvenih i samo pet komada žutih konaca), na jednoj od Hrvojevog sinovca Jurja (M 320, jedna vrpca od tamno crvenih, druga od tamno-plavih vlakana) i na jednoj dubrovačkoj povelji (M 406, samo jedna vrpca, sastavljena od podjednakog broja crvenih i zelenih konaca). Od svih pet povelja samo kod dubrovačke su konci obiju boja međusobno pomiješani, kod svih ostalih je pramen jedne boje brižljivo odijeljen od pramena druge boje. Kao što se vidi, u Srbiji i Zeti se taj mađarski upliv ne opaža nikako, a pada u oči da se Dubrovnik, i ako stoji pod mađarskim suverenitetom, tako rijetko povodi za mađarskim uzorom.

Svila i pamuk nalaze se u vrpcama i u predenom, a vrlo često i u nepredenom stanju. Do kraja XIV stoljeća upotrebljavale su kancelarije pretežno vrpce od nepredene svile, a od početka XV stoljeća dalje isto tako pretežno vrpce od predene svile. Zanimljivo je kod toga, da u XIV stoljeću, kada svi upotrebljavaju nepredena svilena vlakna, jedino srpska državna kancelarija u nekim rijetkim slučajevima upotrebljava već predenu svilu (Uroš I M 46, Milutin M 54 i Dušan M 100), a obratno, kada je u XV stoljeću u drugim kancelarijama u upotrebi većinom (ali ne isključivo) predena svila, u Srbiji se još srazmjerno često upotrebljava nepredena (Đurađ Smederevac M 300, 350 i 351 i njegovi sinovi M 379 i 381).

Nepredena svila na povelji Andrije Humskog M 29 je raščešljana i sva vlakna su razdvojena, a u svima ostalim slučajevima složeno je po više neraščešljanijih vlakana u jednu nit ili u jedan pramenčić. Nekada su pisari cijelu vrpcu nešto usukali, tako da je dobila oblik okruglog užeta, ali često su ostavljali vlakna i nesukana.

Kada su pisari upotrebljavali predenu svilu, uvijek su upotrebljavali dvostruko predenu, tj. dva jednostavno predena konca ispredena u jedan jedini, samo na jednoj povelji kralja Milutina (M 54) konci su jednostavno predeni. Kod konaca se može opažati velika razlika s obzirom na kvalitet izrade. Kod nekih povelja konci su neobično tanki i fino predeni (npr. svjetloplavi konci na Dušanovoj povelji M 100), kod drugih opet su grubi i debeli. Kao što kod vrpca od nepredene svile, tako su i kod vrpca od predenih konaca nekada svi konci usukani u okruglo tanko uže, a nekada ostaju neusukani i više paralelno jedan uz drugi.

U XIII i XIV stoljeću, kada se štedilo u svakom pogledu, štedilo se i sa koncem, te se za jednu vrpcu uzimalo najviše 20—30 konaca. Rekord u štednji je postavila kancelarija Pavla Radinovića (M 219), koja je za vrpcu uzela samo devet konaca, istina, srazmjerno neobično debelih, ali ipak u svemu samo devet. U toku XV stoljeća počeo se postepeno i u tom pogledu javljati rasipnost i pompeznost. Vrpce od 50—80 konaca postaju pravilo, od koga ima iznimaka, ali rjeđe manje, češće više od pravila. Tako kod jedne povelje Radosava Pavlovića (M 314) ima više od 100 konaca u vrpici, a kod jedne povelje hercega Stjepana (M 322) biće ih u vrpici oko 200 (tačno izbrojiti ih se ne može).

Sasvim osobene su vrpce kod jedne povelje kralja Milutina (M 53) i kod jedne povelje cara Uroša (M 149). Za njih su odrezane od tamno-crvenog svilenog tkiva za veo trake, za Milutinovu 7 cm, a za Uroševu 2 cm široka. Tkivo se može rastegnuti u širinu i u rastegnutom stanju je Milutinova traka široka 20 cm, Uroševa 12 cm, a pojedine manje su u tom stanju široke 2—3 cm. Te trake od vela skupe se u isto tako tanku vrpcu kao i kakav pramen konaca, a pečat je pričvršćen isto tako na nju, kao na vrpcu od vlakana ili konaca.

Pisari su upotrebljavali za pričvršćivanje većinom samo po jednu vrpcu i ovu jednu vrpcu provlačili na više ili manje komplikovani način kroz proreze. Vrlo rijetko pisari upotrebljavaju po dvije vrpce, i to samo u bosanskoj kraljevskoj kancelariji od XV stoljeća dalje. Po dvije vrpce imaju povelje Tvrtka I (M 159, GZM IV/V 111) i latinska kod Ljubića IV s. 221 (v. Spomenik 93 s. 127), Tvrtka II (M 243, GZM 159), kralja Ostoje (M 254, GZM 162), Stjepana Ostojića (M 266, GZM 169), Stjepana Tome (M 363, GZM 190), osim toga i Sandaljeva povelja za Mletke M 284 (v. Spomenik 93 s. 116).

d) *Provlačenje vrpca*. — Kada su bili napravljeni prorezi i spremne vrpce, pisari su vrpce provukli kroz proreze. To je mogao biti sasvim jednostavan posao, ali su pisari povelje većim dijelom voljeli, da i u tome pokažu svoju spretnost i svoje, u smislu onog doba, moderno i savršeno obrazovanje. Zato se nisu zadovoljavali jednostavnim načinima, nego su birali zamršenije i kitnjastije načine provlačenja. Gotovo kod svakog broja proreza postojao je jedan takoreći standardni, tipizirani način, koji se primjenjuje najčešće kod dotičnog broja proreza. Odstupanja od takvog tipiziranog načina ima, ali uvijek treba paziti, da li je odstupanje od tipa izraz invencije i stremljenja za novim formama, ili je ono posljedica neznanja ili nespretnosti.

I ako provlačenje vrpce izgleda kao neka beznačajna sitnica, koja ne može biti predmet ozbiljne naučne obrade, ipak ono pokazuje jednu karakternu crtu našeg feudalnog kancelarijskog činovništva i otkriva isto ugledanje u uzore, isto kopiranje tuđih primjera i isti formalizam, kao što i sastavljanje teksta povelje, te po tome zaslužuje izvjesnu pažnju.

Najjednostavnije je bilo provlačenje vrpce, ako je bio na povelji samo jedan prorez, jer u tom slučaju uopće nije bilo nikakvog izbora. Spomenuli smo već, da po jedan prorez ima samo povelja kraljice-majke Jelene M 66, kod koje je vrpca provučena kroz prorez samo jedan put, i povelja Pavla Radinovića M 219 kod koje se jedan krak vrpce provlači kroz prorez, spušta na poledini do donjeg ruba povelje, na licu se vraća još jedan put do proreza i po drugi put se provlači kroz njega, a na to tek definitivno pada niz povelju i spaja se ispod nje sa drugim krakom vrpce.

Isto tako jednostavan je postupak, ako povelja ima dva proreza ali ujedno i dvije vrpce. I onda se jedna vrpca provlači prosto kroz jedan, druga kroz drugi prorez, a ispod donjeg ruba povelje sva četiri kraka se spajaju u jednu jedinu vrpcu. Takvo provlačenje nalazimo kod svih sedam bosanskih kraljevskih i kod spomenute Sandaljeve povelje, za koju smo maločas naveli da imaju po dvije vrpce. Na jednostavan način je provučena kroz dva proreza i jedna sama vrpca na povelji kralja Milutina (M 54) i to tako, da je sa poledine po jedan krak provučen na lice, a licem se oba kraka jednostavno spuštaju do pečata, koji ne visi pod poveljom, nego jednom polovinom leži na donjem dijelu povelje.

U zapadnoj Evropi bio je veoma raširen način provlačenja kroz dva proreza taj, da se licem povelje kroz svaki prorez provukao po jednak krak na poledini povelje, ali kod toga sačinjava srednji dio vrpce na licu povelje omču do donjeg ruba povelje. Oba kraka sa poledine provukla bi se pod rubom povelje kroz omču, koja licem pada do donjeg ruba, i stezanjem bi se vrpca čvrsto obmotala oko povelje.¹³⁰ Kod nas taj jednostavan način primjenjuju samo pisar povelje kralja Uroša I (M 46) i mladi Vladislav sin herc. Stepana (M 358).¹³¹

Najkomplikovaniji način provlačenja jedne vrpce kroz dva proreza primjenjuje se u našoj sfragistici već od najstarijih vremena. Prva povelja sa tim načinom provlačenja je povelja bana Mateja Ninoslava (M 35, GZM III s. 119) i od tada dalje je u svima našim kancelarijama tako čest, da ga se može označiti kao tipičnim. Kod toga načina vrpca bi se provukla kroz jedan prorez, tako da jedan krak visi licem, drugi poledinom niz povelju. Pod rubom jedan bi se krak prebacio preko drugog i time bi došao na suprotnu stranu povelje. Tu, na suprotnoj strani, penje se taj krak koso do suprotnog, još praznog proreza, prolazi kroz njega te se na protivnoj strani (tj. na onoj na

¹³⁰ Ewald 170.

¹³¹ U povelji Vladislav kaže da ju je pisao svojom rukom, biće dakle, da ju je sam lično i zapečatio, i njegovoj ličnoj neizvježbanosti treba pripisati ovaj jednostavniji način. Pečat je sa povelje doduše odrezan ali su vrpce ostale netaknute i način provlačenja se može ustanoviti.

kojoj je on već u početku bio) spušta do donjeg ruba povelje. Ispod ruba provlači se kroz petlju i na to sa drugim krakom i sa petljom pravi jedan do dva vješto isprepletena čvora, a tek poslije toga se oba kraka spuštaju (pleteni ili napleteni) do pečata. Taj način pričvršćivanja vrpce za povelju imao je prednost da se mogao raditi u četiri varijante, naime počevši ili sa desnog ili sa lijevog proreza i osim toga počevši ili licem ili poledinom povelje. Kod nekoliko povelja (Radiča Sankovića M 205 i 229, kralja Dabiše M 206 i Tvrtka II M 280) krakovi ispod povelje ne prave nikakve čvorove, nego se bez prethodnog vezivanja spuštaju do pečata.

Kao što smo napred spomenuli, povelja Mateja Ninoslava M 36 i kralja Milutina M 52 imaju proreze jedan iznad drugog. Na povelji Mateja Ninoslava vrpca je provučena kroz gornji prorez, tako da se jedan krak nalazi na licu, drugi na poledini povelje. Svaki se od njih provlači kroz donji prorez, u kome se ukrštavaju, a na to vise jednostavno, bez sukanja, preplitavanja ili pletenja do pečata. Zamršeniji je način kod Milutinove povelje. Jedan krak vrpce provlači se sa poledine kroz donji prorez, obmotava se oko donjeg ruba i poledinom se vraća na gornji prorez. Prolazeći kroz njega spušta se licem povelje do donjeg proreza, po drugi put prolazi kroz njega, na poledini se oplice oko onog kraka koji je na poledini, pa se ponovo vraća kroz donji prorez na lice povelje i tek sada se definitivno spušta do donjeg ruba povelje, i tu se spaja sa drugim, cijelo vrijeme neaktivnim krakom.

Kod dvije povelje (dubrovačka M 26 i Ninoslavljeva M 30) sa po dva proreza način provlačenja ne može se više ustanoviti, jer su pečati ukradeni i vrpce nestale.

Kod povelja sa tri proreza jedino na povelji kralja Vladislava M 33 smješteni su prorezi tako, da su dva proreza dolje, a treći nad njima. Provlačenje je jednostavno. Sa lica povelje provlači se po jedan krak kroz donja dva proreza, poledinom se penju na gornji prorez, prolaze oba kroz njega i opet se licem, podvučeni pod srednji dio trake, koja je ostala na licu između jednog i drugog proreza, spuštaju pravo do pečata.

Kod najčešćeg oblika sa tri proreza, kada su dva proreza gore, a treći ispod njih, provlačenje se moglo udesiti na više načina. I tu ima jedan tipičan način, koji se primjenjuje kod najviše povelja naime: Sa poledine povelje provlači se po jedan krak kroz oba gornja proreza, na licu se oba kraka spuštaju do donjeg, ali samo jedan prolazi kroz njega natrag na poledinu, drugi se poviše proreza podvlači ispod prolazećega i licem pada na donji rub povelje, gdje se sastaje i spaja sa onim koji je poledinom spušten do donjeg ruba.

Osim ovoga tipičnog načina dvije povelje (Andrije Humskog M 29 v. GZM III 133 i kralja Milutina M 53, to je ona sa odreskom vela kao vrpcom) imaju još nešto jednostavniji način provlačenja kroz tri proreza. Sa lica povelje po jedan krak vrpce prolazi kroz oba gornja proreza, na poledinu, gdje se spuštaju do drugog proreza, kroz njega izbijaju opet na lice i tu jednostavno padaju do pečata.

Zamršenije i originalnije je provlačenje kroz tri proreza na Milutinovoj povelji M 51: Sa lica provučen je po jedan kraz kroz gornja

dva proreza, ali od srednjega dijela vrpce ostaje na licu povelje toliko, da je on kao omča podvučen do ispod donjeg proreza. Oba provučena kraka na poledini padaju do donjeg proreza i prolaze kroz njega, a na licu se spuštaju kroz omču, koju sačinjava srednji dio vrpce, do pečata ispod donjeg ruba povelje. Taj način Milutinove kancelarije predstavlja varijantu provlačenja u papskoj kancelariji, samo što se u papskoj kancelariji srednji dio vrpce u obliku omče sa poledine provlači kroz donji prorez, a po jedan krak isto sa poledine na oba gornja proreza, i pošto kroz prorez izbijaju na lice povelje, spuštaju se kroz petlju do pečata ispod povelje.¹³²

Kod tri povelje sa po tri proreza (sve tri iz kancelarije Radosava Pavlovića M 283, 296 i 298) način provlačenja se više ne može konstatovati, jer su pečati ukradeni.

Kod četiri proreza, u slučaju kada su oni smješteni u obliku paralelograma (Sl. 1) najčešći je način provlačenja taj, da se po jedan krak provuče kroz oba gornja proreza, na suprotnoj strani povelje oba se kraka ukrštavaju, i to nekad isprepliću se, a nekad jednostavno, bez ispreplitanja. Prolazeći kroz donji par proreza izbijaju opet na prvobitnu stranu povelje, gdje se spuštaju do pečata ispod ruba. Nekada provlačenje počinje sa lica povelje (car Uroš M 143, 145 i 146, Vukašin M 167, Radosav Pavlović M 334 i Đurađ Šmederevac M 351), u kome se slučaju sa lica vidi samo dio između gornja dva proreza i dijelovi, viseći od donjih proreza do pečata, a sa poledine ukrštavanje krakova, rjeđe se počinje sa poledine, tako da se ukrštavanje krakova vidi sa lica (Tvrtko I M 181, Bjeljak i Radić M 204 i herceg Stjepan M 322). Slično tome načinu je provlačenje na Dušanovoj povelji M 135 (Sl. 2). Provlačenje počinje sa poledine na gornje proreze, licem se krakovi ukrštavaju i izbijaju kroz donje proreze opet na poledinu, ali se tu ne spuštaju do pečata ispod ruba, nego svaki od njih provučen je vodoravno na suprotni prorez, kroz koji opet prolazi na lice, i tek licem se oba kraka spuštaju ispod ruba do pečata. Na taj način krakovi prolaze kroz donje proreze po dva puta. Nešto različito od toga je provlačenje na Milutinovoj povelji rtačkom samostanu (M 65). Pisar nije počeo provlačiti vrpce kroz gornje proreze, nego sa lica kroz donje, te se oba kraka poslije ukrštavanja na poledini provlače kroz gornja dva proreza i sa gornjih se licem spuštaju ispod povelje do pečata.¹³³ Naročiti slučaj predstavlja latinska povelja Tvrtka I Mlecima (Ljubić IV s. 221) s toga, jer je pisar upotrebio dvije vrpce. Njihovo provlačenje počinje kroz gornje proreze, ali dijak ima po dva kraka i na licu i na poledini povelje. Na obje strane, i na licu i na poledini, krakovi se ukrštaju, ali ne prosto, nego ispreplićući se, tako da svaki krak sa gornjeg proreza dolazi na svoj vertikalno, a ne dijagonalno donji prorez. Prolazeći kroz donje proreze spuštaju se na suprotnim stranama do pečata ispod ruba.¹³⁴

¹³² Ewald s. 170 i tab. IX sl. 1 i 2. Ewald navodi samo ovaj način provlačenja kroz tri proreza.

¹³³ Ispor. Spomenik 93 s. 125.

¹³⁴ V. Spomenik 93 s. 127.

U vidu romba ima po četiri proreza samo jedna povelja cara Uroša (M 149) i jedna Vuka Brankovića (M 196 — Sl. 3). Kod Uroševe povelje jedan je krak provučen sa poledine kroz gornji, a drugi krak kroz desni srednji prorez. Onaj sa gornjeg proreza spušten je licem na donji, a sa srednjeg desnog povučen je horizontalno na srednji lijevi prorez. Prolazeći kroz proreze na poledinu, onaj sa donjeg proreza pada poledinom do ruba povelje, a onaj sa srednjeg lijevog proreza spušta se poledinom najprije do donjeg, prolazi kroz njega i licem pada do ruba, gdje se spaja sa drugim. Na Vukašinovoj povelji sa lica prolazi po jedan krak kroz gornji i donji prorez, na poledini se ukrštavaju i isprepliću, te kroz desni i lijevi srednji prorez opet izbijaju na lice, tu se ponovo isprepliću i onda tek padaju do pečata.

Kod povelje Tvrtka II M 316, kod koje su tri proreza smještene u jednoj liniji gore, a četvrti ispod gornjeg srednjeg, provlačenje je isto originalno. Sa poledine povelje provučen je jedan trak vrpce kroz gornji srednji, drugi krak kroz donji prorez i taj ostaje nepomičan tu kod proreza. Onaj iz gornjeg srednjeg proreza ide licem najprije vodoravno na gornji desni i kroz njega, na poledini vodoravno do gornjeg lijevog i kroz njega, licem opet vodoravno do gornjeg srednjeg, ali nije provučen kroz njega, nego samo podvučen pod onaj dio vrpce, koji je tu na licu, i onda se spušta do donjeg proreza, gdje se spaja u jednu samu vrpcu sa onim krakom, koji je tu ostao nepomičan.

Po pet proreza u vidu četverokuta i petim prorezom na sječištu dijagonala ima samo Dušanova povelja M 100 (Sl. 4) i povelja kralja Tvrtka M 190. Na Dušanovoj povelji provučen je po jedan krak sa poledine kroz gornja dva proreza, licem se spuštaju konvergentno do sredine između donja dva proreza. Tu se ukrštavaju odn. isprepliću i u protivnom pravcu horizontalno idu do donjih proreza i kroz njih na poledinu. Poledinom se konvergentno penju na središnji prorez, provlače se kroz njega i licem se spuštaju do ukrštavanja između donjih proreza. Tu su sa ukrštavanjem zapletene u čvor, od koga se onda divergentno spuštaju do pečata. Jednostavnije je provlačenje na Tvrtkovo povelji. Sa poledine je po jedan krak provučen kroz gornja dva proreza, na licu se oba kraka prosto, neisprepleteno, ukrštavaju i prolaze kroz donja dva proreza opet na poledinu, gdje se u horizontalnom pravcu sastaju na sredini i isprepliću. Poslije ispreplitanja jedan se krak poledinom spušta na donji rub povelje, drugi se penje do središnjeg (petog) proreza, kroz njega prolazi na lice i licem se spušta do ruba, gdje se spaja sa onim krakom sa poledine.

Pet proreza u vidu četverokuta, a petim prorezom na sredini ispod donjeg para proreza ima Dušanova povelja M 90 i povelja Đurđa Smederevca M 300. Kod obje povelje način provlačenja je jednak. Po jedan krak provučen je sa poledine kroz gornja dva proreza, licem su prosto ukršteni i provučeni kroz donja dva proreza opet na poledinu, sa njih se konvergentno spuštaju do najdonjeg i prolazeći kroz njega licem padaju do pečata ispod donjeg ruba povelje.

Povelje Đudevih sinova Stjepana i Lazara (M 379^a, 379^b — Sl. 5, 381^a — Sl. 6 i 381^b) sa svojim neobičnim smještajem proreza nemaju jednak način provlačenja. Kod prvih dviju po jedan krak provučen

je sa lica kroz gornja dva proreza, na poledini podijeljena su vlakna obaju krakova na dvije polovine. Jedna polovina vlakana ide konvergentno na donji srednji prorez, druga polovina divergentno na donja krajnja proreza. Prolazeći kroz njih, licem idu vlakna sa krajnjih proreza vodoravno do srednjih, gdje se sastaju i spajaju sa onim dijelom vlakana, koja su kroz srednji prorez došla na lice. Da drugim dvjema poveljama krakovi su sa poledine provučeni kroz gornja dva proreza, licem se prosto ukrštavaju i kroz krajnja donja dva prolaze opet na poledinu. Sada se i kod njih pramenovi dijele na dva dijela, jedan od njih spušta se odmah na poledini konvergentno na donji rub, drugi dio ide najprije horizontalno do donjeg srednjeg proreza i tek prolazeći kroz njega spušta se licem na donji rub, gdje se sastaje sa onim na poledini.

Najjednostavnije je provlačenje vrpca u slučajevima, kada povelja ima po šest proreza. U svima slučajevima po jedan krak je provučen sa poledine kroz gornji par proreza, na licu se krakovi prosto ukrštavaju i prolaze kroz srednji par opet na poledinu. Poslije ponovnog prostog ukrštavanja na poledini prolaze kroz donji par proreza po drugi put na lice, gdje se spuštaju do pečata. Od svih 16 slučajeva sa šest proreza jedino povelja Đurđa Smederevca M 350 sačinjava u toliko jednu neznatnu iznimku, što se krakovi poslije provlačenja kroz srednji par proreza na poledini ne ukrštavaju, nego se okomito spuštaju na donji par proreza i izbijajući kroz njih na lice padaju do pečata.

e) *Vrpce od ruba povelje do pečata.* — Krakovi vrpce se spuštaju od proreza prema pečatu ili odvojeno, ili spojeni jedan sa drugim. Dužina vrpce od proreza do pečata je veoma različita, nekada sasvim kratka, nekada nesrazmjerno duga.

Zanimljivo je, da srpska državna kancelarija sve do XV stoljeća nikada ne spaja krakove u jednu vrpcu, nego krakovi bez iznimke idu odvojeno do pečata. Kada se pod Đurđem Smederevcem počinju spajati, oni se spajaju na najjednostavniji način, naime prostim obavijanjem jednog kraka oko drugog (M 300, 350, 351). Tek u kancelariji njegovih sinova pletu se krakovi (M 379 i 381), kao što se to radilo u drugim kancelarijama već 100 godina ranije. Nasuprot tome u bosanskoj državnoj kancelariji u XIII stoljeću (Matej Ninoslav M 35, 36) krakovi su još odvojeni, ali od XIV stoljeća dalje bez iznimke se spajaju i tek u XV stoljeću ima od toga rijetkih izuzetaka. Od ostalih kancelarija neke slijede srpskom, druge bosanskom uzoru. Po srpskom se uzoru ravnaju braća Sankovići (M 204, 205 i 229) i od Jablanovića Pavao Radinović (M 219), a po bosanskom Jablanovići od Radosava dalje, Dubrovnik i Kosače. Kao što se iz prednjeg vidi, čak i u takvim beznačajnim sitnicama ima bitnih razlika između pojedinih kancelarija.

Ako krakovi dolaze iz dva proreza, oni padaju do pečata paralelno onda, kada prolaze kroz pečat kroz dva kanala, a konvergentno, kada prolaze kroz jedan kanal. Obratno se iz jednog proreza divergentno spuštaju u slučaju prolaza kroz dva kanala. Kada padaju paralelno do pečata, pojačava se podvojenost krakova u nekim slučajevima pomoću jednog ili više čvorova (Vladislav M 31, Dušan M 135 (bula), car Uroš M 149 (bula), despod Stefan M 250 itd.).

Spajanje krakova izvodi se ili prostim obavijanjem jednog kraka oko drugog ili pak pletenjem krakova u pletenicu. Prosto obavijanje krakova je prilično rijetko (Sandalj M 268 i 272, Tvrtko II M 273 i 280, Đurađ Smederevac M 300, 350 i 351, Stjepan Toma, Ljubić XXI s. 189, herceg Vladislav M 361 i Dubrovnik M 406), velikom većinom krakovi se pletu u pletenice. U poslu pletenja dijaci su pravi majstori, pletenice su uvijek jednakomjerne, kao da su rađene na strojevima. Neki se zadovoljavaju sa običnim pletenjem sa tri pramena, drugi opet uzimaju teži način sa četiri pramena. Najveću spretnost pokazuje Brajan, dijak bana Tvrtka (M 175; v. GZM IV/V 114). koji od po dva žuta i po dva crvena kraka pravi uzlove i isprepliće krakove tako spretno, da oba žuta kraka ostaju uvijek prednji i stražnji, a oba crvena kraka uvijek na desnoj i lijevoj strani, što cijelome radu daje veoma kićeni izgled.

Kao što smo već spomenuli, dužina vrpce od proreza do pečata je veoma različita. Nekada je vrpca tako kratka, da pečat leži jednim svojim dijelom još na samoj povelji (kralj Vladislav M 33, Milutin M 51), a nekada visi samo 1—2 cm ispod donjeg ruba povelje (Andrija Humski M 40, Milutin M 54, herceg Stjepan M 322). No, to su iznimni slučajevi. Obično je vrpca do početka duga 4—10 cm dužine od 11—14 cm nisu rijetke, a i većih dužina ima. Bula cara Uroša M 149, npr., visi na vrpci 18,5 cm ispod ruba povelje, a pečat kralja Milutina M 53 (vrpca je odrezak vela) visio je na vrpci čak 40 cm ispod povelje.

f) *Vrpce kroz pečat.* — I u pogledu prolaženja vrpce kroz pečat postoje između pojedinih kancelarija bitne razlike. Nije samo slučajnost, da su i u tom pogledu grupe iste, kao u pogledu udešavanja vrpce između proreza i pečata: na jednoj strani Srbija, na drugoj Bosna, a između njih druge kancelarije.

U srpskoj državnoj kancelariji prolaženje vrpca kroz pečat ostaje od početka do pred kraj najjednostavnije i skroz nepromijenjeno. Ako vrpca ulazi u pečat samo na jedan otvor pri vrhu, ona izlazi iz njega isto samo kroz jedan otvor pri dnu pečata, tj. prolazi kroz pečat jednim samim kanalom (Vladislav M 31 i 33, Uroš I M 46, Milutin M 51, Jelena M 66, Dušan M 135 (bula), car Uroš M 145 i 149 (bule), Vuk Branković M 196, Brankovići M 252 i Đurađ Smederevac M 350). Analogno, ako vrpca ulazi u pečat gore na dva otvora, ona izlazi iz njega pri dnu isto na dva otvora (Dušan 90 i 100). Iznimka od toga su povelje kralja Milutina M 54 kod koje vrpca ulazi na dva, a izlazi na jedan otvor, Đurđa Smederevca M 300, kod koje vrpca ulazi na jedan, a izlazi na dva otvora, i njegovih sinova Stjepana i Lazara M 379 i 381, sa ulazom na jedan, a sa izlazom na tri otvora.

Za srpskim se primjerom povode i u ovom pogledu Pavao Radinović M 219 i braća Sankovići M 204, 205 i 229. Kod svih ovih povelja vrpce ulaze u dva i izlaze na dva otvora.

U bosanskoj kancelariji vlada u početku ista praksa, kao i u srpskoj. Na Ninoslavljevoj povelji M 36 vrpca ulazi gore na dva i izlazi dolje kroz dva otvora. Isto tako jednostavan je metod u drugim okolnim savremenim kancelarijama (Andrija Humski M 29 i ugovor Krajinjana sa Dubrovnikom M 38 (rađeno u Dubrovniku) ulaze i izlaze

na jedan, kod druge povelje Andrije Humskog M 40 ulaze i izlaze na dva otvora). Ali početkom XIV stoljeća nastupa u bosanskoj kancelariji preokret, koji ostaje mjerodavan ne samo za Bosnu do njezine propasti, nego i za bosanske velefeudalce, pa i za Dubrovnik: Vrpca od toga doba dalje više ne prolazi kroz pečat jednim ili dvama kanalima, nego ulazi pri vrhu u jedan otvor, na to se u pečatu račva i izlazi na 2—5 otvora, kroz pečat pravi su dakle 2—5 kanala. Kod toga kanali divergiraju nekad samo malo, a nekad stoje jedan prema drugome pod kutom od 90°.

Prvi takav slučaj nalazi se na povelji bana Stjepana Kotromanića i brata mu Vladislava Vukosavu Hrvatiniću iz vremena oko 1323.¹³⁵ Na slici pečata vidi se, da vrpca ulazi gore u pečat na jedan otvor, a dva kraka vrpce izlaze iz pečata sa svake strane. Po svoj prilici je prvobitno izlazio treći krak vrpce pri dnu pečata kroz treći otvor, ali su valjda konci ispod pečata upropašteni i ne vide se na slici, i ako nije isključeno ni to, da su krakovi uistinu provedeni samo kroz dva kanala, jer i takvih slučajeva ima. Prva sigurna povelja sa prolazom vrpce kroz tri kanala je povelja bana Tvrtka iz g. 1357.¹³⁶ Otvori za izlaz nalaze se pri dnu i na desnoj i na lijevoj četvrtini kruga. Cijeli okrugli pečat izgleda da je vrpcom razdijeljen na četiri, naravno samo približno, a ne geometrijski i tačno jednaka dijela. Aspekt takvog pečata, iz koga izbijaju tri pramena bojadisanjem svilenih konaca, je vanredno kićen i slikovit. Taj način prolaza vrpce kroz pečat na tri izlazna otvora ostaje pravilo za bosansku kancelariju sve do propasti Bosne i velika većina bosanskih visećih pečata pravi je na taj slikoviti način, naime povelja Tvrtka I M 159, latinska iz godine 1356. i latinska Mlecima iz g. 1386,¹³⁷ Ostoje M 226, Tvrtka II M 243 i 316, Stjepana Ostojića M 269, Stjepana Tome M 346 i 363 i Stjepana Tomaševića M 391. Iznimku od toga pravila predstavljaju povelje kralja Ostoje M 254, koja se za čudo drži srpskoga načina, jer oba kraka pri vrhu ulaze odijeljeno u pečat, prolaze kroz njega ponešto divergirajuće i odijeljeno izlaze kroz dva, svega dva cm međusobno udaljena otvora na dnu povelje, dalje povelja kralja Dabiše M 206, Tvrtka II M 273 i 280 i latinske povelje kralja Stjepana Tome, Ljubić XXI s. 189 i s. 356¹³⁸ kod kojih vrpce ulaze u pečat na jedan otvor gore, prolaze pečatom kroz dva nekad više nekad manje divergirajuća kanala i izlaze pri dnu pečata kroz dva otvora.

Još zanimljivije iznimke od toga pravila su dvije povelje bana i kralja Tvrtka. Kod njegove povelje iz godine 1354,¹³⁹ vrpce ulaze na jedan, a izlaze na četiri otvora. Izlazni otvori smješteni su nepravilno po dva i dva sa svake strane polukruga pečata.¹⁴⁰ Kod Tvrtkove povelje

¹³⁵ Slika pečata kod Thalloczy Lj. *Istraživanja o postanku bos. banovine sa naročitim obzirom na povelje Kormendskog arhiva*. GZM 18, 1906, test povelje s. 404, slika povelje i pečata tab. II.

¹³⁶ Isto tamo s. 441 tab. X.

¹³⁷ Sr. Spomenik 93 s. 127.

¹³⁸ Sr. Spomenik 93 s. 130 i 131.

¹³⁹ Thalloczy, 1. c. br. 9.

¹⁴⁰ Na slici u Thalloczy-jevom izdanju pramen iz gornjeg otvora smješten je tako nespretno, da izgleda kao da vrpce izlaze lijevo na tri otvora, ali to nije tačno, na fotografiji koju mi je g. 1940. izradio državni arhiv u Budimpešti vidi se tačno, da postoje samo četiri otvora, sa svake strane po dva.

M 190 vrpca ulazi na jedan otvor, a njezini pramenovi izlaze čak na pet otvora. Jedan od tih pet otvora nalazi se tačno na dnu pečata, a sa svake strane nalaze se u oba polukruga po dva otvora. Trebalo je zaista mnogo spretnosti, da se krakovi podijele bar donekle pravilno na četiri ili pet dijelova i da se tih četiri ili pet dijelova položi na upola gotovi pečat tako, da izlaze bar približno simetrično razdijeljeni na otvore.¹⁴¹

Uzoru bosanske kancelarije slijedile su kancelarije Dubrovnika, Kosača i Radosava Pavlovića. Kod dubrovačkih pečata (M 326 i 331) vrpce se račvaju na tri dijela, ali sva tri izbijaju na dnu kruga, samo malo udaljeni jedan od drugog. Kod povelja iz kancelarije Kosača vrpce se račvaju rijetko na dva kraka (Sandalj sa braćom M 268 i 272, i herceg Vladislav M 361), češće na tri kraka, koji izlaze čas blizu jedan drugog na dnu (Sandalj Mlecima, v. Spomenik 93 s. 126, herceg Stjepan M 322, 332 i 336), čas pravilno na polovini desnog i lijevog polukruga (Herceg Stjepan M 344, 368, 369 i 371 i herceg Vlatko sa bratom Stjepanom M 433). Isti je slučaj sa poveljama Radosava Pavlovića i njegovih sinova. Kod jedne Radosavljeve povelje vrpca se račva na dva kraka (M 283), kod ostalih njegovih povelja i kod povelja njegovih sinova na tri kraka, ali samo kod povelje njegovih sinova (M 372) tri kraka izlaze geometrijski pravilno raspoređeni na cijeli krug, u svima ostalim slučajevima vrpce izlaze na dnu jedna blizu druge. Konačno i jedini pečat iz kancelarije Hrvojevog sinovca Jurja (M 320) ima ovaj bosanski način prolaza vrpce. Pošto taj pečat ima oblik četverouglate ploče, koja visi na jednom uglu, to krakovi vrpce izlaze jedan na donji, drugi na desni, treći na lijevi ugao.

Naročito su pažljivo postupali pisari, kada je bila vrpca sastavljena od konaca u dvije boje. Kod Tvrtkove povelje (M 159) cijeli plavo-ljubičasti dio vrpce izbija na donji otvor, a crvenkasti dio se račva i polovina izbija na desni, polovina na lijevi otvor.¹⁴² Slično kod povelje Hrvojevog sinovca (M 320) crveni dio vrpce sav izlazi na donji ugao, a plavi se račva i pola ga izlazi na desni pola na lijevi ugao.

Vrpce prolaze kroz pečatne grudve obično njihovom sredinom i u tom obziru se običaj naših kancelarija razlikuje od zapadno-evropskog. U zapadnoj Evropi se naime vrpca smještala odmah ispod samog otiska tipara, tj. pri vrhu pečatne grudve,¹⁴³ a u našim kancelarijama duboko ispod otiska tipara, obično otprilike sredinom kroz pečatnu grudvu. Dužina prolaznih kanala je prema tome otprilike jednaka promjeru gornjeg pečata ili je samo neznatno kraća od toga promjera. No, ima nekoliko pečata kod kojih vrpce prolaze sasvim blizu grudvinog dna i u takvim slučajevima su kanali prolaza mnogo kraći od promjera gornjeg kruga. Tako npr. Dušanov pečat M 90 ima promjer od 7 cm, a vrpca prolazi sasvim pri dnu pečata kroz dva kanala koji su samo po 2 cm dugački. Još kraći su kanali na njegovoj povelji M 100. I na Milutinovoj povelji M 51 kanal je sasvim kratak, ako se

¹⁴¹ Ispor. GZM IV/V s. 129.

¹⁴² Kod Tvrtkove povelje M 175 pečat odrezan je 3,5 cm ispod ruba, tako da se dvobojnost vrpce može ustanoviti, ali način prolaženja kroz pečat ne.

¹⁴³ Ewald s. 171. Ilgen s. 22.

o kanalu uopće može govoriti. Kod toga pečata naime izgleda da je najprije napravljen otisak matrice u vosku, na to položen licem na sto, preko poledine otiska položena vrpca, koja je već prije toga spojena u jedan sami krak, a preko vrpce, sredinom pečatne poledine, da je preliveno samo toliko voska, da se vrpca više nije mogla otkinuti od pečata. Sloj toga preko vrpce prelivnog voska je tako tanak, da je na više mjesta popucao, te se danas vide dijelovi vrpce ispod njega, a ujedno tako malih dimenzija, da zaprema samo središnji dio pečatne poledine. Taj preko vrpce prelivni vosak razlikuje se od voska u pečatu i po boji, jer je ponešto svjetliji od njega. I u kasnijim vremenima se nekad dešavalo, da vrpca, odn. njezini krakovi prolaze kroz pečat blizu samoga grudvinog dva, tako da su kanali sasvim kratki (npr. Tvrtkova lat. povelja od 1385; v. Spomenik 93 s. 127).

Kada su vrpce kroz kanale izbile na donji dio pečata, nisu odrezivane ispod samog pečata, nego su uvijek ostavljeni dijelovi vrpce da vise ispod pečata. Prvih vremena naše sfragistike ti su slobodno viseći dijelovi vrpce samo po 8—10 cm dugi, ali se srazmjerno već rano opaža izvjesna rasipnost. Na povelji kralja Uroša I M 46, npr., vrpce vise već 30 cm ispod pečata. Što kasnije, tim veća postaje rasipnost u tom pogledu i duljine od 10 cm postaju sasvim rijetke. U XV stoljeću prosječna dužina ispod pečata slobodno visećih vrpki iznosi 20—30 cm, a ni veće dužine nisu rijetke.¹⁴⁴ Kada se drži na umu, da su u to vrijeme vrpce vrlo debele, sa nekad više od 100 konaca u jednoj, i kada se uzme u obzir slikovita raspodjela krakova izbijajućih na više otvora, onda nije potrebno naglašavati, kako ti pečati sa duboko podvisećim pramenovima živobojno svilenih konaca čine slikoviti i dopadljivi utisak.

g) *Oblik pečatnih grudvi.* — O oblicima pečatnih grudvi, koje su se opisanim načinima smještale i pričvrstile na vrpce, se u nauci do sada uopće nije raspravljalo, kao da s obzirom na grudve ne postoje nikakve razlike ni s obzirom na vremenski razvoj, ni s obzirom na različitost prema pojedinim teritorijama. Međutim sfragistika tako malog teritorija, kao što je područje naših pečata, i kratko razdoblje od 300 godina, koliko je našoj sfragistici bilo suđeno da se razvija, dokazuje da i teritorijalno i vremenski postoje bitne razlike s obzirom na oblik grudvi. U našoj sfragistici može se dobro opažati, kako izvjesni centri ostaju konservativni u tom pogledu, a kako drugi centri traže i nalaze nove oblike, može se opažati čak to, kako se dijaci u traženju novih oblika grudve ugledaju u oblike prirode (voća) i u oblike zanatlijskih izrađevina (čamac, čanak). Ta raznovrsnost dokazuje, da oblici grudve nisu bili samo neka besmislena slučajnost ili neki stereotipni propisi, nego da su bili produkt razmišljanja i individualne invencije kancelarijskih činovnika i zbog toga zaslužuju pažnju istraživača.

¹⁴⁴ Na pr. kod dubrovačke povelje M 331 40 cm, kod hercega Stjepana M 332 36 cm, kod Radosava Pavlovića M 334 38 cm, a rekord pretstavlja povelja udovice i sinova Vuka Brankovića M 252, kod koje dužina konaca iznosi čak 60 cm.

U prvom početku naše sfragistike naši pečati maju u svima kancelarijama bez iznimke oblik pločica, i to bilo da se radi o malim, bilo da se radi o velikim pečatima. Pločice su prosječno po 1 cm debele, u pojedinim slučajevima debljina može da bude veća, a i manja. Pločice su rijetko kada pravilne, tj. svuda jednako debele, nego su većim dijelom na jednome kraju deblje, na drugome tanje. Osobito često su pločice deblje na sredini, a utanjuju se prema obodu. To je u vezi sa načinom izrade pečata, jer kada se vosak lijevao na matricu, bilo je teško postići svuda jednaku debljinu sloja voska, a pritiskom prstiju masa voska je sama po sebi postajala prema rubu tanja.

Druga nepravilnost postoji u kružnom obliku pločica. Nema nijedan slučaj da bi pločica bila pravilno okrugla, nego su sve nepravilno okrugle, a to je razumljivo, jer su pravljene slobodnom rukom.

Vremenom su počeli pisari da napuštaju oblik pločice i da daju pečatima dotjeranije oblike, čas oblik zdjelice, čas polukugle itd., već prema postojećoj modi ili prema ličnom ukusu i invenciji pisara. Taj razvoj je započeo u Bosni za vrijeme bana Tvrtka i ubrzo se proširio na sve kancelarije, koje su bile sa Bosnom u vezi, izuzev Srbiju, koja je do kraja ostala vjerna tradiciji, tj. pločici.

U Srbiji nalazimo u početku oblik pločica kod malih pečata. Tako je pečat Radoslava M 23 nepravilna pločica 3,3—4 cm promjera, debela oko 0,5 cm, a na sredini gdje je na prerezu slijepljena sa podlogom (pričvršćen je na srpski načan) debljina dostiže 0,9 cm. Sličnih dimenzija je mali Vladislavljev pečat M 31, promjera 2,8—3,2 cm, a nejednake debljine (gornji i desni dio 0,4 cm, donji i lijevi dio do 1,1 cm debeo). Ovima najstarijim malim pečatima slični su po dimenzijama i po obliku pečati kraljice-majke Jelene (M 59 i 66), Vuka Brankovića (M 196) i njegove udovice sa sinovima (M 252). I ako između kralja Radosava i Vuka Brankovića leži vremenski razmak od jednog i po stoljeća, oblik pečata se nije promijenio, nego je ostao oblika nepravilne i nejednako debele pločice.

Ista pojava opaža se kod srpskih velikih pečata. Vladislavljev obostrani (M 33) kod 6,2 cm prečnika ima samo 3—7 mm debljine. Najizrazitiji te vrste su Dušanovi iz god. 1334. (M 90) i nedatirani M 110 koji se kod promjera od oko 7 cm na obodima tanki čak do 1 mm. Pečati ostalih srpskih vladara predstavljaju ponešto deblje pločice.¹⁴⁵ Sve te pločice imaju dno neravno, nekada gotovo pravilno oblo, nekada samo nepravilno neravno.

Kasnije, kada se može kao sigurno pretpostaviti, da su pečati pravljeni pritiskom kalupa na vosak, dno srpskih pečata — pločica postaje sasvim ravno, prema tome i debljina grudve mnogo pravilnija. Dok pečat despota Stefana M 251 kod promjera od 10 cm pokazuje još ponešto različitu debljinu (gornji i desni dio pečata oko 2 cm, donji i lijevi dio samo 1,3 cm), dotle su pečati Đurđa Semederevca

¹⁴⁵ Uroš I M 46 promjer oko 6,5 cm, debljina sredinom 1,5 cm, na obodu 0,8—1,3 cm, Milutin M 51 promjer oko 8,3 cm, debljine oko 1 cm, njegov M 54 promjer 8,5, debljina 1,2—0,7 cm, Dušan M 100 promjer oko 8 cm, debljina oko 1 cm (tačno se ne može ustanoviti, jer je jako oštećen), Vukašin M 167 promjer oko 7 cm, debljina 1,2—0,3 cm.

M 300 (promjer 10 cm) i 350 (promjer 9,3 cm) svuda prilično jednake debljine od 2 cm.

Tek pred kraj propasti Srbije može se konstatovati napuštanje vjekovnog oblika pločice. Pečat despota Lazara M 379 ima kod promjera od 8,3 cm oblik plitke zdjelice, duboke 2,5 cm, a pečati njegovog brata Stefana M 379 (promjer oko 5 cm) i M 381 (promjer oko 5,5 cm) oblik polukugle sa dubinom od oko 2,6 cm.

I u Bosni je prvobitni oblik pečata pločica. Ninosavljev M 36 sa promjerom $2,8 \times 2,3$ cm ima sasvim nejednaku debljinu (gornji i desni dio 7 mm, donji dio čak 9 mm, ali na lijevom dijelu ovala debljina iznosi samo 4 mm).

Pod banom Tvrtkom poče se mjesto pločice pojavljivati oblik zdjelice, tj. dno pečata postaje oblo, ali je dubina (debljina) pečatne grudve još uvijek znatno manja od polumjera njezinog površinskog kruga. Usavršavanje oblika ne sprovodi se bez recidiva i dok npr. nepoznati pisar Tvrtkove latinske povelje od g. 1356. (GZM IV/V s. 108) izrađuje već pravilnu zdjelicu sa površinskim promjerom od 6,5 cm, a dubine oko 2,5 cm, dotle njegov kancelarijski drug Dražeslav Boić u svojoj ćirilskoj povelji od g. 1367. (M 159, v. GZM IV/V s. 112) pravi još sasvim nepravilnu zdjelicu sa površinskim promjerom od 6 cm i 5,6 cm i nejednake dubine (gornji i lijevi dio mnogo tanji od donjeg i desnog) ali ipak izrazito kružno — oblog dna. Dražeslavov nasljednik, iz Srbije angažovani logotet Vladoje, izrađuje u ćirilskoj povelji iz g. 1382. (M 190, v. GZM IV/V s. 129) pravilnu zdjelicu promjera 4,7 cm, a dubine 1,5 cm. Sličan je pečat na Tvrtkovoju latinskoj povelji iz g. 1385. (Ljubić IV s. 221, v. Spom. 93 s. 127), ali sa svojim promjerom od 4,3 cm i debljinom od oko 2 cm on se već približuje obliku polukugle.

Zdjeličast oblik Tvrtkove kancelarije preuzela je i kancelarija Dabiše. Njegov logotet Tomaš vješa na Dabišinu povelju iz g. 1392. (M 206, v. GZM IV/V s. 139) pečat u obliku slične zdjelice, kao što je na Tvrtkovoju latinskoj povelji iz g. 1385, sa promjerom od 5,3 cm i dubinom od oko 2 cm.

Vremenom je razvoj išao dalje i od zdjelice postaje prava polukugla, tj. polumjer površinskog kruga pečata je otprilike jednak dubini grudve. No, često bi bilo teško odrediti, da li je logotetu lebdio pred očima zaista geometrijski oblik polukugle ili možda koji oblik iz prirode, jer grudve često prave utisak, kao da imamo pred sobom jednu polovinu tikve ili jednu polovinu jabuke, tako da bismo u mnogini slučajevima mogli govoriti o polutikovama ili polujabukama. Oblik polukugle počela je upotrebljavati kraljevska kancelarija po svoj prilici već rano, ali nam je iz nje sačuvan kao prvi komad tek pečat Novaka Gojčinića, dijaka Tvrtka II, na povelji iz g. 1405. (M 243, v. GZM IV/V s. 160). Njegov pečat ima promjer od 6,5 cm i dubinu od 3,3 cm, te prema tome predstavlja polukuglu. Prije nego iz bosanske kraljevske kancelarije, sačuvani su pečati takvog oblika iz kancelarija bosanskih velefeudalaca. Prvi primjeri su pečati od dijaka Grubanca Hlapčića, koji piše povelju župana Bjeljaka i brata mu Radića Sankovića iz g. 1391. (M 204; v. GZM VI s. 84; pečat Bjeljaka ima promjer od 4,5 i

dubinu od 2,5 cm, a Radičev 5 i 2,8 cm) i od Radičevog dijaka Raška iz iste godine (M 205 v. GZM VI s. 87, promjer 4, dubine 2 cm).

Rasipno trošenje voska na pečate, paralelno sa sve većom rasipnošću s obzirom na dimenzije pergamenta i s obzirom na vrpce itd., išlo je sve dalje i pojedini pečati iz početka i sredine XV stoljeća primaju čak oblik od tri četvrtine kugle. Tako je npr. pečat Hrvatina, dijaka kralja Ostoje, na povelji iz g. 1399. (M 266 v. GZM IV/V s. 156) gore krug sa promjerom od 5,2 cm, ali se grudva na niže još proširuje i najveći joj je promjer 5,8 cm, dok dubina iznosi 3,7 cm. Rasipna glomaznost u vezi sa prilično nepravilnim oblikom (desni dio lopte je jače izbočen, nego lijevi) ne stvara ni najmanje estetski utisak na posmatrača. K tome treba uzeti još, da je tipar na tome pečatu onaj sa jadnim kljusetom, pa da se vidi sva neuspjelost toga pečata. Slični nezgrapni nestvor od pečata proizvodi Radića Sankovića logotet Mileta Popović na povelji iz iste 1399. godine (M 229 v. GZM VI s. 88). Promjer površinskog kruga njegovog pečata je 2,8 cm, promjer na najširem mjestu 3,2 cm, a dubina 2 cm. Najružniji proizvod te vrste je pečat dijaka Vlatka, pisara povelje vojvode (hercega) Stjepana iz g. 1435. (M 332 v. GZM VII s. 280). Njegov pečat je sasvim nepravilna tričetvrtinska kugla, čiji promjer površinskog nepravilnog kruga iznosi u visinu 5, u širinu 4,5 cm, promjeri na najširem mjestu grudve su 6 odn. 5 cm, a dubina 3,5 cm. Izgled tog pečata stvara utisak krajnje aljkavosti i rasipnosti.

Ipak, ovaki nezgrapni oblici su samo pojedinačna zastranjivanja pojedinih pisara. Veći dio pečata i nadalje predstavlja ukusne i dopadljive zdjelice (tako Ostoja M 254; v. GZM IV/V 162, Tvrtko II M 273; v. GZM IV/V 173, M 280; v. GZM IV/V 175 i M 316; v. GZM IV/V 180).

Kako su pisari i dalje tražili originalnih oblika, dokazuje latinska povelja kralja Stjepana Tome iz g. 1444. (Monum. XXI s. 189), čiji pečat ima oblik bosanskog čanka od drveta, sa promjerom površinskog kruga od 6,5 cm, i sa dubinom od 3 cm.¹⁴⁰ Iz svega navedenog vidi se da razvoj oblika nije išao u jednoj pravo penjućoj se crti od lošijih ka boljima, nego da je bilo u toku razvoja i traženja novih oblika, a i recidiva i padanja u neestetske primitivne forme.

Kao što svuda tako i u humskoj kancelariji u početku vlada oblik ploče. Oba pečata kneza Andrije Humskog (M 29; v. GZM III 133 i M 10; GZM III 135) su ploče sa neravnim dnom i nejednakom debljinom.

Kada se pojavljuju povelje iz kancelarije Kosača, njihovi pečati imaju u početku oblik nepravilne polukugle. Nepravilnost potiče jednim dijelom od aljkave i površne izrade, a i otuda što svi Kosače do hercega Stjepana upotrebljavaju samo male tipare, dok se grudve izrađuju u takvoj veličini, da bi mogle biti dovoljne i za velike tipare. Zbog malih tipara gornji oboči pečata su nesrazmjerno široki. Aljkavost izrade vidi se najbolje po tome, što su ne samo sve grudve nepravilne polulopte, nego i površinski krugovi nepravilni krugovi sa promjerom od 5 cm u visinu i oko 4,5 cm u širinu. Svih 6 pečata na poveljama Sandalja i braće (M 268 i 272) i pečat na Sandaljevoj povelji

¹⁴⁰ Ispor. Spomenik 93 s. 130.

Mlecima (M 284, v. GZM VII s. 276, 277, 278) imaju pričližno iste dimenzije, jedino su grudve na br. M. 272 bar donekle pravilnije i brižljivije izrađene.

Pitanje male matrice, a velike grudve riješio je Grgur Vukosalić (M 265 v. GZM VII s. 332) na drugi način. Mjesto širokog oboda on je napravio obod normalan, tj. uzak, ali mu je radi toga postalo polje za matricu mnogo preveliko ($3,5 \times 3$ cm), tako da otisak matrice od $2 \times 1,5$ cm zauzima samo srednju polovinu polja, dok ostatak polja do oboda ostaje prazan.

Jedinstvene oblike pečata izrađuje u kancelariji hercega Stjepana njegov pisar knez Vukman Jugović. Nešto pod uplivom mađarskih uzora, kojima međutim ni u jednoj sa Mađarskom u vezi stojećoj kancelariji nije slijedio niko osim njega, nešto iz kivnje na dubrovačkog kancelara Nikšu Zvizdica, sa kojim izgleda da je stajao u pantomimskom ratu, knez Vukman vraća udarac Nikšinih pečata u obliku polulimunova time, što pravi pečate u obliku uzduž prorezanih polušljiva, a ti prorezi liče na ženske polne organe (na povelji M 332 pečat ima površinske dimenzije $6 \times 5,3$ cm, dubina mu je 3,5 cm, v. GZM VII s. 285, na povelji M 336 sa tri pečata desni pečat ima površinu od $7 \times 4,5$ cm, dubinu 3 cm, srednji pečat $9,5 \times 5,2$ cm, a lijevi pečat $6,5 \times 4,5$ odn. 2,7 cm; v. GZM VII s. 288).

Ovu grubu šalu na račun Nikše dozvolio si je samo Vukman. Njegov nasljednik u kancelariji, dijak Vukša, vraća se već god. 1443. (Vukmanove povelje su iz g. 1438. i 1440) pristojnoj polukugli (M 344, promjer površinskog kruga 3,7 cm, dubina 2 cm, nešto nejednaka), kod koje ostaju i Vukšini nasljednici dijak Božidar (M 368 i 369, promjer 4,8 i 4,2, dubina obiju grudvi po 2,5 cm) i dijak Radivoj Dobrišević (M 371, promjer 5,3, dubina 2 cm, oblik nešto nepravilniji od oblika Božidarovih pečata). Kada je Vladislav, sin hercega Stjepana, god. 1451. pisao »svojom rukom«, kao što to u tekstu sam napominje, svoju povelju o savezu sa Dubrovnikom, on je sigurno i pečat na njoj izradio svojeručno, ali dok je on s obzirom na pismo pravi majstor, u izradi pečata se nije pokazao sasvim majstorom. Njegova polukugla sa površinskim promjerom od 5,5 cm i dubinom od 2,5 cm je veoma nepravilna, ali ipak dotjeranija od produkata Sandaljeve kancelarije.

Zanimljivo jeste, da se humska kancelarija pred kraj samostalnosti Hercegovine vraća na prvobitan oblik ploče. Pečati hercega Vlatka i njegovog brata Stjepana Hercegovića iz g. 1470. (M 433; v. GZM VII, 320) su opet ploče sa promjerom od 7,5 i debljine od 2 cm, a ponešto neravnim dnom.

Iz kancelarije Jablanovića ima pečata iz kraja XIV stoljeća, i odmah prvi pečat na povelji Pavla Radinovića (M 219) približuje se obliku tričetvrtinske kugle. Kod promjera površinskog kruga od 2,5 cm dubina mu iznosi 1,6 cm, oblik je prilično pravilan i lijepog izgleda. Nepravilnije pečate izrađivali su dijaci Radosava Pavlovića Vlatko Maroš (M 277 v. GZM VI s. 92) i Ostoja (M 283; v. GZM VI s. 96), čije tvorevine više liče na zdjelice nego na polukugle. Vlatkov pečat ima nepravilnu površinsku kružnicu sa promjerom od 5,3 cm odn. 4,8 cm, a dubina mu je nejednaka, između 2,2 i 2,8 cm, cijela grudva je veoma

nepravilnog oblika. Površina grudve Ostojinog pečata naliči nekom u uglovima jako zaobljenom trokutu sa širinom od 4 cm na osnovici i 0,8 pri vrhu, a duboka je 2,7 cm. Drugi Ostojin pečat (M 314) izrađen je brižljivije, u obliku zdjelice sa promjerom od 6,2 cm i dubinom od 2,4—2,7 cm. Karakteristična je njegova zdjelica po svom neobično širokom, ravnom gornjem naboru. Pošto je naime u zdjelicu promjera 6,2 cm udaren tipar od samo 4 cm promjera, to je oko tipara ostalo nešto više od 1 cm slobodnog nabora. Taj nabor Ostoja nije ostavio oblo ispupčen, nego ga je pri vrhu horizontalno porezao. Još izrazitije je nabor ravno prorezan kod Ostojinog nasljednika dijaka Ivana (M 334, promjer zdjelice 5,5—5,8 cm, dubina 2,6 cm v. GZM VI 110, i M 340, promjer 6,2—6,5 cm, dubina 3,2 cm; v. GZM VI 115) čiji su pečati po tome širokom ravnom naboru upravo upadljivi. Ivanov nasljednik dijak Mitoš se vraća obliku pravilne zdjelice bez porezanog nabora (M 372, promjer 7 cm, dubina 3 cm; v. GZM VI 118).

Iz dubrovačke kancelarije ima neobično malo visećih pečata. Potpuno su sačuvane samo tri (M 326, 331 i 338), a od jednoga iz god. 1247. (M 38) sačuvano je samo nekoliko prelomljenih komadića. Ali, i po ovim komadićima najstarijeg dubrovačkog pečata vidi se, da je u početku i u Dubrovniku pečat imao oblik ploče, svi su naime komadići otprilike po 1 cm debeli. Da li je dubrovačka kancelarija izrađivala pečate u obliku zdjelice i polukugli, ne može se ustanoviti, jer između godina 1247. i 1436. nije sačuvan nijedan dubrovački viseći pečat. Ostala tri pečata potiču od ruke originalnog Nikše Zvijezdića iz kratkog razdoblja između 1436. i 1441. godine. Prva dva njegova pečata imaju oblik polovine jednog uzduž prorezanog limuna (M 326: dužina 9,7, širina 7,3 dubina 4 cm, M 331: dužina 9, širina 7,3, dubina 4 cm), a treći više naliči malome čamcu (M 338: dužina 11,2, širina 7,3, dubina 3,5 cm). Ako igdje, u Dubrovniku se vosak neštedimice trošio na pečate, treći Nikšin pečat predstavlja najveću i najtežu grdosiju između svih južnoslovenskih pečata.

Iz zetske kancelarije postoji jedan jedini viseći pečat na povelji Balšinoj iz g. 1385. (M 192), ukoliko se on uopće može nazvati visećim i taj jedini ima oblik pločice, debele na sredini 0,5 cm, prema rubovima nešto tanje.

Osim ovog neobičnog zetskog ima još neobičan pečat iz kancelarije Hrvatinića. Na povelji Hrvojevog sinovca Jurja (M 320) pečat je pločica u obliku paralelograma, zaobljenog na uglovima, sa stranicama 4,5 i 3,5 cm, a debljinom od 2,5 cm.

h) *Izrada otiska sa tiparom.* — Poslije govora o grudvi biće logično, da se raspravi pitanje, na koji se način pravio otisak tipara u grudvu, ili pritiskom tipara na vosak, ili obratno gnječenjem voska na tipar. Prema današnjem običaju i načinu pečačenja pretpostavljali bismo, da se i u srednjem vijeku postupalo na isti ili sličan način, naime, da se pečat pravio pritiskom tipara na vosak. Do sredine XIX stoljeća se općenito smatralo, da je to bio jedini način pravljenja pečata. Od druge polovine XIX stoljeća počelo se u nauci uvidati, da se pečati, osobito u kasnije doba, kada su tipari dobivali sve veći promjer, baš zbog veličine tipara nisu mogli izrađivati na taj način, nego

obratnim postupkom: gnječenjem voska na tipar. Već Konrad Mure u XIII stoljeću kaže: »Sigillum quandoque dicitur typarium, cui cera imprimitur sigillaris«.¹⁴⁷ Postupak izrade bio je prema tome slijedeći: Najprije se na tipar, koji je izvrnut na poledinu ležao ili bio pričvršćen na stolu, nalio tanak sloj voska i sa pritiskom prstiju se ugnječio tako, da je vosak ispunio svaku najmanju udubinu tipara, tj. da je lik pečata postao jasan i reljefan. Ako se radilo o nalijepljenom pečatu, položila se povelja licem, a na onome mjestu, koje je bilo određeno za pečat i na kome su se nalazili prorezi u svrhu pričvršćivanja voska, preko voska i tipara, na to se na proreze sa poledine povelje opet nakapalo nešto voska, koji se gnječenjem kroz proreze spojio sa voskom na tiparu. A ako se radilo o visećem pečatu, isto se najprije nalio vosak na tipar, na to se preko toga voska položile vrpce, na kojima je pečat visio i najzad se preko toga nalio vosak u obliku ploče, zdjelice, polukugle, odn. općenito u onom obliku, koji se namjeravao dati pečatnoj grudvi. U oba slučaja, i kod nalijepljenog i kod visećeg pečata, oblikovao se dakle pečat pritiskom voska na tipar, a ne obratno, pritiskom tipara na vosak. To je postalo danas opće mišljenje sfragističara. Najradikalnije zastupa to mišljenje Ilgen.¹⁴⁸ Nešto kompromisniji je Ewald¹⁴⁹ koji tvrdi, da se za nalijepljene pečate nalio sloj voska na proreze povelje isto tako i na tipar, pa se onda tipar sa već gotovim otiskom pečata pritisnuo na sloj voska na povelji i spojio s njime.¹⁵⁰ Na sličan način dopušta i kod visećih pečata osim čisto na tiparu rađenih pečata i kompromisan način, da se najprije na kalupu (modelu) izradila zdjelica, a u zdjelicu se utisnuo tipar na kome je bio već naliven vosak, dakle već gotov lik pečata.¹⁵¹

Međutim, naši pečati dokazuju, da se ni jedan ni drugi način izrade ne može smatrati isključivo važećim i isključivo upotrebljavanim, nego da se mora od slučaja do slučaja konstatirati, da li je pečat pravljen udaranjem tipara na vosak ili obratno, gnječenjem voska na tipar. Način izrade ne može se konstatirati baš u svakom pojedinom slučaju, ali u mnogo slučajeva pečati sami pokazuju tragove, po kojima se može tačno i bez prigovora odrediti, da li je udaren tipar na vosak, ili je obratno vosak gnječen na tipar.

Nesumnjivo je da se pečat kod nas radio sa gnječenjem voska na izvrnuti tipar kod dvije vrste pečata, naime, kod svih dvostranih pečata, osim toga i kod onih jednostranih pečata, koji su izrađeni u obliku pločice sa oblim dnom.

Kod dvostranih pečata bez daljnjega je jasno da se morao i avers i revers raditi odvojeno kao dvije polovine, čije su se onda poledine kao gotove, ali još ne sasvim otvrdnule pločice pritiskom spojile jedna sa drugom (među njih je, naravno, prethodno smještena vrpca, na kojoj pečat visi). Vosak, koji se prilikom spajanja obiju polovina prelio preko sastavljajućeg ruba (oboda), mogao se nožem odstraniti. Tak-

¹⁴⁷ Ilgen s. 21 op. 163, Ewald 166.

¹⁴⁸ S. 20 sl.

¹⁴⁹ S. 164 sl.

¹⁵⁰ L.c. 169.

¹⁵¹ L.c. 171.

vog načina izrade su svi bosanski kraljevski prestoni pečati. Na pečatu Stjepana Ostojića (M 269) vide se mjestimično na obodu još danas crte spajanja obiju polovina, na prelomljenom pečatu Stjepana Tome (M 346) otpalo je od reversa više malih dijelova, tako da se dno aversa dobro vidi, isto tako i na njegovom slomljenom prestonom pečatu u mletačkom arhivu.¹⁵² Iz srpske državne kancelarije je jedini dvostrani pečat onaj kralja Vladislava (M 33), koji je po načinu izrade jako primitivan i obje polovine sastavljene veoma nespretno.

Isto tako su i pečati u obliku pločice sa oblim dnom rađeni bez sumnje na tiparu, inače, ako bi bio tipar utisnut u vosak, dno grudve bi od pritiska postalo ravno. Kod pločica sa ravnim dnom izgleda vjerovatnije, da su rađene pritiskom tipara na vosak. Ipak, kao stalno pravilo se čak ni to ne može uzeti. Tako npr. pločica pečata Vuka Brankovića (M 196) ima pravilno ravno dno, ali je sigurno rađena gnječenjem voska na tipar. Ako se naime vrpce toga pečata smjeste pravilno, pečat pada licem na povelju (vrpce su tako kratke, da pečat ne visi ispod pečata), po čemu se mora zaključiti, da je rađen gnječenjem voska na tipar, jer ako bi bio tipar utisnut u vosak, on bi se morao utisnuti pravcem odozdo, što je kod mekog voska nemoguće. Takvi slučajevi dokazuju, da aprioristička tvrđenja i pretpostavke nisu na mjestu, nego se mora nastojati, da se od slučaja do slučaja konstatuje način izrade.

Kod visećih pečata, čija grudva ima oblik zdjelice ili polukugle, nekoliko pečata jasno pokazuje, da je prvobitno izrađena grudva, u nju nalivan tanak sloj voska i na taj vosak utisnut tipar pečata. Najočitiiji takvi slučajevi su pečati Grgura Vukosalića (M 265) i Vladislava, sina hercega Stjepana (M 361). Vukosalićeva polukugla ima nepravilan površinski krug sa promjerom 4,9 cm, a duboka je 2,8 cm. U njezin otvor naliven je tamnozeleni vosak, čija je površina također nepravilan krug sa promjerom od 3,3 cm i 3 cm. U sloju tamnozelenog voska nalazi se otisak ovalnog tipara 1,8 cm visine i 1,4 cm širine. Tipar ne zaprema dakle ni 1/3 površine tamnozelenog voska. U ovom slučaju potpuno je isključena izrada pečata na tiparu. Nedvosmisleno se vidi da je tipar utisnut u gotovu polukuglu, ispunjen tankim slojem voska. Potpuno isti je slučaj sa pečatom Vladislavljevim. Kod njega je promjer površinskog kruga 5,5 cm, sloj tamnozelenog voska je nepravilan krug od 4 × 3,4 cm promjera, a tipar ima dimenzije 2 × 1,8 cm, pokriva dakle oko 1/2 toga tamnozelenog sloja voska. Nešto slično je i sa pečatom kralja Tvrtka (M 190). Na ovom pečatu mali Tvrtkov tipar sa promjerom od 1,7 cm ispunjava doduše cijelo dno zdjelice ali je zdjelica oko toga malog tipara tako velikih dimenzija (4,7 × 4,4 cm površinskog promjera i 1,4 cm dubine), da je nemoguće zamisliti, da bi bila tako velika zdjelica rađena na tako malom tiparu.

Moglo bi se prebaciti, da se u ovim slučajevima radi samo o malim tiparima, za koje je udaranje tipara na vosak samo po sebi najpodesnije, i za koje među njemačkim naučnicima i Lindner pretpostavlja isti način izrade putem udaranja tipara u vosak.¹⁵³ Međutim,

¹⁵² Ispor. Spomenik 93 str.

¹⁵³ Ilgen s. 23 napom. 178.

ima i većih tipara, kod kojih se sasvim pozitivno može utvrditi, da je postupak bio isti, da se u gotovu zdjelicu nalio vosak i na vosak pritisknuo tipar. Najrječitiji takav primjer je pečat Tvrtka II iz g. 1433. (M 316) (GZM IV/V, 180). Njegova grudva je pravilna zdjelica od 6,3 cm promjera i 2,1 cm dubine. U udubinu od 0,5 cm nalazi se na crvenom vosku otisak tipara sa promjerom od 4,5 cm, dakle tipara prilično velikih dimenzija. No, tipar ne pokriva sav sloj crvenog voska, nego se taj na obodu uzvisio iznad ruba tipara u ispupčeni nabor od oko 2 mm visine i isto toliko širine. Dno zdjelice, koje je ispunjeno crvenim voskom, ima dakle za 0,4 cm veći promjer od tipara. Da bi se crveni vosak što jače spojio sa voskom zdjelice, na drugoj strani i radi toga, da bi pečat dobio dopadljiviji izgled, dijak je sa nožem pritiskivao taj uzvišeni nabor crvenog voska uz kosu padinu zdjeličnog unutarnjeg ruba i njegovi jednakomjerni utisci se lijepo opažaju naokolo oko cijelog zdjeličnog ruba.¹⁵⁴ Iz ovog činjeničnog stanja nesumnjivo proizlazi da je najprije izrađena zdjelica, u nju naliven crveni vosak, a na njega pritisnut tipar. Pritiskom tipara uzvisio se oko njega nabor, koji je dijak nožem priljubio uz zdjelični rub. Obratni postupak, izrada početa na tiparu, je potpuno isključen.

Sličnih primjera, i ako ne baš tako očitih, ima više. Na pečatima Bjeljaka i Radiča Sankovića (M 204) ispupčeni nabor crvenog voska, koji je izbio ispod tipara, jednostavno je razmazan uz padinu šoljice, isto tako je na jednom pečatu hercega Stjepana (M 368) tamni vosak ispod tipara gnječen uz svjetliju padinu zdjelice, dalje, crni vosak na pečatima Radosava Pavlovića (M 278 i 283; v. GZM VI 96) uprljao je svjetliju padinu zdjelice, dok na drugom njegovom pečatu (M 314; v. GZM VI 104) tamni vosak desno gore nije pokrio ni cijelo dno zdjelice, a lijevo je istupio iznad tipara i priljepio se uz zdjelicu. Potpuno isti je slučaj sa pečatom Đurđa Brankovića (M 300), na kome vosak na dnu ploče mjestimično ne dopire ni do ruba oboda, a mjestimično se penje uz rub.

Konačno ima nekoliko slučajeva, u kojima se vidi, da onaj nabor oko tipara, koji je nastao pritiskom tipara na vosak i koji se dizao uz unutarnju padinu zdjelice, nije zamazan uz padinu zdjelice, nego je pažljivo porezivan duž cijeloga kruga tipara. To porezivanje može se nekad opažati i na nalijepljenim pečatima. U velikoj većini slučajeva vosak je kod nalijepljenih pečata dosta nehajno naliven na pergament, odn. papir povelje i nema nikakav pravilan geometrijski oblik, i u tu bezobličnu masu voska utisnut je tipar. Kada se tipar digao, ostavili su dijaci u pretežnoj većini slučajeva vosak oko tipara tako, kako su ga nalili v. npr. M 396 hercega Stepana). Samo u nekim slučajevima dijaci su brižljivo porezivali i odstranili sav vosak oko tipara, tako da je na povelji ostala samo kružnica tipara (npr. povelje kralja Stjepana Tomaševića M 393 i 395, hercega Stjepana M 399, na kojoj porezivanje nije moglo odstraniti zaprljanost oko tipara, hercega Vlatka Stoj. 754 itd.).

Još češće, a i ranije nego kod nalijepljenih pečata može se kod visećih konstantovati porezivanje kružnog nabora oko tipara, samo kod

¹⁵⁴ Nejasno se vidi to i na slici kod Ivića br. 46.

višećih pečata ovo porezivanje ne pada tako jako u oči, jer rezovi idu uz sam rub zdjelčinog dna. Najočitiije se opaža porezivanje kod pečata kralja Dabiše (M 206), Tvrtka II (M 243), Dubrovnika (M 326), hercega Stjepana (M 369 i 371), a i kod mnogih drugih se pomnijim ispitivanjem može konstatovati, da je nabor oko tipara odstranjivan pomoću noža.

U svima slučajevima razmazivanja nabora uz padinu zdjelice i u slučajevima porezivanja i odstranjivanja nabora oko kružnice tipara najprirodnije tumačenje postanka pečata je svakako to, da je u dno gotove zdjelice naliven tanak sloj voska, na nj utisnut tipar i na to nabor oko tipara ili pritiskom noža gnječen uz padinu zdjelice, ili pak nožem porezan i odstranjen. Obratni postupak teško se može pretpostavljati. Kada bi se najprije nalio crveni vosak na tipar, pa onda preko njega radila zdjelica ili polukugla, moralo bi se čekati, da zdjelica postane dosta tvrda, da bi se mogla skinuti sa tipara, ali onda bi se crveni vosak na dnu zdjelice ohladio i ukrutio tako, da bi bilo isključeno, da ga dijak može, sa više ili manje pažnje, gnječiti uz padinu zdjelice. Jedino u slučajevima porezivanja nabora oko oboda tipara moglo bi se eventualno pretpostaviti, da je slika pečata praviljena na tiparu onako, kako to zamišlja Ewald, na to obod još na tiparu porezivan i konačno tipar okrenut i utisnut u dno zdjelice, ali bi takav postupak bio nepodesniji od obratnog.

Zbog toga se može za većinu naših pečata srednje veličine pretpostaviti, da su rađeni lijevanjem tankog sloja voska u gotovu zdjelicu ili polukuglu i pritiskom tipara na taj sloj voska. Zdjelica ili polukugla izrađivala se u većini slučajeva slobodnom rukom. Posljedica toga jeste, da su po svojoj formi veoma nepravilne, nekada upravo nezgrapno nepravilne, o čemu je bilo govora na drugom mjestu. Preduslov za dobro uspjeli, reljefan otisak tipara je bio taj, da se izrađena zdjelica ili polukugla dobro ohladila i ukrutila, osim toga i to, da je dijak držao tipar pritisnut na vosak tako dugo, da se i vosak pod tiparom ohladio i poprimio čvrste oblike. Kod većine pečata može se konstatovati, da su dijaci zaista čekali, dok se zdjelica ohladila, ali ima i slučajeva, u kojima se može opažati brzopletost izrade. Tako je npr. Rasko dijak Radiča Sankovića na povelji iz g. 1391. (M 205), radio pečat u još mekanoj voštanoj polukugli i neopreznim pritiskom ruke zgužvao je donji lijevi dio crvenog voska tako, da je na tome mjestu natpis sasvim pokvaren. Još gore je prošao Ostoja, dijak Radosava Pavlovića, na povelji iz g. 1423. (M 283). Njemu je lik i natpis pečata toliko zgnječen, da je potpuno nerazgovjetan, jer je rađen u mekanoj polukugli, a sigurno i tipar dignut prije nego što se vosak pod tiparom ohladio.

Sve faze izrade pečata najbolje ilustruje pečat na povelji kralja Ostoje iz g. 1409. (M 254; v. GZM IV/V 162) i to stoga, što je donja polovina pečata okrnjena i oštećena. Na njemu se jasno opaža da je najprije postepeno rađena zdjelica, a kroz sredinu zdjelice provučena vrpca, na kojoj pečat visi, tj. najprije je izrađeno pola debljine zdjelice, na to su preko nje položena oba kraka vrpce, a na njima je naslagana druga polovina materijala, od koga se sastoji zdjelica. Kada je zdjelica bila gotova, dijak je u njezino unutrašnje ravno dno urezao

unakrst nekoliko crta, tako da dno više nije ravno, nego izbrazdano unakrsnim crtama. Svrha ovih ureza je bila, da se drugi sloj voska, onaj sloj na koji će biti udaren tipar, bolje upije i bolje učvrsti u ovo izbrazdano dno zdjelice, nego što bi se mogao prilijepiti uz samo ravno dno. Na ovu izbrazdanu površinu zdjeličnog dna naliven je tanak sloj crvenog voska, i na njega pritisnut tipar, a kada je tipar dignut, nabor crvenog voska, koji je istupio ispod tipara, porezan je svuda unaokolo.

Ovaj Ostojin pečat najrječitije dokazuje, da je zdjelica pečata rađena zasebno, izdvojeno, a u gotovu zdjelicu došao je crveni sloj voska sa otiskom tipara.

Iz svega izloženog vidi se, da se na osnovi konstacije, da su neki viseći pečati rađeni na izvrnutom tiparu, ne može generalno tvrditi, da su svi pečati rađeni na taj način nego da se mora od slučaja do slučaja ustanoviti, ukoliko je to uopće moguće, da li je izvjesni viseći pečat izrađen gnječenjem voska na tipar, ili obratno, lijevanjem voska u gotovu zdjelicu i pritiskom tipara na taj sloj voska.

Kod visećih pečata preostaje da progovorimo još o jednoj pojavi, koja se opaža u nekoliko slučajeva. Kod dubrovačkog pečata iz g. 1441. (M 338) i pečata hercega Stjepana iz g. 1453. (M 368) rubovi zdjelica su sa strane tako nagnuti preko otiska tipara, da ga nadvijuju i time, gledano odozgo, prekrivaju jedan dio natpisa na pečatu. U ta dva slučaja je sigurno, da je rub zdjelice iznad otiska tipara izrađen tek poslije udaranja tipara, tako da u ova dva slučaja imamo pred sobom tri faze izrade: prvo, izrada zdjelice, drugo izrada slike pomoću tipara, i treće, izrada nabora iznad otiska tipara. Vrlo je lako moguće, da je takav postupak izrade primjenjivan češće nego samo u ova dva slučaja, ali je samo u ova dva slučaja nabor nadvisio sliku tipara ili namjernim ili možda nespretnim pritiskom prstiju, dok bi bio u drugim slučajevima izrađen oprezno i prorezan nožem na unutarnjoj strani.

Što se tiče izrade nalijepljenih pečata, Ilgen tvrdi da su na zapadu i nalijepljeni pečati rađeni gnječenjem voska na tipar i pritiskom povelje na ovaj izvrnuti tipar. Taj se neprirodni postupak upotrebljavao možda kod nalijepljenih pečata sa tiparom osobito velikih dimenzija. Nešto vjerovatnije izgleda pretpostavka Ewalda, da se najprije gnječio vosak na izvrnuti tipar, pa se na to tipar zajedno sa voskom pritisnuo na povelju. U našoj sfragistici ne možemo pretpostaviti ni Ilgenov, ni Ewaldov način izrade nalijepljenih pečata. Kod naših nalijepljenih pečata se jasno vidi, da su svi rađeni na taj način, da je vosak naliven na povelju i na vosak udaren tipar. Dokaza za taj način izrade ima više. Prvo, velika većina naših nalijepljenih pečata prekrivena je sa četvorokutom od papira, koji je mnogo veći od samoga pečata. Nije moguće, da bi se papir položio na tipar, na papir se lijevao i gnječio vosak, a na to se tipar izvrnuo i udario na povelju, jer bi papir zaklanjao mjesto, na koje treba udariti pečat.

Drugo, kod većine nalijepljenih pečata ima voska oko tipara još tako daleko unaokolo, da je nemoguće da bi ga toliko moglo ostati oko izvrnutog tipara, a da ne bi spao sa tipara. Jasno se vidi, da je vosak lijevan na povelju, i to na mnogo veću površinu, nego što će je zpremati sami tipar, a tek onda je udaren tipar.

Treće, znatna većina niših nalijepljenih pečata pričvršćena je uz povelju pomoću traka od papira. Ove se trake uopće ne bi moglo namještati na dokumente, ako bi se dokumenti pritiskivali na tipar. Kod tih traka od papira jedini je mogući način taj da se vosak nalio na povelju tako, da je bar malo voska došlo i ispod i iznad trake, čime je postignuto, da se pečat zaista dobro pričvrstio na povelju, i tek na taj naliveni vosak udario tipar.

Svi ovi momenti ukazuju na to, da se naši nalijepljeni pečati nisu radili lijepljenjem povelje na izvrnuti tipar, nego obratno, lijevanjem voska na povelju i udaranjem tipara na vosak. Prirodno jeste, da tipari sa velikim promjerom nisu ostavljali jasan i reljefan otisak i zaista, kod dubrovačkih pečata, čiji je promjer 6 cm, opaža se, da je reljefnost na nekim djelovima manja i nejasnija, a na drugima veća i oštija. Ni podloga voska nije imala svuda istu debljinu, te pritisak nije na svakome mjestu naišao na jednaki otpor, a ni pritisak ruke nije bio jednakomjeran na cijeloj površini tipara, nego negdje jači, negdje slabiji. Radi toga nalijepljeni pečati sa velikim promjerom, a rađeni pritiskom tipara na vosak, nisu davali dobrih rezultata s obzirom na spoljašnji oblik, a ni s obzirom na trajnost, većina nalijepljenih pečata sa velikim promjerom je otpala sa povelja, dok se otisci od manjih tipara bolje drže na poveljama.

B — SREDNJOVJEKOVNI SRPSKI PEČATI

NEMANJICI

Stefan Prvovjenčani (1196—1228). — Prvi sačuvani srpski pečat (vidi T. I, Sl. 1) od voska nalazi se na ugovoru između velikog župana Stefana i Dubrovnika (St. 4), pisanom od ruke dubrovačkog notara anonima između godina 1214. i 1217. prema mišljenju Taranovskog i V. Foretića iz god. 1215.¹⁵⁵ Pečatna ploča je od crnosmeđeg voska, sačuvano je od nje samo nešto više od desne gornje četvrtine. Sudeći po sačuvanom komadu mogla je biti cijela pečatna ploča oko 4—4,5 cm široka i oko 5,5—6 cm visoka, njezina debljina iznosi 0,8—1,1 cm. Tipar nije imao nikakav lik, slično kao ni bula Stefana Nemanje, nego samo natpis u horizontalnim redovima, od kojih su sačuvani nečitljivi ostaci od dvaju gornjih. Jireček kaže, da se na pečatu nalazi ime **СТЕ-ФАНЪ** (Glasnik srp. uč. dr. 47, 305 i Arch. f. sl. Ph. 33, 289) danas se to na pečatu više ne vidi. Iz ostataka pečata vidi se, da je bio Stefanov tipar za voštane pečate znatno veći od Nemanjinog tipara za bule, ali inače istog bezlikovnog karaktera.

Od Stefana Prvovjenčanog kao kralja nije sačuvan nikakav pečat od voska.

Od *Stefana Radoslava* (1228—1234) sačuvan je samo mali pečat (vidi T. I, Sl. 2) na njegovom ugovoru sa Dubrovnikom od 4. februara 1234. (M 23, St. 13), pričvršćen na srpski način. Oba proreza su u desnom donjem uglu, 3 odn. 4,7 cm iznad donjeg ruba. Voska je na poleđini naliveno samo za 2 cm širine, sa tim voskom je kroz proreze spojena nepravilno kružna pečatna pločica na licu, debljine 0,5—0,9 cm. Tipar je pravilan krug od 2,7 cm promjera, utisnut 2 mm duboko u vosak. Padina je porezana, nabor oko otisnutog tipara 0,2—0,6 cm

¹⁵⁵ Foretić, V., *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*. Rad JAZU 283, 1951, 83.

širok. Otisak je veoma loš, slova se uopće ne vide, lik je veoma nejasan, a predstavlja Kralja na prestolu. Tehnička izrada tipara je tako primitivna, da se od prestola vide samo stubovi sa strana, a za kraljev lik se radi nespretnosti izrade čini kao da stoji ispred prijestola. Kralj drži u desnoj ruci žezlo, koje svršava u kuglu. Žezlo bit će dakle otprilike istoga tipa, kao što je bilo ono što ga je navodno car Aleksij Komnim god. 1181. (!) darovao sv. Savi, a što ga opisuje Avramović u svome opisu hilendarskih starina.¹⁵⁶ Žezlo je na tiparu predstavljeno tako nevješto, da se ono nalazi iza držeće ruke (na slici dakle nije ruka prekinuta žezlom, kao što bi trebalo biti, nego obratno, žezlo od ruke). U lijevoj, neprirodno izduženoj ruci vladar drži jabuku, valjda sa križem, ali je taj istrven. Na glavi mu je pokrivač, koji treba da predstavlja krunu bizantinskog tipa (vijenac, stephanos), od krune vise niz lice dva niza dragog kamenja (prependulije), od kojih je osobito onaj niz desni obraz još dobro vidljiv. O šiljkovima, o kojima govori Ivić,¹⁵⁷ uistinu nema traga, oni su došli na njegovu sliku krivnjom fotografa. Iz istraživanja Sv. Radojčića¹⁵⁸ vidi se, da šiljak, predstavljajući dragi kamen na vrhu krune (orphanos), za Radoslava ne bi bio ni savremen, jer se nalazi na kraljevskim krunama tek od Dragutina i Milutina dalje. Od odijela kraljevskog su svi detalji danas tako istrveni i nejasni, da se ne može konstatovati, dali je Ivićev opis »kralj sa naboranim plaštom, zakopčanim na ramenu«, tačan ili ne. Ispod oboda tipara vide se ostaci natpisa desno i lijevo od kraljevskog lika, ali tako nejasno, da se ne može reći da li je bio natpis srpski ili je bio grčki, kao što je na njegovom novcu. Već Sv. Radojčić ističe, da se lik Radoslava na našem pečatu temeljito razlikuje od lika na njegovom novcu, na kome je predstavljen u nošnji bizantinskih careva.¹⁵⁹

Od *Stefana Vladislava* (1234—1243) je sačuvan i veliki i mali pečat, veliki na njegovoj povelji Dubrovniku iz oko god. 1240. (M. 33, St. 18), mali na povelji Dubrovniku iz god. 1238. (M. 31, St. 15).

Veliki Vladislavljev pečat (vidi T. I, Sl. 3a) pričvršćen je na vrpci od crvenih svilenih neprekidnih vlakana, koja je provučena kroz jednostavni pergament, bez plika, kroz tri rupice (dvije dole, treća sredinom iznad njih). Spuštajući se od rupica prema pečatu, ne stižu do donjeg ruba povelje, jer prije njega ulaze u pečat na jedan otvor, a izlaze na suprotnom donjem dijelu isto na jedan otvor i vise ispod pečata još 11 cm. Vladislavljev pečat je jedan od onih rijetkih visećih pečata, koji zapravo nisu »viseći«, pošto ne vise ispod povelje. Vladislavljev leži većim svojim gornjim dijelom na povelji i samo sa 1,5 cm svoga donjeg dijela siže preko donjeg ruba listine.

Pečat je sav od prirodnog tamnosmeđeg voska, a jedini je srpski *dvostrani* prestoni pečat, čiji avers predstavlja kralja sjedećeg na prijestolu, dok revers pokazuje viteza na konju. Debljina pečatne pločice

¹⁵⁶ *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 83.

¹⁵⁷ Str. 21.

¹⁵⁸ *Описание древностейъ србски у Светой (Атонской) Гори*, Београд 1847, str. 13 i tab. IV.

¹⁵⁹ Isto tamo 81.

nije svuda jednaka, kao što bi se očekivalo kod dvostranog pečata, nego je sredinom kruga od 7 mm, prema obodu 3 mm debela. Promjer pločice ze 6,8 cm, sa desne i donje strane su znatni dijelovi otkinuti, ali su srećom bitni dijelovi likova sačuvani. Oba tipara imaju promjer od 6,2 cm. Kružna polja obiju strana uokvirena su od dva koncentrična kruga sa promjerima od 4,8 i 6,2 cm, između krugova teče i na aversu i na reversu natpis sa 5 mm visokim, vrlo lijepim slovima. Natpis je oštećen tako, da se ne može konstatovati, da li je na aversu i na reversu glasio jednako, jer što je sačuvano na aversu, fali na reversu, i obratno.

Na aversu je od natpisa sačuvano „... АВ КРА ВѢХ Р...” i treba da glasi „Владиславъ краљъ вѣхъ рашкихъ [земли],”. Upadno je, da na kraju svih riječi fali poluglasnik. Na reversu je sačuvano: „СТФ ВЛАД... ІЕ И ... ВУНІЕ” dakle „Стефанъ Владиславъ... земли и Травніе”.

U polju je na aversu pretstavljen kralj na prijestolu. Tehnička izrada tipara je doduše još uvijek primitivna i u pojedinostima neprirodna, ali ipak daleko bolja, nego na Radosavljevom. Od prijestola se vide prednje noge, naslon i stubići sa strana, kralj zaista sjedi, ali mu se vide samo desna noga, u desnoj ruci drži žezlo, koje je predstavljeno na isti neprirodni način iza ruke, kao što na ranijem Radosavljevom. Vladislavljevo žezlo ne svršava u kuglu, nego u stilizovani ljiljan. Desna, isto neprirodno u pravom kutu od tijela, izdužena ruka drži jabuku sa križem. Detalji lica i krune su izgnječeni, tako da se oblik krune ne vidi, jedino se vidi, da kruna nije zapadnog trozubog oblika, nego bizantinskog tipa sa prependicularnim nizom lica. Od odijela su izgnječene isto sve pojedinosti, samo je dobro sačuvan donji, nesrazmjerno široki i bogato sa kvadratima i ucrtanim krugovima iskićeni dio lora, koji pušta desnu nogu slobodnu, ali prekriva lijevu.

Upoređivanje sa Vladislavljevim likovima na njegovim novcima¹⁶⁰ pokazuje znatne razlike. Na novcima žezlo svršava uvijek u pravi križ (ljiljan se pojavljuje na novcima tek pod Milutinom), kruna mu je uvijek zapadnjačka trozuba, jabuka na svima novcima fali, jedino odijelo mu je na novcu br. 21 i 22 slično, kao što na našem pečatu.

Na reversu je u pečatnom polju predstavljen lik oružanog konjanika, sa konjem u galopu, okrenutim u lijevo. Od konjanikove opreme je vidljivo samo koplje i ostruge, svi ostali detalji su zagnječeni.¹⁶¹

Mali Vladislavljev tipar (vidi T. I, Sl. 3b) je bio pričvršćen najprije na srpski način. Oba proreza, po 4,7 cm dugi, nalaze se sredinom povelje 8 i 9,2 cm ispod gornjeg ruba. I na licu i na poledini vide se tragovi od voska, te je bio pečat uistinu pričvršćen na tu traku između proreza, ali izgleda da je otpao brzo poslije pričvršćivanja i da je zami-

¹⁶⁰ Ljubić, S., *Opis jugoslovenskih novaca*. Zagreb 1875, tab. III br. 20—24.

¹⁶¹ Kod Ivića su pod br. 5 i 6 vrlo lijepi sniunci aversa i reversa, ali nigdje kod njega nije istaknuto, da su to avers i revers jednog i istog pečata. Baš protivno, u tekstu (str. 21 i 22) se za vosak broja 5 kaže, da je zelen, a broja 6, da je prirodan, vrpca od pečata provučena je prema Iviću kod broja 5 kroz tri, a kod broja 6 kroz dvije rupe. Uistinu se radi o dvostranom pečatu od prirodnog voska, a vrpca je provučena kroz tri rupe.

jenjen visećim pečatom. Za viseći pečat se donji dio pergamenta presavio u 2—2,5 cm visoku pliku, kroz nju i kroz povelju napravljena su dva proreza 8 cm jedan od drugog, tako da se nalaze sa svake strane prvobitnih proreza za impressum, kroz oba proreza provučena je vrpca od tamnocrvenih nepredenih svilenih vlakana na onaj način, koji je u našoj sfragistici tipičan za dva proreza. Ispod donjeg ruba pergamenta obmotana su oba kraka dva puta jedan oko drugog, na to je napravljen od njih uzao, od njega spuštaju se oba kraka paralelno još 1,5 cm ispod pergamenta, ulaze u pečat na jedan, i izlaze iz pečata na jedan otvor.

Nepravilno kružna pločica pečata promjera 3,2 odn. 2,8 cm je od prirodnog voska, debela 0,4—1,1 cm, na desnoj strani ponešto okrnjena, ali je otisak tipara sačuvan u cijelosti. Tipar Vladislavljevog malog pečata ima promjer od 1,9 cm, utisnut je u vosak 2 mm duboko, padine oko otiska su koso porezane. Likovi u polju su potpuno jednaki Radosavljevima, samo su sve pojedinosti mnogo bolje izrađene. Presto je doduše bez naslona, ali široke prednje noge pokazuju kićenje drvorezom, figura kraljeva ne stoji, nego sjedi, od odijela se na malom tiparu ne opažaju nikakve pojedinosti. Kruna je opet izrađena kao pokrivač, prependulije su vidljive na desnoj strani, kraljeve insignije žezlo i jabuka ne dolaze do izražaja. Sa desne i lijeve strane lika, prekinut pri vrhu i pri dnu od lika, nalazi se natpis, od koga su sačuvana još slova sa lijeve strane „НАВ КРА“.

Od *Uroša I* (1243—1276) sačuvan je samo veliki pečat (vidi T. II, Sl. 4) na njegovoj povelji Dubrovniku od 23. augusta 1254. (M 46 St. 21). Za vrpca od pečata napravljene su kroz 2,8 cm visoku pliku i kroz pergament povelje dvije, međusobno 1,7 cm udaljene rupice. Vrpca se sastoji od oko 30 neobično fino predenih tamnocrvenih svilenih konaca (sve konce može saviti na 2 mm debljine!), a provučena je kroz rupice na način papske kancelarije. Oko 2,5 cm ispod donjeg ruba pergamenta ulaze oba kraka u pečat na jedan otvor, izlaze na suprotnoj strani isto na jedan otvor i vise ispod pečata još oko 30 cm.

Kružna pečatna pločica je sva od tamnosmeđeg prirodnog voska sa mjestimičnim svjetlijim mrljama. Debljine je nejednake od 0,8—1,5 cm, krug pločice je isto nepravilan sa 6,3—6,7 cm promjera. Tipar je pravilan krug od 5,2 cm promjera, a sadrži lik oružanog viteza na konju, oko koga uz obod teče natpis. Dok se u većini slučajeva natpis nalazi između dva koncentrična kruga, dotle je na Uroševom tiparu vidljiv samo unutrašnji manji krug kao ispupčena neprekinuta crta. S obzirom na urezivanje slova je majstor, koji je radio Urošev tipar, lošiji od Vladislavljevog. Slova Vladislavljevog pečata su lijepa ustavna, po veličini sva jednaka, dok Urošev graver izrađuje nejednaka, nelijepa slova. Osobito neskladno pada u oči slovo *У* nelijepog minuskulnog oblika, dalje i velika međusobna udaljenost pojedinih slova. Sačuvana su od natpisa slova „+ ГТФЪ УРШЬ ... Д ЕГ ... РЯШ... Д И ПОМО ...“, natpsi je dakle glasio „+ Стефанъ Урошъ краљъ всѣхъ рашкинъ земя и поморскихъ“.

I s obzirom na lik viteza i konja izgleda Urošev majstor lošiji od Vladislavljevog. Urošev konj je teški konj za borbu (Schlachtross),

kakve su vitezovi plaćali nesrazmjerno skupo,¹⁶² dok je Vladislavljev vitak trkaći konj. Vladislavljev je predstavljen u galopu, Urošev u običnom trku. Kod toga se graveru potkrala primitivna, u srednjem vijeku prilično česta pogreška, da je predstavio konja tako, da kreće lijevu prednju i lijevu stražnju nogu napred, a desna prednja i desna stražnja miruju, dok svaki seljak zna, da konj pokreće noge naizmjenično, tj. digne lijevu prednju i desnu stražnju, dok se u isto vrijeme opire na desnu prednju i lijevu stražnju.¹⁶³ Drugu nemoguću pogrešku je graver napravio sa mačem, koji visi vitez u njegovom desnom boku. Od vitezove opreme vidi se još koplje, neprirodno položeno iza leđa konjanika, sve ostale pojedinosti su istrvene odn. zagnječene.

Od *Uroševe žene Jelene* (—1314) sačuvan je prilično dobro jedan veći pečat (vidi T. II, Sl. 5a) na njezinoj povelji Dubrovniku iz god. 1267/68. (M 66 St. 28), isti pečat veoma loše na njezinoj povelji Dubrovniku iz god. 1289. (M 59 St. 29), i mali pečat na njezinom pismu Dubrovniku iz god. 1304. (M 64 St. 30).

Na prvoj povelji pečatna pločica visi na vrpici od crvenih nepredanih svilenih vlakana, koja je provučena kroz jednu samu preveliku rupu (četverokut od gotovo 1 cm stranica!). Ispod donjeg ruba povelje od obaju krakova su pravljene 1/2 cm dugi uzlovi. Kroz pečat prolazi samo jednim kanalom, ispod pečata visi još 8,5 cm. Pečatna pločica od prirodnog voska je nepravilno kružnog oblika od 4,5—5 cm promjera, debela nejednako od 0,8 do 1,5 cm. Tipar ima promjer od 2,9 cm, uz obod teče između dva ispupčena kruga natpis, od koja je dobro vidljiv početak „+ ЄЛЕНА КРАЛИЦА”. Daljnja slova su sasvim nejasna, jedino prema kraju se raspoznaju još „С ПОМ... Vjerovatno je natpis glasio: „ЄЛЕНА КРАЛИЦА РАШКИХЪ ЗЕМЛЪ И ПОЛЮДСКИХЪ”, kao što na većini Nemanjićkih pečata i potpisa.¹⁶⁴ U polju pečata je kraljica na prijestolu sa pretjerano u širinu povučenom bizantinskom krunom na glavi, a bez insingnija u rukama. Lik kraljice i prijestola toliko naliči na Radosavljev i Vladislavljev pečat, da se očito radi o istoj zlatarskoj školi, odn. radionici, ako ne i o istom majstoru.

Isti je pečat pričvršćen na srpski način na njezinoj povelji iz god. 1289. na traku pergamenta, nastalu od dviju po 3 cm dugih zareza u pergamentu, 2,2 cm, odn. 3,3 cm iznad donjeg ruba. Nepravilno ovalna pečat pločica od crnosmeđeg voska sa 3,3 × 4,2 cm promjera i 0,6—0,8 cm debljine. Pečat se vrlo dobro drži pergamenta, ali mu je njegova gornja površina tako razjedena, da je potpuno uništen sav natpis, a od svih pojedinosti pečatnog lika vide se samo nejasni tragovi ženske figure.

I ako ovaj pečat Jelene po svojim dimenzijama ne spada u grupu velikih pečata, on predstavlja ipak njenin veliki pečat, iz prostog raz-

¹⁶² Dok je tegleći konj u Dubrovniku krajem XIII i u XIV stoljeću koštao 10 perpera, prodaje dubrovački knez Johannes Georgio bosanskom banu jednog konja, svakako viteškog za borbu, za 300 perpera. Ispor. kancel. i notar. spisi 1278—1301 (Zbornik Srp. kr. ak. ...) str. ...

¹⁶³ Ova se omaška Uroševog gravera potkrala i Meštroviću na njegovom spomeniku kralju Petru, koji se prije rata nalazio na gradskom zidu u Dubrovniku iznad vrata od Pila.

¹⁶⁴ Ispor. sasvim drugo čitanje kod Ivića str. 25.

loga što Jelena nema većeg, a ima jedan mnogo manji, koji po svojoj veličini predstavlja pravi »sigillum secretum«. Taj se nalazi na njezinom pismu iz god. 1304. Papir pisma od $9 \times 25,5$ cm dimenzija je složen na način bizantinskih prostagmi¹⁶⁵ najprije 5,5 cm, na to drugi put 6,2 cm od dulje strane unutra, tako da nastaju tri pregiba od $5,5 + 6,2 + 13,9$ cm, svi visoki po 9 cm. Ta visina je onda odozgo i odozdo presavijena na četiri nejednaka polja od ca. $13,9 \times 2$ cm dimenzija. Oko na taj način složenog pisma obavijena je poprijeko, tj. oko visine od 2 cm, traka od papira, široka 0,5 cm. Na oba sastava trake nalio se na adresnome polju vosak i na vosak pritisnuo tipar. Time je bilo ovo malo pismo, čija manja stranica mjeri samo 2 cm, zatvoreno tako, da ga je mogao otvoriti i pročitati samo adresat. Njegova adresa bila je napisana na istome adresnome polju, na kome se nalazio pečat, i to napisana naknadno poslije pečačenja. Pošto se pečat nalazio otprilike na sredini adresnog polja, napisala se adresa sa svake strane pečata. Prilikom otvaranja primalac je raskinuo obmotanu traku papira, ali je tom prilikom u velikoj većini slučajeva otpao i pečat. Na ovome našem pismu kraljice Jelene nije otpao, ali je od toga malo koristi, jer je sasvim istrven i zagnječen, tako da nije od otiska tipara ostalo baš ništa. Jedino po tome što je cijela pečatna masa voska jedan oval od $1,7 \times 1,9$ cm promjera, može se zaključiti, da je bio i tipar po svoj prilici ovalan, a još manjih dimenzija nego što je pečatna masa. U vosku sačuvan je sa strane i jedan mali komadić trake od papira, sa kojim je bilo pismo obmotano.

Od *Dragutina* (1276—1282. odn. 1316) nije sačuvan ni veliki, ni mali pečat, ali se nalaze tragovi njegovog velikog pečata na njegovoj povelji Dubrovniku iz god. 1281. (M. 57, St. 33) i možda jedan sumaran dubrovački opis toga velikog pečata.

Njegova povelja iz god. 1261. nosila je pečat, pričvršćen na srpski način putem dvije, međusobno 1,2 cm udaljene zareze u pergament. Onaj kradljivac, koji je krao pečate sa dubrovačkih arhivalija, odrezao je u širini od 3,8 cm cijelu traku, na kojoj se nalazio zalijepljen pečat, tako da na tome mjestu sada zja u povelji rupa od $3,8 \times 1,2$ cm dimenzija. Pošto je pečat ležao na pergamentu, ostavio je na njemu nepravilno okruglu smeđu mrlju, koja siže 2,5 cm iznad gornjeg reza, tako da zahvata donji dio slova od potpisa, isto tako oko 2,5 cm ispod donjeg reza prema donjem rubu pergamenta. Promjer pečatne pločice bio je dakle oko 6,2 cm (tj. $2,5 + 1,2 + 2,5$), te se Dragutinov veliki pečat po veličini nije mnogo razlikovao od Vladislavljevog ili Uroševog.

Sumaran dubrovački opis toga pečata postoji možda u opisu priznanice, koju je dao god. 1323. Vladislav, sin Dragutinov, Klimi Držiću o uređenju svih računa sa ocem Dragutinom i sa njim. Dubrovački kancelar zavodi u knjigu *Diversa Cancellariae* za god. 1323, da je Klime po svome advokatu predložio »litteras seu privilegium vel povelliam domini regis Vladislavi, sigillatas sigillo cere albe in quo sigillo erat ymago unius teste cum capello super capud, in quo erant scolpите in lingua sclauonessca infrascripte lictere videlicet: Stephan a dio fidele

¹⁶⁵ Ispor. GZM 1948. str 139.

servo(?)¹⁶⁶ Pošto nije vjerovatno, da bi bio Vladislav za kratko vrijeme svoga pretendencija nabavio vlastiti tipar, dalje, pošto se u natpisu pečata nalazi samo tipično Dragutinovo ime »Stefan«, a ne »Stefan Vladislav«,¹⁶⁷ izgleda da je Vladislav, kao i toliki drugi nasljednici, pečatio sa tiparom svoga oca. Ali, i ako bi bilo to tačno, opis dubrovačkog kancelara nije od velike koristi, jer je suviše općenit, površ svega i nepouzdan. Sigurno je naime, da pečatni lik nije imao na glavi šešir (capellus), nego da je to bila kruna bizantinskog tipa, a vjerovatno nije pečatni lik predstavljao samo glavu, nego valjda cijelu figuru kralja. Konačno i natpis »Stephan a dio fidele servo«, preveden „Стефанъ въ бога вѣрни раба“ ne izgleda moguć (prirodan bi bio „Стефанъ раба христоу“, kao što je čest na novcu).

Od *Milutina* (1282—1321) sačuvan je veliki pečat (vidi T. II, Sl. 7a) u dva otiska, a o malom pečatu ima samo tragova.

Veliki njegov pečat sačuvan je na povelji Dubrovniku iz god. 1282. (M 51 St. 34) u nešto boljem, na njegovoj nedatiranoj povelji Dubrovniku o Brskovu (M 54 St. 36) u nešto lošijem otisku, a ukraden je sa njegove nedatirane povelje izdate u Dugom polju (M 52 st. 35), sa njegove povelje iz god. 1289, izdate u Prizrenu (M 58 St. 38) i sa njegove povelje iz god. 1302. izdate u Vrhlabu (M 53 St. 39).

Od ukradenih je bila na prvoj povelji, na onoj iz Dugog polja, prvobitno namjera, da se pričvrsti na srpski način i u tu svrhu su prorezana sredinom povelje dva proreza 1,8 odn. 3,3 cm iznad donjeg ruba pergamenta. a 6 odn. 5 cm duga, ali je dijak odustao od toga pričvršćivanja (nema nikakvih tragova, da bi bio uistinu pričvršćen) i kroz oba proreza provukao vrpce od tamnocrvenih svilenih nepredanih vlakana. Ispod ruba pergamenta vrpca visi još 9 cm i tu je odrezana.

Na njegovoj u Prizrenu izdatoj povelji pečat je bio uistinu pričvršćen na srpski način, na traku između dvije po 5 cm duge zareze, koje su zarezane u pergament sredinom povelje 2,8 i 4,5 cm iznad donjeg ruba pergamenta. Kradljivac je postupao na isti način, kao što kod Dragutinove povelje iz god. 1281. naime, izrezao je cijelu traku od 1,7 × 5 cm zajedno sa pečatom. Smeđih tragova od pečatne pločice ima i na ovoj povelji, ali ne tako očitih, kao na Dragutinovoj.

Na povelji iz Vrhlabu pečat je bio pričvršćen na vrpce od tamnocrvene svilene mrežice od koprene, provučene kroz tri rupice u obliku na vrh postavljenog trokuta (···). Vrpca odn. mrežica visi još 40 cm ispod donjeg ruba povelje, gdje je od obaju krakova napravljen uzao, ali od pečata nema traga. Možda je bio pričvršćen za vrpce tek ispod ovih 40 cm, a možda čak nije bio na vrpce veliki pečat, nego bula, svakako od voska nema nigdje traga.

Sačuvani Milutinov veliki pečat na povelji iz god. 1282. visi na svijetlocrvenoj vrpce od nepredanih svilenih vlakana, složenih u vrpce. Vrpca je provučena kroz tri rupice, ulazi u pečat i izlazi iz njega samo kroz jedan kanal, ali taj se ne proteže cijelim promjerom pečata, nego

¹⁶⁶ Pucić II str. 3 br. 5.

¹⁶⁷ Na osnovi toga i Jireček (Arch. 33, 292) vrši taj pečat za Dragutinov.

Na Milutinovoj povelji o Brskovu napravljene su u pergament povelje samo dvije rupice od 4,5 cm iznad donjeg ruba pergamenta, a 2,8 cm jedna od druge. Pečatna vrpca od oko 40 jednostavno (ne dvostruko!) pređenih crvenih konaca provučena je sa poledine kroz obje rupice na lice, tu se oba kraka spuštaju 1,5 cm duboko do pečata, u koji ulaze na dva a i izlaze iz njega na dva otvora. Pošto su krakovi od obje rupice do ulaznih otvora na pečatu samo 1,5 cm dugi, to cijela gornja polovina pečata leži na povelji, slično kao i kod Vladislavljevog dvostranog pečata. Ispod pečata vrpca visi još 12 cm.

Tipar ima promjer od 7,6 cm. Između dva ispupčena koncentrična kruga nalazi se natpis, vrlo loše sačuvan na oba pečata. Slova su ponešto bolja od Uroševih, ali mnogo zaostaju za Vladislavljevima. Natpis je glasio: „Ѣтъфнь Ѥрошь по аилости [божииен] краљ рашкихъ земль и помоскихъ“.

Pečatni lik predstavlja kralja na prijestolu. Tehnička izrada geometrijskih dijelova (prijesto sa iskićenim naslonom i sa stubićem sa svake strane) je prilično dobra, ali je lik kralja izrađen tako primitivno sa istim neprirodnim položajem ruku i sa žezlom iza ruke, kao ranije. Žezlo kraljevo svršava u dvostruki križ, kruna na kraljevoj glavi je bizantinska a na kruni se jasno opaža dragi kamen (orphanos). Od odijela se vidi kolarin na ramenu i lor niz prsa. Po sadržaju je kraljev lik na pečatu bliži ondašnjem slikarstvu, nego kovničarstvu: Kruna je na Milutinovim novcima uvijek trozuba, žezlo svršava u ljiljan ili u jednostavan križ (dvostruki križ ima nanovcu samo jabuka u lijevoj ruci, a taj detalj je na pečatu istrven), pojedinosti odijela na novcu nisu istaknute. No, prema sposobnosti predstavljanja figura su zlatari, koji izrađuju kalupe za pečate i za novce, daleko zaostali za slikarima. I kod pečata i kod novca ostaje ista nepromijenjena stereotipnost u predočavanju likova, decenijama se ponavlja isti neprirodni položaj ruku i tijela, dok se slikarstvo vremenom oslobađa shematične stereotipnosti i postepeno se približava kopiranju prirode.

1) Na Milutinovom vlastoručnom pismu¹⁶⁸ županu Tvrtku iz god. 1282—1284 (M 55 St. 37) pečat je bio pričvršćen na srpski način na traku, nastalu od dvije zarezne u pergament, 1,2 cm, odn. 2,4 cm iznad

126

donjeg ruba. Pečat je doduše otpao ili je silom otkinut, ali je ostalo i na prednjoj i na stražnjoj strani trake još mnogo ostataka voska. Kao što svaki na taj način nalijepljeni pečat, tako je ostavio i ovaj Milutinov na pergamentu vidljivi trag u obliku smeđeg kruga, a taj krug je u našem slučaju tako malih dimenzija, da se vidi, da je bio na vosak udaren mali tipar. Osim toga je cijelo to vlastoručno pismo pisano na tako malom komadu pergamenta (oko 20 × 12 cm), da se veliki tipar od 7,6 cm promjera ne bi mogao ni smjestiti na njega, a da ne bi prekrpio gotovo cijeli tekst).

2) Na Milutinovoj povelji rtačkoj crkvi sv. Marije viseći pečat je doduše sasvim upropašćen,¹⁶⁹ ali je pečatna grudva tako mala (promjer 3 cm), da je na njoj mogao biti samo otisak malog tipara.

3) Na Milutinovom pismu iz oktobra 1313. (St. 42) ostalo je nešto voska od pečata. U složenome stanju pismo je široko samo 1,5 cm, a dugo 19 cm. Da adresno polje (drugo odozdo, odn. treće odozgo) napisana je u dva retka adresa: „*кРАЛЕВСТВА МИ ЛЮБОВЬНОМЪ*” — *с҃родинкѣ Картоломѣю Градинкѣ кнезѣ дубровѣчкимѣ и вѣсоѣ обвѣщникѣ*”. Između riječi „*ЛЮБОВЬНОМЪ*” i „*с҃родинкѣ*” ostavljen je međuprostor od 1,7 cm i u tom međuprostoru nalaze se spomenuti ostaci voska, a u vosku komadić od 0,6 cm široke trake papira. Vidi se, da je tom 0,6 cm širokom trakom obmotano cijelo složeno pismo; na sastav obaju krajeva trake naliven je vosak i u vosak udaren tipar. Adresa je pisana tek poslije udaranja pečata. Jasno je, da je na tako mali prostor od 1,5 × 1,7 cm mogao biti udaren samo mali tipar (time naravno nije rečeno, da je bio pečat, odn. tipar isto tako mali, jer je pečatna pločica odignuta od osnove nalik na pečate, pričvršćene na srpski način, mogla biti ponešto veća od ove osnove).

4) Na njegovom pismu iz god. 1320. (St. 43) ostavljeno je u adresi između riječi „*кРАЛЕВСТВА МИ*” i „*кнезѣ*” isto tako 2,4 cm praznog prostora za poprečno obmotavanje sa trakom i za udaranje maloga pečata, ali se od pečata nisu sačuvali ostaci voska, kao na ranijem pismu iz god. 1313. nego samo jedna žuta mrlja na tome mjestu.

5 i 6) Na njegovim pismima iz god. 1303. i 1304. (St. 40 i 41) nema ni takvih mrlja, ali je na oba pisma ostalo u adresama prazno mjesto za poprečnu traku i pečat. Osobito je karakteristična gruba adresa na prvom njegovom pismu, u kome se ljuti na Peru Hašćića i prijeti mu, jer se adresa sastoji iz dviju kratkih odsječinih riječi „*ВЛАСТЕЛОМЪ ДУБРОВѢЧКИМЪ*”, pa ipak se nalazi između njih 2,2 cm praznog mjesta za obmotavanje i pečat. Na drugome pismu nalazi se prazan prostor između riječi „*кРАЛЕВСТВО МИ*” i „*ВЛАСТЕЛОМЪ*”.

Od *Stefana Dečanskog* (1321—1331) nema sačuvan ni veliki ni mali pečat, ali za obadva postoje tragovi.

Sa velikim pečatom bijaše zapečaćena njegova povelja Dubrovniku iz god. 1326. (M 81, St. 47). Pričvršćen je bio na srpski način, a kradljivac pečata sa dubrovačkih arhivalija je izrezao pečat i kod toga

¹⁶⁹ Ispor. moj opis u Spomenik S. k. akad. 93, 1940, 125.

napravio u pergamentu rupu široku 6,5 cm i visoku 4,4 cm. Prema tome je bila ili traka tako visoka (obično su znatno niže) ili je kradljivac izrezao iz pergamenta više od same trake. Pečat, ležeći na pergamentu, ostavio je i na ovoj povelji smeđi trag u obliku kruga, a taj krug siže 1 cm iznad isječne rupe i 1,6 cm ispod nje. Prema tome je promjer pečatne pločice iznosio otprilike 7 cm. Izgleda dakle, da je tipar Dečanskoga bio nešto manji od Milutinovog, a veći od Dragutinovog.

Sa velikim njegovim pečatom je bila, sudeći po opisu dubrovačkog kancelara, zapečaćena i priznanica St. Dečanskog Luki Lukareviću od 11. januara 1326. o urednoj isplati svih dugova ocu Milutinu i njemu. Dubrovački kancelar opisuje priznanicu »fecerunt (sc. knez i vijeće) scribi et de lingua slava in latinum reduci quamdam apoveliam ipsius domini regis *sigillo ipsius domini regis pendenti nunitam cum cera gialla et seta rubra, in quo sigillo erat scolpita quedam ymago regalis*«. ¹⁷⁰ Pečat, viseći na crvenoj vrpici, a sa likom vladara, sigurno na prijestolu, ne može biti drugo nego veliki pečat St. Dečanskoga.

Od malog pečata Stefana Dečanskog ima sačuvanih tragova na četiri njegova pisma Dubrovniku. Na pismu iz god. 1325. (P I 6, St. 46) ima u adresi između riječi „кнез” i „Д вровъчком” 2,6 cm široki prazan međuprostor, u kome je sačuvano nešto ostataka od pečatnog voska. Na njegova dva pisma iz god. 1326. (P II 8 i 9, St. 48 i 49) i na pismu iz god. 1328. (P. II 10, St. 50) nema sačuvanih ostataka voska, nego samo žute mrlje u onom praznom prostoru između pojedinih riječi adrese, u koji je prilikom slaganja pisma utisnut pečat.

Od kralja Dušana (1331—1355) ima sačuvana tri velika pečata dakle više nego od ijednog srpskog vladara, dok iz Dušanovog carskog doba nema nijedan veliki pečat, a od malog pečata postoje tragovi i bilješke dubrovačkog kancelara.

Prvi Dušanov kraljevski veliki pečat (vidi T. III, Sl. 9a), oštećen i na lijevoj i na desnoj strani, nalazi se na njegovoj povelji Dubrovniku iz god. 1334. (M 90 St. 55). Pečatna vrpca, sastavljena od nepredenih crvenih vlakana, provučena kroz pet proreza, spušta se 10 cm duboko ispod donjeg ruba pergamenta, ulazi na dva otvora u pečat, ali ne prolazi kroz cijelu pečatnu pločicu, nego samo kroz otprilike jednu trećinu njezine stražnje površine, slično kao na Milutinovoj povelji iz god. 1282, Poslije izbijanja stegnuta su oba kraka opet konvergentno u jedan uzao, koji se nalazi još pod pečatnom pločicom, a ispod pečata vise još oko 9 cm,

Pečatna pločica od tamnosmeđeg voska, debela sredinom 1 cm, prema obodu sve tanja do 0,3 cm, bila je kružnog oblika sa promjerom od oko 7,5 cm, sada je zbog oštećenosti visinski promjer ostao doduše prilično intaktan, ali je širinski smanjen za 1 cm. Pečat je nesumnjivo pravljen na izvrnutom tiparu, a kao prvi među sačuvanim srpskim pečatima lijevan je sa crveno obojenim voskom. Na lomovima sa obje strane pečata vidi se, da sloj crvenog voska nije deo ni

¹⁷⁰ Pucić II str. 6 br. 7.

1 mm, sva ostala podloga je od prirodnog voska. Promjer tipara iznosi 7 cm. Uz obod teče između dva koncentrična zupčasta kruga natpis u jednakomjernim monumentalnim, 7 mm visokim kapitalnim slovima (u rukopisu ta bi krupna slova predstavljala psalterijalnu kapitalu). Ad natpisa je sačuvano „+ СТЕ... ИЕН МЛАДЫ КРАЛЬ ... КН”, glasio je dakle „Стефанъ по милости божией млады краль рашки (ili зерски). Drugi natpis sa vodoravno položenim manjim slovima nalazi se u polju desno i lijevo od glave i ramena lika. Na našem pečatu sačuvan je bolji dio natpisa uz lijevu stranu lika, na gotovo jednakom pečatu iz god. 1345. uz desnu stranu lika. Kombinovan sa obaju natpis je glasio:

[СТЕ	ДЫ
Ф]ИИ	КР
МЛА	ИД

Lik u polju predstavlja kralja sjedećeg na prijestolu, sa žezlom, koje svršava u ljljan, u desnoj i sa jabukom, na kojoj je dvostruki križ, u lijevoj ruci. Na glavi mu je bizantiska kruna sa orfanom na vrhu i sa prependicularima sa svake strane. Od odijela ne vidi se nikakav detalj. Tehnička izrada kraljevog lika je isto tako primitivističko nespretna, kao ranije. Stav ruku je isti neprirodno ukočeni, na ranijim pečatima je bio gornji dio figure previše skraćen na račun donjeg, na Dušanovom pečatu je obratno donji dio previše kratak s obzirom na gornji. Naprotiv tome je prijesto izrađen mnogo bolje, odn. kićenije nego ranije. Podnožje, pročelje i sjedište je bogato iskićeno, podnožje sa križićima, pročelje sa lukovima, a sjedište sa tačkama, ali sve te pojedinosti su smještene bez perspektive. Sa svake strane prijesto se nastavlja u stubić sa kuglom na vrhu, a naslon je ucrtan sa dvije konkavne kružne crte odmah poviše sjedišta od jednog stubića do drugog.

Isti je tipar (vidi T. III, Sl. 9b) otisnut na Dušanovom pečatu na povelji iz god. 1345. (M. 100 St. 60), ali je otisak ispao nejasniji, a otkinuta mu je cijela lijeva trećina. Pričvršćen je na vrpcu, sastavljenu od veoma finih dvostruko pređenih svjetloplavih svilenih konaca, a provučenu kroz pet romboidnih rupica. Kroz pečat prolazi kroz dva kanala, koji se opet ne protežu cijelim promjerom, nego idu kroz straznji, najdeblji sloj voska čak manje od jedne trećine promjera.

Pečatna pločica je nešto deblja od ranije, a sva je od prirodnog tamnosmeđeg voska, otisak tipara nije raden sa crvenim voskom. Izgleda da je tipar već dotrajavao, jer i tamo gdje je pečat dobro očuvan, pojedinosti su mnogo nejasnije, nego na onom iz god. 1334. Zašto je dao Dušan svoju povelju iz god. 1345. zapečatiti sa tiparom, koji je bio pravljen za njega kao za mladog kralja prije god. 1331, nije jasno. Izgleda, da kao kralj nije dao uopće praviti poseban tipar, nego se služio svojim mladokraljevskim, pa čak i tiparima svojih prethodnika.

Takav utisak, naime, čini pečat (vidi T. III, Sl. 9c) na njegovoj nedatiranoj¹⁷¹ povelji Dubrovniku o sigurnosti trgovaca (M 110, St. 56). Pečat je bio pričvršćen na srpski način, ali je radi trošnosti papira, na kome je povelja pisana, otpao, ostavivši u papiru veliku rupu, koja siže do donjeg ruba papira. Danas je taj donji poderani dio papira pojačan odozdo nalijepljenim recentnim kartonom (izgleda da je to uradio državni arhiv u Beču, u kome se povelja nalazila između 1833. i 1921. godine), a pečat je pričvršćen danas na taj karton običnim kanapom. Pečat je svuda unaokolo oštećen i vosak mjestimično odlomljen, pa se sa njegove desne i lijeve strane vidi jedna 2,5 cm široka traka od papira, koja prolazi poprijeko kroz pečat otprilike sredinom njegove debljine, a nešto iznad promjera pečatne kružne pločice, te se po ovim ostacima trake vidi, da je bio pričvršćen na povelju na način srpske državne kancelarije.

Pečat, sav od prirodnog voska, bez crvene prevlake, sačuvan je doduše vrlo loše, ali sve sačuvane pojedinosti pokazuju takvu sličnost sa Milutinovim velikim pečatom, da jedva može biti sumnje, da je Dušan upotrebio Milutinov veliki tipar. I kraljev lik i njegove insignije i presto sa svojim karakterističnim, zupcima iskićenim, a ispupčenim naslonom, (Dušanov mladokraljevski tipar ima uduben naslon!) su isti, kao na Milutinovom, od natpisa ima sačuvano na desnom gornjem dijelu samo slova „**МОРЬСК**“, a ta slova ni malo ne naliče na monumentalnu kapitalu Dušanovog mladokraljevskog tipara, nego su to ista slova, kao na Milutinovom. Ivić (tab. II br. 11) ovaj pečat zaista jednostavno deklarira kao Milutinov pečat i datira ga bez navedanja razloga sa »između 1305. i 1307.«, ali se njegov opis (str. 24) povelje na papiru sasvim slaže sa ovom Dušanovom poveljom, o kojoj ne može biti sumnje, da je Dušanova, jer dubrovački zapis na poledini govori o »regis et postmodum imperatoris Stephani«. Sva je dakle prilika, da Dušan kao kralj Srbije uopće nije dao praviti novi tipar, nego se cijelo vrijeme služio sad svojim mladokraljevskim tiparom, sad tiparom svojih prethodnika.

Dubrovačka kancelarija god. 1342. dva puta opisuje Dušanov veliki pečat, prvi put na Dušanovoj priznanici Marinu i Mihi Buniću sa »que quidem apovillia erat sigillata sigillo cere gialle cum figura regali intus sedenti et licteris circa sigillum«,¹⁷² drugi put na njegovoj priznanici Ivi Buniću sa »copia unius apovillie... sigillate cum sigillo cere pendentis giale sculte figure regie sedentis in sedia«,¹⁷³ ali nijedan opis ne daje takvih potankosti, da bi se moglo konstatovati, koji tipar je upotrebljen na ove dvije priznanice. Jedino o tome ne može biti sumnje, da je na objema poveljama bio Dušanov prijestoni pečat, jer drugi pečati ne nose lik vladara sjedećeg na prijestolu.

¹⁷¹ Stojanović, Lj., (I str. 50) smatra, da je povelja pisana »oko 1334.«. Dva razloga govore protiv toga, prvo, okolnost što je povelja pisana na papiru, dok su sve Dušanove povelje do 1345. pisane na pergamentu, drugo, što se na njezinoj poledini nalazi zapis dubrovačkog kancelara »Privilegium Stephani regis et postmodum imperatoris«. Po tome izgleda, da je povelja pisana u zadnje vrijeme Dušanovog kraljevanja.

¹⁷² Pucić II str. 16 br. 19 i Spomenik XI, 100 pod br. 19.

¹⁷³ Isto tamo str. 17, br. 20.

Sa Dušanom — kraljem prekida se red srpskih prijestonih pečata, od Dušana — cara, isto tako od cara Uroša nije poznat nikakav tipar prestonog tipa. Kao što srpska kraljevska kruna prelazi na Tvrtka I, potomka Nemanjića po ženskoj lozi, isto tako i prijestoni pečat preuzimaju od Nemanjića bosanski kraljevi. Nijedan od kasnijih srpskih dinasta, i ako su oni stvarno nasljednici nemanjićke vladarske vlasti nad Srbijom, ne penje se do prijestonog pečata, nego se svi ograničavaju na grbovne pečate.

Dušanov mali kraljevski tipar spomenut je tri puta u opisima dubrovačke kancelarije kod pisama, koja se nisu sačuvala u originalu, nego samo u dubrovačkom latinskom, odn. italijanskom prevodu, a jedan put je takvom prilikom opisan nešto opširnije. Ukratko spomenut je kod njegove molbe za isplatu danka iz god. 1334. kao »sigillum secretum« i »sigillum proprim«, ¹⁷⁴ kod njegove molbe iz iste godine, da dubrovačka vlada isplati 8000 perpera Lampri Menčetiću, kojom se prilikom navodi, da je bilo pismo zapečaćeno »duobus sigillis secretis ipsius domini regis«, ¹⁷⁵ po čemu izgleda kao da je Dušan imao dva mala tipara, i treći put kod njegove priznanice Domanji Menčetiću iz god. 1335, na kojoj ga dubrovačka kancelarija označuje kao »sigillum proprium ipsius domini regis«. ¹⁷⁶

Nešto opširnije opisan je od dubrovačkog kancelara Sofreda kod jednog popratnog pisma (litera testimonialis), koje je bilo dodato gore spomenutoj Dušanovoj povelji braći Marinku i Mihi Buniću iz god. 1342. Sofredo opisuje pismo kao sigillatum cum cera, quasi in medio intus sculta una cimeria cum cruce pala desuper et super pallam ramos arborum«. ¹⁷⁷ Ovaj opis stvara ponešto poteškoća. Jireček tumači »cimeria« kao »štit« i smatra, da je pečat sadržavao lik štita sa križem. ¹⁷⁸ No, cimeria nije štit, nego »imposita summae galeae figura« (Du Cange). Riječ je živa u istome značenju još danas u romanskim jezicima (italij. *cimiero*, franc. *cimier*, njem. Helmkleinod ili Zimier). Bio je to onaj heraldički nakit najrazličitijeg sadržaja (pera, krila, rogovi, šesir, četverokutne pločice itd.), koji se dodavao na vrh šljema kao grbovna oznaka. ¹⁷⁹ Osim Sofredovog heraldičkog izraza cimiera nejasan je i izraz palla, jer može da znači i običnu loptu (Ball) i zemljinu kuglu (globus), a i heraldički lik, koji Nijemci označavaju kao »Reichsapfel« (državna jabuka; uistinu jabuka treba da predstavlja globus).

Kao što se vidi, na osnovi Sofredovog opisa ne može se dobiti prava slika ili predstava o tome, šta je sadržavao Dušanov mali tipar, pošto Sofredo ništa ne kaže o karakteru cimira, da li je to bilo koje pero sa križem ili neki drugi znak sa križem. Pallu bismo prvenstveno tumačili kao državnu jabuku, jer se ona nalazi kao atribut državne vlasti na svima prestonim pečatima srpskih kraljeva, dok se grančice od drveća kasnije pojavljuju kao čest nakit na pečatima. Gotovo bismo

¹⁷⁴ Isto tamo, str. 9 i 10 br. 11.

¹⁷⁵ Isto tamo, str. 11 br. 12.

¹⁷⁶ Isto tamo, str. 13 br. 14.

¹⁷⁷ Jireček u Spomeniku 11 str. 100 pod br. 19.

¹⁷⁸ Arch. f. sl. Phil. 33, 291.

¹⁷⁹ Hauptmann 30.

smatrali, da bi opis trebalo da glasi: »cimiera cum cruce et palla desuper«, jer bi to onda označavalo neki cimijer sa državnom jabukom i križem, koje tako često nalazimo na pečatima i novcima kao znakove vladarske vlasti.

Po svoj prilici bismo bili sa takvim tumačenjem na krivome putu. Među Dušanovim novcima, naime, postoji jedna vrsta, koja na aversu nosi samo heraldičke znakove, a koja odgovara našem opisu. Heraldčki znakovi na Dušanovim novcima su odozdo šljem, nad njim četverokutna tablica (Ljubić je označava kao zastavicu) sa križićem na svakome uglu, povrh tablice krug, predstavljajući zacijelo zemaljsku kuglu, ispunjen nekada sa rozetom, nekada prazan, a iz kruga niču pera, koja nekada zaista izgledaju kao drvo sa granama (v. crtež 4).

Crtež 4.

Sofredov opis bi se najprije i najlakše podudarao sa ovim heraldičkim elementima na Dušanovim novcima. Cimiera će biti tablica sa križićima na uglovima (možda je na pečatu imala i križ u polju), palla je onaj krug nad tablicom, a rami arborum pera, koja niču iz kruga. Vrlo vjerovatno je dakle Dušanov mali tipar sadržavao iste heraldičke elemente, kao i kalupi za ovu vrstu Dušanovog novca, jedino što na pečatu odozdo fali šljem. Možda ga zaista nije bilo, ali je i to moguće, da je bio otisak šljema u vosku nejasan, pa ga Sofredo nije opazio. Biće dakle da je kalupe za novac i ovaj mali tipar urezivao isti majstor. Da se radi o malom tiparu, jedva može biti sumnje, pošto visina lika na novcu mjeri zajedno sa šljemom 1,9, a bez šljema samo oko 1,2 cm, što sasvim dobro odgovara veličini malih tipara. Šljem sa tablicom, krug-globus i pera na krugu su dakle Dušanovi heraldički znakovi i nesumnjivo je njegov šljem nosio te znakove kao cimijer, kada se pojavljivao u opremi oružanog viteza, kao što su slične i druge cimijere nosili vitezovi na zapadu.

Od Dušanovog malog pečata iz carskog doba ostalo je tragova na dva sačuvana njegova pisma. Na pismu za Marka Vasiljevića iz god. 1349. (P II 24, St. 64) nalazi se između riječi „Дѣвочькомѣ“ i „Филиппѣ“ međuprostor od 2,6 cm i u njemu žuta nepravilna mrlja od voska, a na njegovom pismu za Lavru Vukasovića iz iste godine (P II 23, St. 65) nalazi se između istih riječi adrese u međuprostoru od 2,2 cm žuta mrlja bez ostataka voska dimenzije 1,5 × 1,7 cm, po čemu izgleda, da je bio tipar ovalnog oblika. O sadržaju toga carskog tipara ne može se reći ništa, ali je vjerovatno, da se po sadržaju nije razlikovao od kraljevskog, jer Dušan i kao car kuje istu vrstu heraldičkog novca, kao i ranije kao kralj (Ljubić t. VII sl. 11—13).

Od cara Uroša sačuvan je o njegovom malom tiparu u dubrovačkim arhivalijama dva puta kratak, ali dovoljan opis. Oba opisa su iz novembra 1366, prvi prilikom pisma cara Uroša oko isplate svetodmitarskog tributa, kada ga dubrovački kancelar označava sa »littera domini imperatoris cum bulla leonis«,¹⁸⁰ drugi prilikom pisma oko isplate stonskog tributa, koje kancelar opisuje kao »literas autenticas domini imperatoris suo vero sigillo cum figura leonis sigillatas«. ¹⁸¹ Jireček smatra, da je Uroš upotrebljavao antičku gemu sa lavom kao svoj mali tipar,¹⁸² ali to nije baš nužno, tipar može biti i domaći rad. Lav kao heraldička zvjer, veoma čest i na zapadu i na istoku,¹⁸³ pojavljuje se naime kod nas prvi put tu na tiparu cara Uroša, ali se od toga vremena dalje brzo širi. Uskoro ga uvodi car Ivan Šišman (1371—1393) na svoj novac,¹⁸⁴ u isto vrijeme ga nalazimo na zlatnom novcu kod Tvrtka¹⁸⁵ na novcu Vuka Brankovića,¹⁸⁶ u čijoj porodici ostaje kao stalna heraldička zvjer u grbu. Sudeći po toj čestoj heraldičkoj upotrebi, može biti Urošev mali tipar sa lavom i produkt domaćih gravera.

Od kralja Vukašina sačuvan je samo njegov veliki tipar (vidi T. IV, Sl. 11) na njegovoj povelji Dubrovniku od 5. aprila 1370. (M 167, St. 122). Povelja je na tabaku papira, složenom u dva lista. Za vrpцу su napravljena 4 veoma široka proreza kroz oba lista, donji par proreza 5,5 cm iznad donjeg ruba, gornji par 14 cm (nalazi se između 21. i 22. retka pisma). Vrpca od crvenih nepredcnih svilenih vlakana provučena je na način, koji je najčešći u slučaju 4 proreza. Iz posljednjeg para proreza oba se kraka konvergentno spuštaju 1,5 cm ispod donjeg ruba papira, prolaze kroz pečatnu pločicu dvjema kanalima i vise ispod pečata još oko 15 cm. Pečatna pločica od prirodnog tamnosmeđeg voska je nepravilnog okruglog oblika nejednake debljine (pri vrhu 0,3, pri dnu 1,2 cm). Tipar je pravilan krug sa 5,5 cm promjera. Između dva jednostavna ispučena koncentrična kruga teče uz obod natpis „ + Българска кралаъ Елъкашина прѣстѣнь“. I ako su slova Vukašinovog natpisa čak za 1 mm viša od Dušanovih, ne čine tako monumentalni utisak, jer su spram visine previše uska, a i stabla su previše tanka. Pečat spada među takozvane portretne tipove. U polju je kraljev portret, na glavi sa krunom bizantinskog, veoma visokog oblika, nalik na krune vladarice.¹⁸⁷ Niz lice vise nizovi dragog kamenja, oko vrata je stalizovani, mnogo preveliki okovratnik sa ukrasima, prsa su naznačena samo sa lukovima. Sa svake strane portreta diže se u luku po jedan klas. Izrada portreta i svih njegovih detalja je još uvijek veoma primitivna.

¹⁸⁰ Mon. 28 (Mon. Rag. 4), 69.

¹⁸¹ Objavl. u Jagić — Festschrift, Berlin 1908, 540.

¹⁸² Arch. f. slav. Phil. 33, 290.

¹⁸³ Hauptmann, 22.

¹⁸⁴ Мущмовъ, А., Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе. София 1924, sl. 192—243.

¹⁸⁵ Динић, М., Велики босански златник. Час. Ист. инст. САН III 47.

¹⁸⁶ Ljubić tab. XIII sl. 2.

¹⁸⁷ Ispor. krunu Simonide i Dušanove Jelene kod Radojčića tab. IX st. 14 i tab. 15 sl. 23.

Od srpskih dinasta poslije Nemanjića sačuvani su pečati samo od kneza Lazara, Vuka Brankovića i Balšića.

Od *kneza Lazara* sačuvan je samo veliki tipar (vidi T. IV, Sl. 12) i to na njegovoj povelji manastiru Sv. Pantelejmona na Sv. gori iz god. 1380/81. (Šafarik, Glasnik Srp. uč. dr. 24, 1868, Novaković, Zak. spom. 515), na njegovom pismu Dubrovniku od 31. augusta 1388. (P II 39/1, St. 128) i na povelji njegove udovice Milice i sinova Vuka i Stefana Lavri sv. Athanasija iz god. 1395. (Anastasijević, Spomenik LVI, 9, Novaković Zak. spom. 495).¹⁸⁸ Sliku i opis dajemo sa Lazarevog pisma Dubrovniku.

Lazarevo pismo od 21,5 × 16,5 cm je složeno na 6 pregiba (odogzo 4,7 cm dolje, na to sa desne 6 cm i sa lijeve 7 cm unutra), kroz sve pregibe napravljen je vertikalni prorez, kroz njega provučena uska traka od papira i na sastav njezinih krajeva na lijevom vanjskom polju (dakle ne na adresnom) otisnut je pečat u crnosmeđem veoma tankom sloju voska. I ako su se natisnuti pečati obično pravili na taj način, da se na dokumenat nalio vosak i matrica udarila na naliveni vosak, ovaj Lazarev pečat je rađen obratno, naime vosak se nalio na izvrnutu matricu, zgnječio na nju, nožem se uklonio suvišni vosak unaokolo sa oboda i na to gotovi pečat utisnuo na određeno mjesto na dokumentu. Cijeli obod ovog Lazarevog pečata se naime tako oštro odvaja od papira, na koji je utisnut, da je isključeno, da bi se lijevanjem napravio tako pravilan krug, koji bi tačno odgovarao krugu tipara. Ako bi pak oko oboda ostalo voska i taj se naknadno nožem uklonio sa papira, ostavio bi na papiru vidnih tragova, a tih na Lazarevom pismu nema.

Lazarov pečat sadrži u polju samo u lijevo okrenuti šljem sa dva, kružno u vis zavinuta roga kao takozvani cimijer. Slična dva u krug zavinuta roga nalaze se na jednoj vrsti Lazarovog novca. (V. J. Petrović, Novac despota Stefana Lazarevića 1389—1427. Nar. Star. IV tab. 1 br. 4 i 5.) Šljem je u srednjem dijelu neprirodno izbočen i produžen u njušku, ali su takvi šljemovi u XIV stoljeću česti.¹⁸⁹ Prelaz od vrata na prsa naznačen je sa nekoliko kosih crta. Crtarija je veoma nesporna i gruba.¹⁹⁰ Polje je uokvireno od dva jednostavno ispupčena kruga sa promjerima od 2,9 i 4,4 cm. U kružnom prstenu teče unaokolo natpis sa 6—7 mm visokim slovima tankih poteza, kao i Vukašinov, i pun ligatura., „+ ПО МИЛОСТ-ІЕЖИ СФНЬ КЪ ХСА БЛГОЕЪРН І-КНЕЗ ЛАЗАРЪ t.j. по милости божии Стефанъ въ Христа бога благо-вѣрнии кнез Лазаръ.

Od *Vuka Brankovića* sačuvana su tri različita tipara (vidi T. IV, Sl. 13a), sva tri su mala.

¹⁸⁸ Anastasijević da je o pečatu opis o (црвеном) гајтану висн печат од (црвеног) воска с натписом: Б(ЛГО)ЕЪРНИ И ХСТОЛЮ-БНЕН (ГНЬ? СРЪБЛСМЬ?) ТЕСИ (АНЬ). По свршетку, који је без смисла, се види, да натпис није прочитан добро.

¹⁸⁹ Hauptmann tab. 4 sl. 145, 150 i 152.

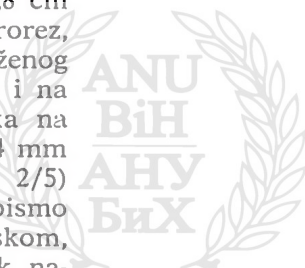
¹⁹⁰ Rucić II str. 29 br. 39 je krivo opisao Lazarov pečat: „у сриједи некакав лнк као спаситељев или којег свеца, али се не може добро распознати, и околo су ова слова: ПО МИЛОСТИ БОЖИЈИ СТЕФАНЪ БЪ ... БЛГОЕЪРНИ КНЕЗЪ.

Prvi se nalazi na Vukovoj povelji Dubrovniku od 20. jan. 1387. (M 196, St. 140). Povelja je pisana na nepreklopljenom tabaku od papira veličine 30 × 45 cm. U papiru su ispod teksta izrezane 4 velike rombične rupe, kroz njih provučena vrpca od nepredenih crvenih svilenih vlakana, ali provučena tako, da ne pada ispod donjeg ruba papira, nego obratno ide prema gornjem rubu. Dijak je dakle prilikom provlačenja i pečačenja držao povelju obrnutu, sa donjim dijelom gore. Ako se povelja drži normalno, a pečat pusti da visi, onda se pečat prevrne sa licem prema povelji, a poleđina je okrenuta gore.

Pečat od prirodnog tamnosmeđeg voska je pločica nepravilno ovalnog oblika, široka 3,3 cm, visoka 2,8 cm, danas slomljenog na tri dijela. U pločicu je otisnut 3 mm duboko tipar, krug sa 1,9 cm promjera. Uz obod teče natpis „СИ ПЕЧАТЬ ВЛКА БРАНК(О)ВИКА“. U polju je kentaur, okrenut u desno, sa jakim prsima, gornji trup čovjeka sa rukama¹⁹¹ pognut daleko nazad. Rep životinje nije konjski, nego lavlji. Lik kentaura je neobično jako ispupčen. Mitološki lik Vukovog tipara podsjeća na slične likove, koji se nalaze u velikom broju kao ukras na koži uveza bizantinskih rukopisa XIV stoljeća, ali su matrice za otiske u koži rađene mnogo površnije i šablonskije.¹⁹²

Drugi Vukov tipar (vidi T. IV, Sl. 13b) sačuvan je na njegovom pismu Dubrovniku od augusta 1388. (St. 141). Pismo veličine 22 × 10 cm je presavijeno isto na šest polja (odozgo 3 cm dolje, sa desne 6,8 cm i sa lijeve 6,5 cm unutra), kroz sva polja napravljen okomiti prerez, kroz njega povučena uska traka od papira i obmotana oko složenog pisma. Na sastav traka na poleđini naliven je svjetlosmeđi vosak i na njega pritisnut tipar. Mali ostatak trake sačuvao se ispod voska na unutrašnjoj strani lijevog polja. Pošto je prerez napravljen samo 4 mm od ruba lijevog polja, to je vosak naliven manjim dijelom (oko 2/5) preko lijevog, većim dijelom preko desnog polja, tako da je pismo dvostruko zatvoreno (naime i obmotanom trakom od papira i voskom, koji spaja oba polja). Prilikom otvaranja pisma morao se vosak neravno prelomiti uzduž ruba lijevog polja, ali su ipak oba dijela i u prelomljenom stanju ostali srazmjerno dobro sačuvani.

Drugi tipar Vuka Brankovića ima isti amblem kentaura u polju, ali se vidno razlikuje od prvog. Promjer prvog je 1,9 cm, promjer drugog 2,15 cm. Dok je na prvom tiparu kentaur okrenut u desno, dotle je na drugom okrenut u lijevo. Na žalost je otpao od pečata jedan mali isječak sa olo

način, tj. bez ikakvih sredstava za pojačavanje trajnosti. Po tome, što voska nema nigdje izvan krajnjih rubova pečata, izgleda da je i ovaj pečat rađen na izvrnutom tiparu. Dijak je nalio tanak sloj tamnozele-nog voska na izvrnuti tipar, i pritiskom prstiju ga gnječio na tipar, porezao suvišni vosak unaokolo sa oboda i na to ga sa tiparom uti-snuo na određeno mjesto ispod teksta povelje.

Tipar ima oblik sedmerokuta sa stranicama od 1,8 cm. Uz obod teku u udaljenosti od 4 mm dva sedmerokuta sa zupčastim stranicama, između njih teče natpis u lijepim kapitalnim slovima, bez ikakvih skraćena, „+ **СНД ПЕЧАТЬ ГОСПОДИНА КОСТАДИНА**“. U unutrašnjosti sedmerokuta ucrtana je sa dvije ispupčene linije četverodiona rozeta i tek u toj rozeti grbovni štit, čiji gornji rub nije prava, nego ponešto konkavna linija. U štitu se začudo ne nalazi tradicionalna balšićka heraldička zvijer vuk, nego dvoglavi orao, čija su krila predstavljena samo sa tri okomita pera. Kod pandža je vosak utaban, tako da nema nikakvih detalja. Iznad obiju glava bio je nacr-tan još neki lik, ali i tu je vosak previše zagnječen, a da bi se moglo reći, koji bi to lik bio.

Osmi i deveti balšićki pečat sačuvani su na poveljama Balše i majke Jelene Mlecima od 27. oktobra 1409. (Ljubić, Monumenta 9 str. 39) i od 30. januara 1413. (Ljubić, Monumenta 12 str. 68). Oba pečata su natisnuti, a pričvršćeni na pergament pomoću četiri u pergament jedan ispod drugog urezanih trokuta, čiji su šiljci zavinuti u vis. Na njih je naliven crnozeleni vosak i udaren tipar sa promjerom od 6,2 cm, od prvog pečata izravno na vosak, kod drugog na četverokut papira, položen preko vrućeg voska. Od prvog pečata je sačuvana samo lijeva gornja četvrtina sa vučijom glavom, dok su ostale tri četvrtine pečata odlomljene, odn. otpale, drugi je sačuvan sav, ali je otisak tipara na papiru tako nejasan, da se raspoznaje samo glava vuka sa otvorenim čeljustima, dakle opet starog heraldičkog znaka Balšića, ostale pojedinosti kao i natpis su sasvim nejasni.¹⁹⁵

DESPOTOVINA SRBIJA

Stefan Lazarević izgleda, da do proglašenja despotovine nije imao vlastitog tipara, nego se služio tiparom svog oca, kao što na spomenutoj zajedničkoj povelji njegovoj, majke Milice i brata Vuka lavri sv. Athanasija iz god. 1395. Kao despot daje da se izrade dva velika tipara, prvi zajednički sa bratom Vukom, drugi poslije diobe sa Vukom (1405) sa samim njegovim imenom. Mali njegov tipar nije sačuvan nigdje, i ako ga je nesumnjivo imao.

Prvi njegov pečat (vidi T. VI, Sl. 15a) sačuvan na povelji od pergamenta Dubrovniku od 2. decembra 1405. (M 251, St. 212) pričvršćen je sa vrpcom od 30 svjetlocrvenih svilenih konaca, provučenom kroz

¹⁹⁵ Ispor. moj opis u Spomenik 93, 1940, 128 i 129.

6 kvadratično izrezanih rupica na potpuno jednaki način, kao i pečat na povelji nasljednika Vuka Brankovića od 29. decembra 1405. Vrpce prolaze kroz pečat dvjema kanalima i vise ispod njega još 15 cm.

Pečat je prilično pravilno okrugla pločica od 10—10,5 cm promjera, a nejednake debljine od 1,2—2 cm. Pločica je od crnosmedeg voska, ali je sav gornji dio, tj. i otisak tipara i nabor oko otiska, prelišen cinober-crvenim voskom. Preko padina nabora prelazi crveni vosak i na dno pločice i cijeli obod dna unaokolo je isto prelišen od njega, samo sredina dna je ostala od prirodnog tamnog voska.

Po svome sadržaju je Stefanov pečat kopija pečata njegovog oca Lazara (glava sa šljemom i sa kružno u vis zavnutim rogovima), ali se po izradi veoma jako razlikuje od njega. Prvo je promjer znatno veći, on iznosi 7,2 cm, dalje natpis nije smješten u jednom, nego u dva kruga između tri koncentrične ispupčene proste kružnice. Slova natpisa nisu tanka, uska i visoka, nego lijepa kapitala jakih poteza gotovo kvadratičnog oblika. Tekst natpisa glasi: „+ БЛАГОБЕРНИ И ХОДЮБЕНИ ГНЬ ДЕСПОТЬ СТЕФАНЪ *” u prvom, i „+ БЛАГОБЕРНИ И ХОДЮБЕНИ ГНЬ (prvi ГНЬ je bez crte!) БЛЪ [КЪ] СТЕФАНЪ” No, najviše se razlikuje izrada grba. Ni na Lazarevom pečatu izrada glave sa šljemom i sa rogovima nije baš savršena, ali je ipak daleko bolja od primitivnog disproporcioniranog Stefanovog lika glave sa šljemom i rogovima. Dok je prelaz sa vrata na prsa kod Lazara naznačen sa pet crta, dotle ih ima Stefanov šest, a one počinju ispod dvije poprečne zareze, kojih na Lazarevom nema.

Kada se Stefan poslije majčine smrti odijelio od brata Vuka, dao je izraditi drugi tipar (vidi T. VII, Sl. 15), koji će ostati uzorom za sve kasnije velike despotske pečate. Otisak toga tipara sačuvan je na pečatu njegove povelje lavri Sv. Athanasija od 5. januara 1407. (Spomenik 56 br. 6, Novaković 497) i povelje istome samostanu od (iz god. 1414/1415. Spomenik str. 13) 20. januara 1427. (i na povelji Spomenik 56, str. 14, Novaković 500). Dok je bio raniji Stefanov pečat produkt nekog primitivnog zlatara bez tehničke izvježbanosti ili umjetničkih nastojanja, dotle je ovaj drugi izrađen od nekog prvoklasnog gravera. Izrada ove umjetnine toliko otskače od ranijih primitivnih produkata domaćih zlatara, da se u prvi mah rađa pretpostavka, da ga je izradio neki majstor u inozemstvu. No, pri analizi natpisa vidi se po čestim i dobro izvedenim ligaturama, da je graver temeljito poznao ćirlicu, te se dolazi do uvjerenja, da je rađen u Srbiji ili eventualno možda u Dubrovniku, gdje je ćirilica isto tako dobro poznata.

Stefanov grb u novom pečatu sadrži sve sastavne dijelove sa grba oca Lazara — šljem i rogove kao cimir, — ali preinačene i dopunjene sa novim elementima. Šljem više nije u profilu, nego en face, i nije niska kaciga, nego prava visoka »kofa«, sprijeda nije okrugla, nego sa dvije nagnute ploskve položene u brid (Kante), kao što je često i na zapadu u XIV stoljeću.¹⁹⁷ Prorez za oči je smješten tako visoko, da se vidi da šljem pada sve do ramena. Rogovi, zavnuti kružno u vis,

¹⁹⁷ V. slike kod Ewalda tab. 30 sl. 6, tab. 31 sl. 5, 6 i osobito 4 (Nikola iz Rostoka 1309), koji ima kao cimer slične rogove, kao Lazar i Stefan.

ne niču iz šljema, kao kod Lazara, nego je šljem pokriven i okružen sa ogrtačem, koji ima pri vrhu jastuče od četiri nabora i rogovi niču iz tih nabora. Prvi novi elemenat na Stefanovom tiparu je ogrtač iznad i oko šljema. Ispod šljema je ogrtač i na lijevoj i na desnoj strani svezan sa poprečnim trakama, odatle je u luku zavinut opet u vis i svršava u stilizovane grane. Drugi novi sastavni dio Stefanovog pečata je dvoglavi orao unutar rogova, dok je bio na Lazarevom pečatu taj prostor prazan. Treći novi predmet je štit ispod šljema. Lazarov i Stefanov prvi pečat su ispod šljema pokrivali vrat i prelaz sa vrata u gornji dio prsiju. Mjesto toga nalazi se na drugom Stefanovom tiparu štit, položen protivno svima heraldičkim pravilima na gornju osnovicu, mjesto na donji vrh. Unutrašnjost štita ispunjena je nekim heraldičkim znakovima, ali je pečat u tome dijelu toliko zatrljan, da se ne vidi, koji su to bili znakovi. Natpis uz obod, između dva jednostavno ispučena kruga, rađen je uskim, visokim slovima sa velikim brojem ligatura i po svom karakteru veoma podsjeća na pregradno pismo (Gitterschrift) potpisa. Pismo ovog Stefanovog tako je slično pismu na 30 godina starijem pečatu kneza Lazara, a na 20 godina mlađem velikom pečatu Đurđa Brankovića, da se uprkos vremenskoj udaljenosti ovih triju pečata mora pomisliti na jednu istu ruku, ili najmanje na jednu istu školu. Tekst natpisa glasi: „+ ВЪ ХР[И]СТЯ БО[Г]А БЛ[А]ГО БЪРНИ И ХР[И]СТОДЮБИЕН Г(ОСПО)Д[И]НЪ СРЕДМЪ И ПОДУНА-ВНЮ ДЕСПОТЬ СТЕФАНЪ“.

Kada je Stefana Lazarevića naslijedio sestrić mu *Đurađ Branković Smederevac*, on zadrži Stefanov veliki despotovinski tipar (vidi T. VII, Sl. 16a), a sačuvan je od njega i mali lični tipar.

Despotski i despotovinski Đurđev veliki tipar otisnut je na Đurđevoj povelji Dubrovniku od 13. decembra 1328. (M 300, St. 635, sačuvan prilično slabo), na drugoj njegovoj povelji Dubrovniku od 17. septembra 1445. (M 350, St. 636, sačuvan veoma dobro) i na povelji lavri sv. Atanasija od 16. februara 1452. (Spomenik 56, 15, prelomljen sredi-
nom od vrha prema desno dolje).

Iz vremena između 1405, kada Đurađ zajedno sa majkom i braćom izdaje povelju Dubrovniku, i 1427, kada naslijeđuje ujaka Stefana, na žalost nije sačuvan nijedan njegov pečat, te se ne zna, kakav mu je bio sadržaj, ali je zacijelo sadržao heraldičke elemente oca Vuka Brankovića, ako se nije, možda, uopće služio samo očevim tiparom, kao na povelji iz god. 29. XII 1405. (v. gore str. 19). Kada preuzima poslije Stefana Lazarevića vlast nad cijelom srpskom despotovinom, on preuzima i lazarevički tipar, stavljajući u njega samo heraldičke znakove svoje porodice odnosno svoje lične. Svi sastavni dijelovi Stefanovi ostaju: šljem-kofa, oukvirena od ogrtača (taj je nešto bogatije naboran, nego na Stefanovom, ali sa istim nastavkom u grančice, protupravilno na osnovicu postavljen štit ispod šljema i kružno u vis zavinuti rogovi iznad šljema) rogovi ne zatvaraju krug, kao na Stefanovom, nego vrhovi rogova ostaju udaljeni 1,2 cm, a taj prostor je ispunjen heraldičkim likom. Svi ti elementi su dakle stari, ali između rogova ne nalazi se više dvoglavi orao Stefana Lazarevića, nego brankovića mitološka grbovna zvijer. Međutim Đurđeva mitološka zvijer više nije

kentaur Vuka Brankovića, nego grifon, ali grifon sasvim neobičnog sastava. Trup i rep su doduše lavlji i noge sa pandžama su kao kod orla, ali od orla nema ni ptičije glave, ni ptičijih krila, nego glava izgleda da je od vuka. Na taj način Đurđeva heraldička zvijer, koja je inače u heraldici dobro poznata i često upotrebljavana, ipak nije tradicionalni grifon sa ustaljenim općim atributima, nego produkt slobodne mašte, bilo majstora, koji je urezivao kalup, bilo Đurđa, koji je naručio kalup i možda dao direktive, kako treba lik izraditi.

Na Đurđevom pečatu je vrlo dobro sačuvan i heraldički štit, podijeljen na dva polja koso-desno položenom 2,5 mm širokom gredom, koja je iskićena unakrsnim crtama. Oba polja iznad i ispod kosopoprečne grede ispunjena su sa po jednim stilizovanim ljiljanom. I ako je štit preuzet od Stefana, preuzet čak u njegovom nepravilnom položaju, ipak je sadržaj štita, tj. greda i ljiljani, nesumnjivo samo Đurđev. Štit na pečatu Stefana sadržavao je sigurno Stefanove lične heraldičke ambleme, ali su oni na Stefanovom pečatu na žalost utabani.

Natpis uz obod između dva prosta ispupčena kruga sa 6,5 mm visokim, a uskim slovima i čestim ligaturama glasi „+ БѢ ХР[И]СТІА Б[О]ГІА БЛ[А]ГОУБНИ И ХР[И]СТОЛЮБИИ ГОСПОД[И]НЪ СРБЛАЕМЪ И ПОДУНАЕНИЮ Г҃҃҃Ъ” Pada u oči, da je Г у riječima ПОДУНАЕНИЮ i Г҃҃҃Ъ različito izvedeno, dalje da su slova c i o, a osobito često poluglasnik Ъ stisnuta kao sasvim mala slova između svojih normalno visokih susjednih slova.

Malih tipara je imao despot Đurađ više. Al. Ivić objavljuje slike dvaju pečata Đurđevih (tab. VIII sl. 50 i IX sl. 53) sa povelja, koje se nalaze u Budimpešti, i za ove pečate Ivić kaže, da su potpuno jednaki (s. 53), ali se uistinu radi o dva različita mala tipara (vidi T. VII, sl. 16b, T. VIII, Sl. 16c). Sve na njima, i grb i natpis, je doduše jednako, ali dok su dimenzije grba na oba pečata potpuno jednake, dotle unutrašnji promjer kruga kod prvoga tipara iznosi 1,5 cm, a kod drugoga samo 1,2 cm (vanjski krug je vidljiv samo na prvome i mjeri u promjeru 2,3 cm, dok je na drugom zatrpan sa voskom padine i ne može se mjeriti). Eventualni prigovor, da je druga fotografija možda slučajno ispala samo umanjena, ne bi se održao, jer ako bismo drugu fotografiju povećali na veličinu prve, ispao bi grb druge fotografije znato većih dimenzija, nego li prve, pogotovo bi razmak između rogova postao bar dva puta veći nego na prvoj. Osim toga je smještaj slova od natpisa sasvim različit. Kod prvog tipara padaju ispod šljema slova „ДЕС”, a kod drugog tipara padaju na isto mjesto slova „СПО”. Po svemu se vidi, da se radi o dva različita tipara.

Na malim tiparima Đurađ začudo ne upotrebljava nikakav porodični brankovićki motiv, kao što bi bilo logično, nego lazarevičku glavu u šljemu (šljem je kod Đurđa opet nizak), neposredno na šljemu dva kružno u vis zavinuta roga, ispod šljema oznaka prelaza od vrata na prsa, a odostraga nešto u vis zavinuta crta, koja naznačuje ogrtač šljema. No, šljem sa rogovima okrenut je kod Lazara u lijevo, a kod Đurđa u desno. Natpis je na objema tiparima jednak, naime „+ ГОСПОДИНЪ ДЕСПОТЪ ГІОРГЪ”, (sva su slova ispisana).

Treći mali tipar Đurđevljević upotrebljava njegova kćerka *sultanija Mara* dugo poslije smrti oca, na pismima Dubrovniku iz oko god. 1470. (M 456, St. 778; otisak na papiru (vidi T. VIII, Sl. 16d, e, f), položenom preko crvenog voska, samo lijeva strana jasna), od 4. novembra 1470. (M 436, St. 779; otisak neposredno na crvenom vosku, prilično dobar, danas prelomljen, ali sačuvan, njegovu sliku v. Ivić, tab. XIV br. 74; od 18. decembra 1473. (M 440, St. 780; otisak neposredno na crvenom vosku prilično dobar, sačuvan dobro), na nedatiranom pismu od 12. marta [1475]¹⁹⁸ (M 455, St. 781; otisak na papir, položen preko crvenog voska, veoma loš, vidi se samo grb, od slova natpisa gotovo ništa) i konačno na nedatiranom pismu (iz kraja god. 1475. ili početka 1476)¹⁹⁹ (M. 457, St. 782; otisak na papir, položen preko crvenog voska, bolji od prijašnjeg, ali ipak pojedina slova nečitka). Od svih pečata udaren je samo drugi (M 436 St. 779) na licu pisma, svi ostali su na poledini pisama, svi su pričvršćeni pomoću traka od papira, provučenih kroz dva proreza, ali kod sva četiri pisma na poledinu udarena traka nije provučena sa lica na poledinu, kao što bi bilo normalno, nego protiv svih pravila sa poledine na lice, tako da sada na licu pisama vire krajevi provučenih traka.

Đurđev tipar, što ga upotrebljava Mara, ima promjer od 2 cm, promjer unutrašnjeg kruga je samo 1,2 cm, kao kod drugog Đurđevog tipara, veličina grba je i na ovom trećem potpuno jednaka kao na prvom i drugom. Po veličini dakle treći tipar sasvim odgovara drugome, ali se i od drugog i od prvog znatno razlikuje po natpisu. Natpis na trećem naime glasi „+ ГНЬ ДЕСПОТЬ ГЮРГЪ”, ima dakle riječ „ГОСПОДИНЬ” skraćenu, dok je na oba ranija pisana sa svima slovima. Osim toga natpis počinje na prva dva tipara pri vrhu, tačno iznad rogova grba, a na ovome trećem počinje na desnoj četvrtini kruga, tačno u visini proreza na šljemu. Ove znatne razlike pokazuju, da se radi o tri različita tipara. Vremenski razmak između njih — prvi je iz god. 1439, drugi iz 1444, treći čak posmrtni iz god. 1470. — bi ukazivao na to, da nisu savremeni, tj. u isto vrijeme upotrebljavani u kancelariji, nego da jedan slijedi drugom, ali taj zaključak ne mora biti baš pravilan.

Od Đurđevog sina-nasljednika *despota Lazara* sačuvan je jedan veliki tipar na njegovoj priznanici Dubrovniku od 12. avgusta 1357. (M 379 St. 731) i jedan mali tipar na njegovom pismu Dubrovniku od 22. decembra 1457. (Truhelka, GZM 23, 1911, str. 13 i tab. III, St. 735).

Veliki njegov tipar (vidi T. IX, Sl. 17a) na priznanici od 12. augusta visi na vrpici od ljubičasto-crvenih nepredenih svilenih vlakana,

¹⁹⁸ Pismo sultanije Mare može se datirati na osnovi dubrovačkih poslanika Paladina Lukarevića i Frančeska Pucića, koji se u sultaninom pismu spominju. Lukarević i Pucić nose dubrovački harač na portu decembra 1474. (ispor. Božić Ivan, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. Pos. izd. S.A.N. 200, Beograd 1952. str. 199) i glasom pisma svraćaju kod nje tek na povratku. Prema tome je pismo pisano 12. marta 1475.

¹⁹⁹ Može se datirati na isti način. Palmotić i Crijević su boravili na sultanovom dvoru do 7. januara 1476. (ispor. Božić l.c. str. 191. napom. 21 i Stojanović, Lj., *Povelje i pisma* br. 844). Ako su poslanici svratili kod sultanije na polasku, pismo je pisano krajem 1475, a ako su svratili na povratku, pisano je početkom 1476.

provučenoj kroz sami pergament bez plike kroz 5 rupica, od tamno-smeđeg je voska, oblika sasvim plitke, prilično pravilne zdjelice sa promjerom od 8,3 cm, gornji otvor sa promjerom od 7,2 cm i najvećom dubinom od 2,5 cm. Tipar je otisnut u crvenom vosku, od koga je uz rub tipara ostavljen svuda oko oboda jedan pravilan ispupčen nabor.

Tipar je po sadržaju opet potpuno jednak očevom tiparu, sastavljaju ga isti sastavni dijelovi, štit šljem i rogovi na šljemu, kao i na Đurđevom tiparu, ali se po tehničkoj izradi još jače razlikuje od očevog, nego što se Đurđev razlikuje od Stefanovog. Štit nije više općeg oblika trokuta, nego oblika četvorokuta, odozdo zaokruženog, kao što ih nekada ima i u ostaloj Evropi,²⁰⁰ dalje, nije protivpravilno postavljen na gornju osnovicu kao što kod Đurđa i Stefana, nego sasvim pravilno na donji zaobljeni dio, konačno, nije podijeljen na dva polja kosom gredom, nego je cijela njegova površina ispunjena lazarevičkim dvjema rogovima, a između njih brankovićkim grifonom. A i taj je promijenio oblik, on više ne korača, nego se ispeo na stražnje noge. To mu je u općoj heraldici normalan stav, ali se od normalnog grifona još uvijek razlikuje po tome, što nema krila i što mu glava nije ptičija (na našem pečatu je glava doduše jako utabana, ali i po utabanom obliku može se sa sigurnošću tvrditi, da nije ptičija).

Šljem više nije ni kaciga, ni kofa, nego takozvani turnirski šljem »bat« (Kolbenhelm), kakav se u Evropi susreće od god. 1420. dalje.²⁰¹ Ogrtač mu više nije pravi ogrtač, koji se spušta sa svake strane šljema na ramena, nego nekoliko crta, koje se ispod šljema nastavljaju u zavinate stilizovane grane sa lišćem, a koje ispunjavaju sav prostor pečatnog polja ispred i iza grba.

Neposredno iz šljema niču kružno u vis zavinuti rogovi, pri vrhu udaljeni 5 mm jedan od drugog, a tako visoki, da prekidaju oba koncentrična kruga na vrhu. Između rogova prikazan je po drugi put grifon sa lavljim tijelom i repom, ptičijim pandžama, a ovaj put zmajevom glavom. Stav grifona je opet stojeći na stražnjim nogama, glava mu je neprirodno pognuta unazad.

Još veća razlika, nego s obzirom na ovu tehničku obradu grbovnih elemenata, postoji s obzirom na pismo natpisa. Mjesto ranijeg, na pregradno pismo potsjećajućeg usko-visokog pisma na ovome Lazarovom pečatu nalazimo razgovjetnu kvadratičnu majuskulu prilično malih slova, bez ijedne ligature. Natpis glasi „+ **МНЛОГТИО БЖІСІО + ГНЬ + СРБЕДИСМЬ + ДЕСПОТЬ ЛАЗАРЬ***“.

Mali njegov pečat na pismu od 22. decembra 1457. je pričvršćen pomoću trake od papira, koja je provučena kroz dva proreza, napravljena kroz svih 6 polja složenog pisma (presavijeno 11 cm odozgo, 11 cm sa lijeve i 5,7 cm sa desne strane). Na sastav traka naliven je crveni vosak, i to 2/3 na desni, a 1/3 na lijevi pregib. Na vosak je položen četverokut papira i na njega udaren tipar. Prilikom otvaranja pisma otkinuta je traka od papira, a i pečat se morao prelomiti uz rub

²⁰⁰ Hauptmann 12 i tab. 1 sl. 6.

²⁰¹ Isto tamo, 30.

desnog pregiba, ali je prelomljen tako oprezno, da je ostao sačuvan, samo se 1/3 na lijevom pregibu odvojila od zaštitnog papira, koji je sav ostao samo na one 2/3 na desnom pregibu.

Otisak tipara na papiru je veoma nejasan. Dobro se vide samo oba prosto ispupčena kruga sa promjerom od 3,6 i 2,4 cm. Od natpisa su sačuvana slova „...ИНЬ ДЕСПОТ ЛАЗ...”, biće da je cijeli glasio „+ ГОСПОДИНЬ (ispisano, sudeći prema veličini prostora, valjda svima slovima) ДЕСПОТЬ ЛАЗАРЬ”.

U polju je isti četverokut, na donjem kraju zaobljeni štit, kao na njegovom velikom tiparu, u štitu rogovi, a između rogova zacijelo isti lik grifona, kao na velikom, ali je otisak tako nejasan, da se ni konture ne vide. Četverokuti štit ostavlja u krugu odozgo i sa svake strane po jedan dio kružnog polja neobuhvaćen, a ti neobuhvaćeni dijelovi nisu prazni nego ispunjeni sa geometrijskim figurama.

Lazarov brat Stjepan imao je također svoj vlastiti tipar (vidi T. IX, Sl. 18a, b), na čijem se natpisu za života brata (možda još i oca) naziva »despotović«, a taj isti tipar nosi sa sobom u progonstvo i upotrebljava ga još god. 1476. u sjevernoj Italiji, kada se potpisuje kao »despot«. Sačuvan je na njegovim priznanicama Dubrovniku od 12. augusta 1457. (M 379/2, St. 732); pričvršćen na vrpcu od nepredanih svijetlozelenih svilenih vlakana, provučenoj kroz 5 rupica na potpuno isti način, kao što i na priznanici brata Lazara od istog dana; pečat od tamnosmeđeg voska je nepravilna polukugla sa promjerom od 5 i 4,7 cm, a dubinom od 2,6 cm, u udubini od 0,7 cm otisnut je tipar u crveni vosak i od 14. decembra 1457. (M. 381/2, St. 733; pečat u svemu jednak prethodnom, jedino vrpca je kod ovoga od svijetlo-crvenih svilenih vlakana (Ivić tab. XII sl. 64 je sa ovog pečata), te na njegovoj molbi Dubrovniku od 1. oktobra 1476. (M 442, St. 736).

Stjepanov tipar ima dva prosto ispupčena kruga sa promjerima od 2,6 i 1,7 cm. Između njih teče u razmaknutim kvadratično-kapitalnim slovima natpis „+ ДЕСПОТОВЕНЬ + СТЕПАНЬ”. Dok Lazarov mali itipar u polju imao samo donji deo despotovinskog grba, naime štit sa grbovnom zvjerkom, dotle Stjepanov ima samo gornji dio, naime šljem opet turnirskog (»bat«) oblika, na šljemu rogovi samo do unutrašnjeg kruga, između rogova zvjerku, koja radi malih dimenzija izgleda kao kakav jelen, ali treba zacijelo da predstavlja porodičnog grifona, a polje ispred i iza šljema ispunjeno stilizovanim granama i lišćem.

Pečati Stjepanovih sinova Đurđa i Jovana, sačuvani na njihovoj na njemačkom jeziku pisanoj vazalnoj zakletvi caru Fridrihu III od 9. oktobra 1479.²⁰² su krajnje zanimljivi (vidi T. X, Sl. 19a, b). Dok se upr. sinovi hercega Stjepana Vladislav i Vlatko u izbjeglištvu odmah »latiniziraju«, dotle ostaju Stjepanovi sinovi vjerni ćirilici i njihovi pečati na njemačkom dokumentu su »srpski«. U pečatima sadržavaju sve sastavne dijelove porodičnog grba. Đurdev i Jovanov tipar su sa-

²⁰² Objavljena od Thalóczy, L., *Bruchstücke aus der Geschichte d. nordwestlichen Balkanländer*. Wiss. Mitt. aus B.u.H. III, 185, str. 356 br. II, po drugi put objavljene u njegovim »Studien zur Geschichte von Bosnien, und Serbien im Mittelalter«, Wien, 1914.

svim identični, razlikuju se jedino po imenu i natpisu. Oba su tačna, ali za polovinu umanjena imitacija tipara strica despota Lazara, dokaz, da se ili Lazarov tipar ili otisak njegov čuvao u porodici Lazarovog brata Stjepana. Grb na tiparu sadrži isti štit dolje, isti šljem nad štitom i iste rogove nad šljemom. Kopiranje stričevog despotskog tipara ide tako daleko, da i kod njih rogovi prekidaju pri vrhu oba kruga, što je bio slučaj jedino kod Lazarovog tipara. Razlike između njihovih i Lazarovog tipara su neznatne, tako npr. grifon između rogova nije u stavu, stojećem na stražnjim nogama, nego u hodajućem, položaj stilizovanih grana i lišća je ponešto različit i štit prekida pri dnu oba kruga, dok na Lazarovom pečatu to nije slučaj. Najveća se razlika opaža s obzirom na sadržaj štita. Lazarov štit je sadržavao ista grifona, a kod Đurđa i Jovana je neki drugi lik (Thallóczy i Ivić drže, da je to lik vola, ali je otisak obaju tipara na tome mjestu toliko oštećen, da se ne može sa sigurnošću odrediti karakter lika). Natpis glasi kod Đurđa „+ ГОСПОДИНЪ ГЮРДГЪ“, a kod Jovana „+ ГОСПОДИНЪ ІОВАНЪ“.

Kao despot dao je Đurađ izraditi još dva tipara, jedan veći i jedan manji. Veći (vidi T. X, Sl. 19c) ima isti promjer od 3,6 cm, kao što je mali tipar strica Lazara, ali sadržaj grba nije preuzeo od strica, nego od oca. U polju se naime ne nalazi štit, nego šljem sa rogovima, oboje potpuno jednakog karaktera, kao kod oca, među rogovima neki heraldički amblem, ali je tako zgnječen, da se ne vidi, koji — po svojoj prilici je to bio tradicionalni porodični grifon, — a polje ispred i iza štita ispunjeno granama i lišćem. Od natpisa su vidljive samo riječi „...Ъ ДСС . . . ГЮРГЪ“.

Drugi tipar (vidi T. X, Sl. 19d) ima obod, kao jedini od svih srpskih pečata, u obliku osmerokuta sa po tri kraće stranice gore i dolje, a sa po jednom duljom stranicom sa svake strane, dakle sličan osmerokutima starijih Kosača. U polju je četverokut, dolje zaobljeni štit, a u štitu grbovni lik djeda, despota Đurđa Brankovića, naime dvoglavi orao sa raširenim krilima.

POPIS PEČATA

- 1 — Pečat *Stefana Prvovjenčanog* (Vidi T. I, Sl. 1) na ugovoru velikog župana Stefana i Dubrovnika iz god. 1215. (St. 4).
- 2 — Pečat *Stefana Radoslava* (mali) (Vidi T. I, Sl. 2) na ugovoru sa Dubrovnikom od 4. februara 1234. (M. 23; St. 13).
- 3 a — Avers, Revers — Veliki pečat *Stefana Vladislava* (Vidi T. I, sl. 3a) na povelji Dubrovniku oko 1240. god. (M. 33; St. 18).
- 3 b — Mali pečat *Stefana Vladislava* (Vidi T. I, Sl. 3b) na povelji Dubrovniku iz god. 1238. (M. 31; St. 15).
- 4 — Veliki pečat kralja *Uroša I* (vidi T. II, Sl. 4) na povelji Dubrovniku od 23. augusta 1254. (M. 43; St. 21).
- 5 a — Veliki pečat *Uroševe žene Jelene* (vidi T. II, Sl. 5a) na povelji Dubrovniku iz god. 1267/68. (M. 66; St. 28).
- 5 b — Mali pečat *Uroševe žene Jelene* (fotos nedostaje) na njezinom pismu Dubrovniku iz god. 1304. (M. 64; St. 30).
- 6 — Tragovi pečata *Dragutina* (fotos nedostaje) na povelji Dubrovniku iz god. 1281. (M. 57; St. 33).
- 7 a — Veliki pečat kralja *Milutina* (vidi T. II, Sl. 7a) na povelji Dubrovniku iz god. 1282. (M. 51; St. 34).
- 7 b — Tragovi malog pečata kralja *Milutina* (fotos nedostaje) na šest isprava od 1282—1304. god. (M. 55, St. 37; St. 42; St. 43; St. 40 i 41).
- 8 a — Tragovi velikog pečata *Stefana Dečanskog* (fotos nedostaje) na povelji Dubrovniku iz 1326. god. (M. 81, St. 47);
- 8 b — Tragovi malog pečata *Stefana Dečanskog* (fotos nedostaje) na četiri pisma iz 1325. do 1328. god. (P. I, 6; P. II, 8, 9, 10; St. 46, 48, 49, 50).
- 9 a — Veliki pečat kralja *Dušana* (vidi T. III, Sl. 9a) na povelji Dubrovniku iz 1334. god. (M. 90; St. 55).
- 9 b — Veliki pečat kralja *Dušana* (vidi T. III, Sl. 9b) na povelji iz god. 1345. (M. 100; St. 60).
- 9 c — Veliki pečat kralja *Dušana* (vidi T. III, Sl. 9c) na nedatiranoj povelji Dubrovniku (M. 110; St. 56).
- 9 d — *Dušanov* mali tipar (fotos nedostaje), nesačuvan, spomenut u dva pisma Dubrovniku iz 1334. god. i jednoj priznanici Domanji Menčetiću iz 1335. god., i drugdje.
- 10 — Nesačuvan mali tipar *cara Uroša* (fotos nedostaje), opisan na pismu iz novembra 1366. god.
- 11 — Veliki tipar kralja *Vukašina* (vidi T. IV, Sl. 11) na povelji Dubrovniku od 5. aprila 1370. god. (M. 167; St. 122).

- 12 — Veliki pečat *kneza Lazara* (vidi T. IV, Sl. 12) na pismu Dubrovniku od 31. avgusta 1388. god. (P II, 39/1; St. 128).
- 13 a — Mali pečat *Vuka Brankovića* (vidi T. IV, Sl. 13a) na povelji Dubrovniku od 20. januara 1387. god. (M. 196; St. 140).
- 13 b — Mali pečat *Vuka Brankovića* (vidi T. IV, Sl. 13b) na njegovom pismu Dubrovniku od augusta 1388. god. (St. 141).
- 13 c — Pečat *Vuka Brankovića* (vidi T. IV, Sl. 13c) na povelji udovice Mare i sinova Grgura, Đurđa i Lazara Dubrovniku od 29. decembra 1405. god. (M. 252; St. 155).
- 14 a — Pečat *Balšića* na listini braće Sracimira, Đurđa i Balše Dubrovniku od 17. januara 1368. god. M. 161; St. 104).
- 14 b, c — Pečat *Balšića* (vidi T. V, 14b, c) na listinama Đurđa Balšića:
b — od 30. maja 1373. god. (M. 177; St. 106),
c — od 30. novembra 1373. god. (M. 173; St. 107).
- 14 d — Pečat na povelji *Balše* (vidi T. V, Sl. 14d) Dubrovniku od 20. novembra 1379. god. (M. 183; St. 112).
- 14 e — Pečat na povelji *Balše* (vidi T. V, Sl. 14e) od 24. aprila 1385. god. M. 192; St. 113).
- 14 f — Pečat na pismu *Đurđa Balšića* (vidi T. VI, Sl. 14f) Dubrovniku od augusta 1388. god. (P. II, br. 39/3; St. 115).
- 14 g — Pečat na povelji *Kostadina Balšića* (vidi T. VI, Sl. 14g) Dubrovniku od 13. novembra 1395. god. (M. 216; St. 248).
- 14 h, i — Pečat na povelji *Baiše i majke Jelene* (fotos nedostaje) od 27. oktobra 1409. i 30. januara 1413. god.
- 15 a — Pečat despota *Stefana Lazarevića* (vidi T. VI, Sl. 15a) na povelji Dubrovniku od 2. decembra 1405. god. (M. 251; St. 212).
- 15 b — Pečat *Stefana Lazarevića* (vidi T. VI, Sl. 15b) na povelji lavri sv. Athanasija od 5. januara 1407. god.
- 16 a — Pečat despota *Đurđa Brankovića* (vidi T. VII, Sl. 16a) na povelji Dubrovniku od 17. septembra 1445. od. (M. 350; St. 636).
- 16 b, c — Pečati despota *Đurđa Brankovića* (vidi T. VII i VIII, Sl. 16b, c) sa povelja koje se nalaze u Budimpešti.
- 16 d — Pečat *Đurđa Brankovića* (vidi T. VIII, Sl. 16d) na pismu sultanije Mare Dubrovniku oko 1470. god. (M. 456; St. 778).
- 16 e — Pečat *Đurđev* (vidi VIII, Sl. 16e) na pismu sultanije Mare od 4. novembra 1470. god. (M. 436; St. 779).
- 16 f — Pečat sultanije Mare (vidi T. VIII, Sl. 16f) na pismu od 18. decembra 1473. god. (M. 440; St. 780).
- 17 a — Veliki pečat despota *Lazara* (vidi T. IX, Sl. 17a) na priznanici Dubrovniku od 12. avgusta 1457. (M. 379; St. 731).
- 17 b — Mali pečat despota *Lazara* (fotos nedostaje) na pismu Dubrovniku od 22. decembra 1457. god. (St. 735).
- 18 a — Pečat *Stjepana Despotovića* (vidi T. IX, Sl. 18a) na priznanici Dubrovniku od 12. augusta 1457. god. (M. 379/2; St. 732).
- 18 b — Pečat *Stjepana Despotovića* (vidi T. IX, Sl. 18b) od 14. decembra 1457. god. (M. 381/2; St. 733).
- 19 a — Pečat *Đurđa sina Stjepana* (vidi T. X, Sl. 19a) na zakletvi caru Fridrihu III od 9. oktobra 1479. god.
- 19 b — Pečat *Jovana sina Stjepana* (vidi T. X, Sl. 19b) na zakletvi caru Fridrihu III od 9. oktobra 1479. god.
- 19 c — Veći pečat despota *Đurada* (vidi T. X, Sl. 19c) *sina Stjepana* od 1. novembra 1490. god.
- 19 d — Manji pečat despota *Đurada* (vidi T. X, Sl. 19d) *sina Stjepana* od 7. marta 1492. god.

G. CREMOŠNIK

STUDIEN ZUR SÜDSLAVISCHEN DIPLOMATIK UND SIGILLOGRAPHIE DES MITTELALTERS

ZUSAMMENFASSUNG

I. Einführung in die diplomatik

Material der Urkunden

In den südslavischen Kanzleien wurde Papyrus und Wachstafel nicht gebraucht. Als bei den Südslaven die ersten Urkunden erscheinen, ist Papyrus in Europa schon ausser Gebrauch.

Die Innenwände der Kirchen haben auch manchmal zum Schreiben von Urkunden gedient, wie im Kloster Studenica, Lesnova und Žica.

Im serbisch-byzantinischen Kulturkreise wurde Pergament (carta) am meisten verwendet, und zwar unter dem Namen »hartija«, der später als Bezeichnung für das Papier diente. Es wurde aus Schaf- oder Ziegenfellen, aber auch Kalb- und Schweinsfellen gefertigt. Die Felle wurden mit Kalk behandelt, durch Schaben enthaart, durch Waschen vom Kalk gereinigt, gespannt und getrocknet, dann kalziniert und zuletzt geglättet. Die schlechte Bearbeitung dieser Felle hat oft Spuren auf unseren Urkunden hinterlassen. So sind im Pergament, wegen der unzulänglichen Behandlung mit Kalk, Fettflecken zurückgeblieben, wegen der schwachen Schabung aber schwarze Punkte von den Haarwurzeln. Zu schwach gewaschene Felle ergaben ein zu hartes Pergament, durch schlechte Kalzinierung fiel von den Urkunden die Kreide ab und mit ihr auch die Buchstaben. Daher zeigen die Urkunden in bezug auf die Qualität des Pergaments viele Nuancen. Es bestanden zwei Arten von Pergament, das schlechtere italienische oder spanische, und das bessere deutsche oder französische. Bei uns sind die meisten Urkunden auf einer Art feinerem italienischem Pergament geschrieben. Nur in der bosni-

schen Kanzlei wurde durchwegs auch das feine deutsche Pergament gebraucht, in Dubrovnik schrieb man darauf nur Bücher.

Die Feinheit und Dünne des Pergaments hing vom Alter der Tiere ab, die dünnsten waren von Lamm und Kitz. In unseren Kanzleien wurde meist ein Pergament mittlerer Stärke gebraucht.

Unsere ersten Dokumente vom Anfang des XIII. Jahrhunderts waren wegen der geringen Produktion von Pergament sehr klein (gegen 60 cm²), später wurden sie immer grösser, so dass die Dokumente des Hauses Pavlović 3900 cm², jene von Đurađ Branković sogar 5300 cm² massen.

Die Form der Urkunden ist zumeist unregelmässig, das bei Urkunden geringer Grösse sehr unschön wirkt, während bei grösseren Formaten die verschiedenen Seitenlängen nicht so auffielen.

Im XIII. Jahrhundert, als man mit Pergament noch sparte, wurde das Blatt voll beschrieben. Erst im XIV. Jahrhundert gab man dem Text eine gefälligere Form, indem man auf allen Seiten leere Ränder liess.

Linierung des Pergaments wurde erst im XIV. Jahrhundert häufig. Die Linien wurden dann auch so meisterhaft radiert, dass man nur auf Grund der geraden Zeilen schliessen kann, dass das Pergament liniert worden war. Dazu gebrauchte man harte Griffel als auch Stifte aus Blei. Die serbische Kanzlei verwendet zu dieser Zeit schon Papier, in dem ein Netz von Linien das Schreiben erleichterte.

Eine Reihe von Stichen am rechten und linken Rand der Urkunde, nach denen man die Linierung ausführte, sind heute noch die einzigen Zeugen dieses Verfahrens (der Linierung).

Die Beschneidung der Urkunden wurde nach erfolgter Beschriftung der Urkunde ausgeführt. Die Reihen der Stiche auf den Seiten wurden dabei in der päpstlichen Kanzlei belassen, und diesem Beispiel folgt auch die bosnische Kanzlei.

Bei uns wurde Papier zum ersten Mal im Statut von Korčula erwähnt. Papier wurde zuerst in Trogir und Dubrovnik für die Konzepte privater Verträge gebraucht. Papier wurde anfangs nur in der serbischen Kanzlei für weniger wichtige Dokumente gebraucht, ab 1349 bis 1405 aber wurde es für alle Urkunden gebraucht, bis es wieder durch Pergament abgelöst wurde. Nur die serbische Kirche blieb die ganze Zeit dem Papier treu.

Wie auch beim Pergament war die Grösse der Dokumente aus Papier sehr klein, später wurde man verschwenderischer, und dann vor dem Untergang wieder sparsamer.

II. — Über die Siegel

A. — Einführung in die Sphragistik

Das Siegel war den Slaven schon in ihrer Uhrheimat bekannt, da alle Slaven den Ausdruck »pečat« haben, bei uns wird er noch »prsten« oder »znamenje« genannt.

Das Siegel diente zum Verschließen der Urkunden (Versiegelung) und auch zur Beglaubigung, zu der neben dem Siegel auch Unterschriften, Zeugen und Notarzeichen dienten. Die Urkunden der königlichen Kanzleien tragen Unterschrift und Siegel. Nur mit dem Siegel beglaubigten Urkunden die bosnischen Bans, die Feudalen Balšići, Kosače, Hrvatinići und die Kanzlei von Dubrovnik bis 1392, von da an aber wurde ohne die Unterschrift des Notars der Akt nicht anerkannt. Privatdokumente hatten keine Siegel. Vom XIV. Jahrhundert an ist eine Unterschrift häufig auf Urkunden in Bosnien, weniger in Serbien, und mit der Zeit wurde sie immer üblicher.

Viele Beispiele bei uns zeugen dafür, dass die Beamten der Kanzleien selbst die Besiegelung ausführten. Nur für die Ausführung der grossen zweiseitigen Siegel (Münzsiegel) der bosnischen Könige muß man annehmen, dass sie spezielle Meister ausgeführt haben.

Normalerweise und am häufigsten wurden die Urkunden nach erfolgter Beschriftung besiegelt, zweifache Besiegelung haben nur zwei (M 31 und 365), vor der Datierung wurden drei (M 161, 192, 226) besiegelt, und zwei Urkunden wurden sogar noch unbeschrieben besiegelt.

Anstatt sich des Siegels, eines anderen zu bedienen wie im Westen haben Knez Vojnović und Župan Sanko (M 157 und 236) das Zeichen ihres Wappens (Anker) auf die Urkunde gezeichnet.

Bei uns bediente man sich nicht wie im Westen gleichzeitig mehrerer verschiedener oder gleicher Matrizen. Eine neue Matrize wurde nur gemacht, wenn der Inhaber seinen Titel wechselte oder wenn die Matrize abgenützt war.

Bei den meisten Herrscherfamilien wie bei den Nemanjić, bei den späteren Despoten und noch mehr bei den bosnischen Bans und Königen bemerkt man mit wenigen Ausnahmen die strenge Wahrung der traditionellen Familienembleme. Am konsequentesten zeigte sich in bezug auf Siegel die Kanzlei von Dubrovnik.

Gemeinsame Siegel haben bei uns die Feudalfamilien in der Herzegovina, oder aber auch Witwen mit ihren Söhnen.

Auch bei uns gibt es Beispiele, dass sich die Söhne der Siegel ihrer Väter bedienen, die Nachfolger jener ihrer Vorgänger, und die Witwen jener ihrer Männer. Die Herrscher, die Feudalen sowie auch Dubrovnik geben ihre Siegel ihren Gesandten, um in ihrem Namen Urkunden zu besiegeln. In den lateinischen Urkunden wird erwähnt, dass man sich eines anderen Siegels bedient hat, in den kyrillischen nicht.

Einseitig sind bei uns die meisten Siegel, nur die bosnischen Thronsiegel sind zweiseitig (Münzsiegel).

Grosse und kleine Siegel werden auch in unseren Kanzleien gebraucht. Die grossen Thronsigel Bosniens gehören zu den grössten dieser Zeit in Europa. Die kleinen, genannt »prsten«, hatten einen persönlichen, geheimen Charakter, das mittlere Siegel wurde ab dem XIV. Jahrhundert in die bosnische Kanzlei eingeführt.

Die Form des Siegels war von der Form der Matrize sowie auch des Siegelkörpers abhängig. In Gegensatz zu den vielförmigen Siegeln in Europa ist die Matrize meistens kreisförmig, ein paar sind oval, ein paar ein ovales Achteck oder siebeneckig.

Die Inschriften auf den Siegeln befinden sich neben dem Bild auf dem Siegel, aber es gab auch Siegel nur mit Inschriften. Auf den zwei Exemplaren bei uns ist die Inschrift horizontal und nicht kreisförmig um den Rand des Siegels, wie gewöhnlich. In Serbien steht der Name des Inhabers im Nominativ, in Bosnien im Genitiv. Die Inschriften sind zuerst kurz, später immer länger. In Serbien sind die Inschriften nur am Anfang griechisch (auf Eulen), aber später immer in der Volkssprache, während sie in Bosnien zuerst in der Volkssprache abgefasst sind. Kralj Tvrtko aber führte dann ausschliesslich lateinische Inschriften ein.

Fälschen von Siegeln ist in Europa oft der Fall, bei uns sehr selten, es sind nur zwei Fälle bekannt.

Das Material zur Herstellung der Siegel

1. Blei. Gold.

3. Wachs. Die bei weitem grösste Anzahl der Siegelkörper ist bei uns aus natürlichem Wachs, später beginnt man Minerale beizumengen. Vom XIII. Jahrhundert an wird das Wachs gefarbt, bei uns meistens grün und rot. Während die aufgedruckten Siegel ganz aus gefärbtem Wachs sind, ist der Siegelkörper der anderen aus naturfarbenem Wachs, und nur auf die Oberfläche wird eine dünne Schicht von rotem Wachs gegossen. Mit rotem Wachs siegelten in Bosnien nur die Herrscher, die Feudalen und Dubrovnik mit grünem Wachs. Erst im XV. Jahrhundert bekommt Dubrovnik die Genehmigung, mit rotem Wachs zu siegeln. In Serbien hielt man sich nicht an diese Regel, rotes Wachs war kein Privilegium.

Papier wurde nur bei aufgedruckten Siegeln gebraucht. Man legte auf das warme Wachs ein viereckiges nasses Stück Papier, und druckte darauf die Matrize.

Die Besiegelung

Die Besiegelung (Beglaubigung) konnte auf zwei Arten ausgeführt werden, durch Aufdrucken und Anhängen der Siegel, die auch sehr mannigfaltig waren.

1. *Aufgedruckte Siegel.* — Die aufgedruckten Siegel kommen in Serbien in der ersten Hälfte des XIII. Jahrhunderts zwecks Versiegelung vor, erst im XIV. Jahrhundert zur Beglaubigung. Die meisten sind auf Papier, nur in Dubrovnik auf Pergament.

Zum Schutz der Siegel legte man das nasse Papier auf das warme Wachs und druckte darauf die Matrize, oder man druckte das Papier auf das fertige Siegel. Man machte aber Siegel auch ohne Papier, und alle diese Arten wurden bei uns ohne besondere Regel gebraucht.

Die Befestigung aufgedruckter Siegel wurde auf vier Arten durchgeführt: A) Die einfachste Art durch Giessen des Wachses direkt auf die Urkunde wurde selten genug gebraucht. B) Man goss das Wachs auf ins Pergament eingeschnittene Dreiecke, deren Spitzen senkrecht gestellt wurden. Diese Art finden wir in Dubrovnik und bei den Balšići. C) Bei der dritten »serbischen« Art goss man das Wachs auf zwei parallele Einschnitte auf beide Seiten der Urkunden und befestigte darauf das fertige Siegel. Diese Art wurde nur von der serbischen Kanzlei gebraucht. D) Die vierte Art eines »eingehängten Siegels« wurde am meisten von unseren Kanzleien gebraucht. Durch zwei Einschnitte in der Urkunde wurde ein Papierstreifen durchgezogen, an dessen Ende das Wachs gegossen wurde. Darauf wurde die Matrize gedruckt.

Man hielt sich aber nicht immer an diese Regel und so entstand auch eine Reihe ungewöhnlich aufgedruckter Siegel.

2. *Hängende Siegel.* — In unseren Kanzleien wurden durchwegs nur sogenannte »anhängende«, nicht auch »abhängende« Siegel gebraucht. Das Siegel hing an einer Schnur, die durch Löcher an dem 1—2 cm umgebogenen Ende des Pergaments (genannt Plica) durchgezogen wurde. Nur die serbische Kanzlei gebrauchte die Plica nicht. Die Schnüre wurden durch 1 bis 6 Löcher durchgezogen und die canzleibeamten überboten einander darin, wer es komplizierter und kunstvoller vollbringen werde.

Unsere Kanzleien gebrauchten nur Schnüre aus Seide und Baumwolle von roter Farbe in allen Nuancen, nur wenige sind blau, gelb, und grün. Zweifarbige nach ungarischem Vorbild sind selten. Die Schnüre sind aus gesponnenen und ungesponnenen Seidenfäden.

Vom Ende der Urkunde bis zum Siegel konnten die Schnüre einzeln oder verbunden (geflochten) verlaufen. Die bosnische Kanzlei gebrauchte verbundene schon ab dem XIV. Jahrhundert ohne Ausnahme, die serbische erst vom XV. Jahrhundert an.

In der serbischen Kanzlei wurde die Schnur einfach durch den Siegelkörper durchgezogen, in der bosnischen Kanzlei und Dubrovnik trat die Schnur durch einen Eingang in den Siegelkörper, verzweigte sich dann und verliess ihn aber durch 2 bis 5 Ausgänge. Das gab dem Siegel ein sehr malerisches Aussehen. Die Schnur in unseren Siegeln ist tief im Siegelkörper.

Die Form der Siegelkörper ist recht verschiedenartig. Die serbische Kanzlei bleibt vom Anfang bis zum Ende bei der Form einer runden Platte mit flachem Boden, und erst am Ende gebraucht sie auch Schüsselform und Halbkugelformen. In Bosnien erscheint die Schüsselform schon unter Ban Tvrtko, weiter kommen Halbkugel- und Dreiviertelkugelformen vor. Bisweilen kommen auch originelle Formen wie eine halbierte Zitrone oder Zwetschke, wie ein Kahn, ein Holznapf vor.

In unseren Kanzleien machte man den Abdruck auf dem Siegel auf zwei Arten. Bei den zweiseitigen Siegeln (Münzsiegeln) und den Platten mit rundem Boden knetete man das Wachs auf die Fläche der

Matrize, bei den hängenden Siegeln in Form von Schlüssel und Halbkugel, formte man zuerst den Siegelkörper und goss dann auf die Oberfläche eine dünne Schicht von Wachs, in die man die Matrize druckte. Beide Arten der Ausarbeitung waren in Gebrauch.

B. — Die serbischen Siegel des Mittelalters

Die Nemanjiden

Das erste erhaltene serbische Siegel ist von Stefan dem Erstgekrönten und hat nur eine Inschrift. Die Siegel von Stefan Radoslav, Stefan Vladislav, Uroš I., Milutin und Car Dušan (von Dragutin und Stefan Dečanski sind keine erhalten) sind Thronsigel mit der Darstellung des Königs auf dem Thron. Die meisten sind sehr primitiv ausgeführt.

Nach Car Dušan gebraucht keiner der serbischen Herrscher mehr das Thronsigel, es geht wie auch die serbische Krone auf den bosnischen König Tvrtko über.

Von Car Uroš ist kein Siegel erhalten, König Vukašin hat ein Siegel mit dem Portrait des Königs mit Krone.

Die Dynasten nach den Nemanjiden

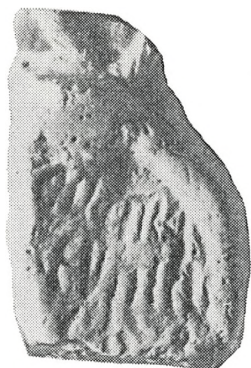
Aus dieser Zeit sind uns nur die Siegel von Knez Lazar, Vuk Branković und von den Balšići erhalten.

Das Siegel von Knez Lazar hat das Emblem eines Helmes mit Hörnern, jenes von Vuk Branković die Darstellung eines Tieres, das einem Zentauren ähnlich ist. Von den Balšići sind neun Siegel erhalten, jedes hatte eine andere Darstellung. Die meisten tragen den Kopf eines Wolfes, das heraldische Zeichen der Balšići, dann auch den Kopf eines Wildschweines, Schild mit Helm und Wolfskopf, Schild mit einem zweiköpfigen Adler.

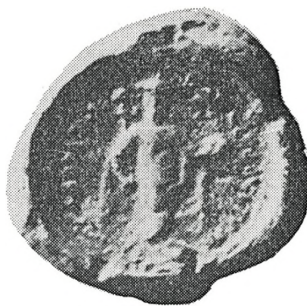
Das Despotentum Serbien

Die Siegel dieser Zeit sind sehr verschieden. Stefan Lazarević kopiert zuerst das Siegel seines Vaters (Helm mit Hörnern). Sein zweites Siegel, erstklassiger Ausarbeitung, hat das Emblem eines Helmes bedeckt mit einem Umhang, zwischen den Hörnern der zweiköpfige Adler, unter dem Helm der Schild. Dieses Siegel wurde das Vorbild aller grossen Matrizen späterer Despoten. Das Bild übernimmt Đurađ Branković, nur anstatt des zweiköpfigen Adlers steht ein Greif, das heraldische Zeichen seiner Familie. Der Despot Lazar hat im Siegel nur den Helm mit einem Greif, sein Bruder aber nur den Schild mit dem Tier. Schild, Helm mit Hörnern und Greif erscheinen auch in den Siegeln von Stjepans Söhnen und weiter auch in den Siegeln des Despoten Đurađ (im grossen Siegel der gehörnte Helm mit Greif, im kleinen Siegel der Schild und zweiköpfige Adler mit ausgebreiteten Flügeln).

Tabla 1

SL. 1.- PEČAT STEFANA PRVOVJENČANOG
NA UGOVORU IZMEĐU VELIKOG ŽUPANA
STEFANA I DUBROVNIKA. god. 1215 (st. 4)

SL. 2.- PEČAT STEFANA RADOŠLAVA mali
NA UGOVORU SA DUBROVNIKOM OD 4.
februara 1234 (m. 23 ; st. 13)

SL. 3a- AVERS; REVERS — VELIKI PEČAT STEFANA VLADISLAVA NA POVELJI DUBROVNIKU OKO
1240. god. (m. 33 ; st. 18)

SL. 3b. — MALI PEČAT STEFANA VLADISLAVA NA POVELJI DUBROVNIKU IZ god. 1238 (m. 31; i st. 15)

Tabla 2

SL. 4.— VELIKI PEČAT KRALJA UROŠA I NA POVELJI DUBROVNIKU OD 23. avgusta 1254 g. (m. 46; st. 21)

SL. 5.— VELIKI PEČAT UROŠEVE ŽENE JELENE NA POVELJI DUBROVNIKU IZ god. 1267 68 (m. 66; st. 28.)

SL. 7a.— VELIKI PEČAT KRALJA MILUTINA NA POVELJI DUBROVNIKU IZ god. 1282 (m. 51; st. 34)

Tabla 3

SL. 9a.- VELIKI PEČAT KRALJA DUŠANA NA
POVELJI DUBROVNIKU: god. 1334. (m. 90. st. 55.)

SL. 9b.- VELIKI PEČAT KRALJA DUŠANA
NA POVELJI god. 1345, (m. 100; st. 60.)

SL. 9c.- VELIKI PEČAT KRALJA DUŠANA NA NE-
DATIRANOJ POVELJI DUBROVNIKU- (m. 110; st. 56.)

Tabla 4

SL.11.— VELIKI TIPAR KRALJA VUKAŠINA NA POVELJI DUBROVNIKU OD 5.aprila 1370. god. (m.167; st. 122.)

SL.12.— VELIKI PEČAT KNEZA LAZARA NA PISMU DUBROVNIKU OD 31. avgusta 1388. god. (P II; 39/1; st. 128.)

SL.13a.— MALI PEČAT VUKA BRANKOVIĆA NA POVELJI DUBROVNIKU OD 20. januara 1387. god. (m.196; st.140.)

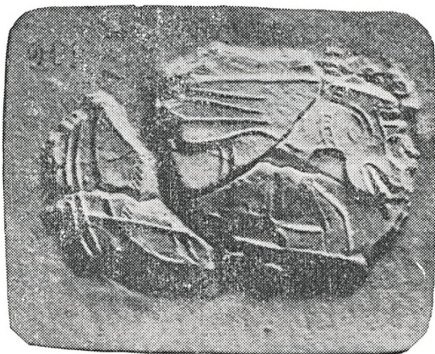

SL.13b.— MALI PEČAT VUKA BRANKOVIĆA NA NJEGOVO PISMU DUBROVNIKU avgusta 1388; (st. 141)

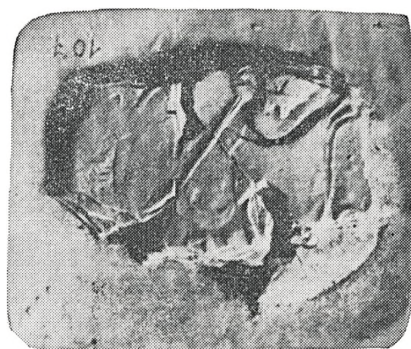

SL.13c.— PEČAT VUKA BRANKOVIĆA NA POVELJI UDOVICE MARE I SINOVA: GRGURA, ĐURĐA I LAZARA DUBROVNIKU OD 29. decembra 1405; (m.252; st. 155.)

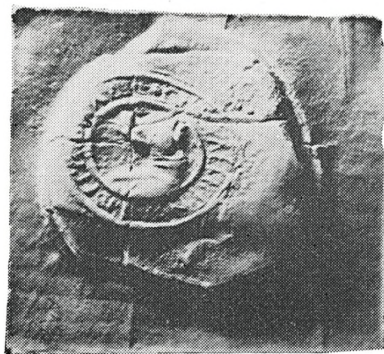
Tabla 5

SL. 14b; Pečat Balšića na listinama Đurđa Balšića
od 30. maja 1373. godine (m. 177; st. 106).

SL. 14c; Pečat Balšića na listini Đurđa Balšića
od 30. novembra 1373. god. (m. 173; st. 106).

SL. 14d; Pečat na povelji Balše Dubrovniku
od 20. novembra 1379. god (m. 183; st. 112).

SL. 14e; Pečat na povelji Balše od 24. aprila.
1385. godine. (m. 192; st. 113)

Tabla 6

SL. 14.f – Pečat na pismu Đurđa Balšića Dubrovniku od avgusta 1388.god. (P.II; br. 39/3; st. 115.)

SL. 14g – Pečat na povelji Kostadina Balšića Dubrovniku od 13. novembra 1395. godine, (m.216; st. 248.)

SL. 15a – Pečat despota Stefana Lazarevića na povelji Dubrovniku od 2.decembra 1405.god.(m.251; st.212.)

Tabla 7

SL. 15b – Pečat Stefana Lazarevića na povelji lavri sv. Athanasija od 5. januara 1407. god.

SL. 16a – Pečat despota Đurđa Brankovića na povelji Dubrovniku od 17. septembra 1445. god. (m. 350 ; st. 636.)

SL. 16b – Pečat despota Đurđa Brankovića na povelji koja se nalazi u Budimpešti.

Tabla 8

SL. 16c- kao 16b.

SL. 16d- Pečat Đurđa Brankovića na pismu sultanije Mare Dubrovniku oko 1470.god. (m. 456: st. 778.)

SL. 16e- Pečat Đurđev na pismu sultanije Mare od 4. novembra 1470.g.(m. 436: st 779.)

SL. 16f- Pečat sultanije Mare na pismu od 18. decembra 1473. godine (m. 440: st. 780.)

Tabla 9

SL. 17a – Veliki pečat despota Lazara na priznanici Dubrovniku od 12. avgusta 1457. godine (m. 379; st. 731.)

SL. 18a – Pecat Stjepana Despotovića na priznanici Dubrovniku od 12. avgusta 1457. god. m. 379/2; st. 732.

SL. 18b – Pecat Stjepana Despotovića od 14. decembra 1457. godine. m. 381/2; st. 733.

Tabla 10

SL. 19a – Pečat Đurđa, sina Stjepana, na zakletvi caru Fridrihu III od 9. oktobra 1479. godine.

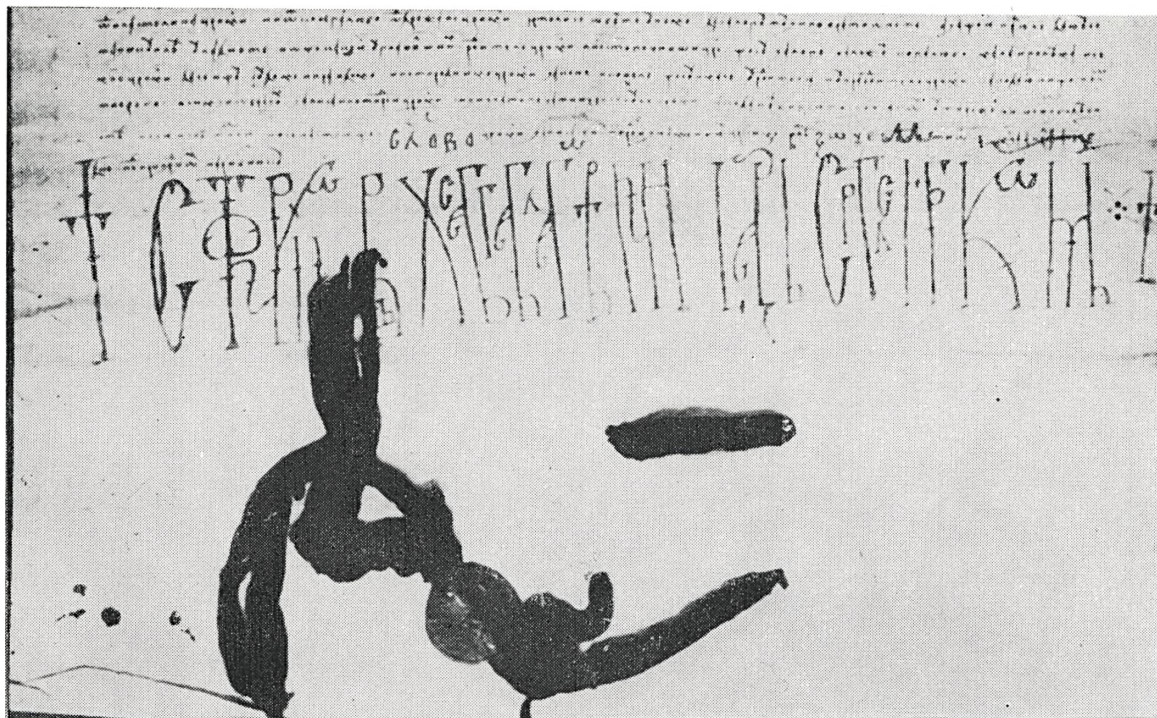
SL. 19b – Pečat Jovana, sina Stjepana, na zakletvi caru Fridrihu III od 9. oktobra 1479. godine.

SL. 19c – Veći pečat despota Đurađa, sina Stjepana, od 1. novembra 1490. godine.

SL. 19d – Manji pečat despota Đurađa, sina Stjepana, od 7. marta 1472. godine.

Sl. 1.-Povelja cara Uroša (M 145)-provlačenje pečatne vrpce kroz četiri proreza u obliku paralelograma.

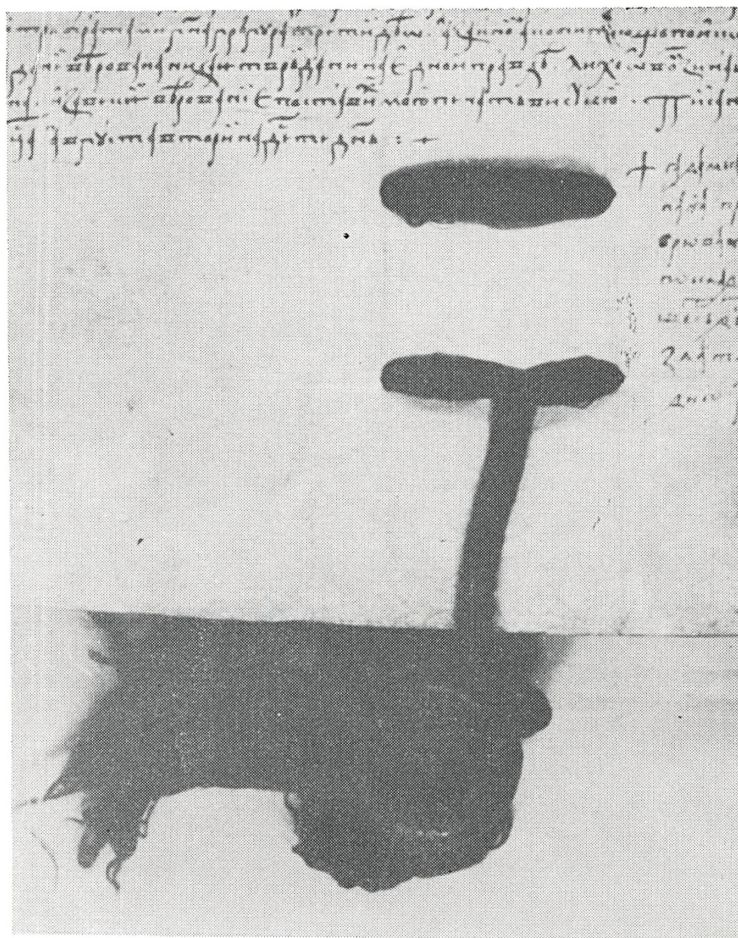
Sl. 2.-Povelja cara Dušana (M 135)-provlačenje vrpce sa poledine.

Sl. 3. — Povelja cara Uroša (M 196) — četiri proreza u obliku romba.

Sl. 4. — Dušanova povelja (M 100) — provlačenje vrpce kroz pet proreza.

Sl. 5.— Povelja Stjepana i Lazara Brankovića (M 379 b) sa specijalnim provlačenjem vrpce kroz pet proreza.

Sl. 6. — Povelja Stjepana i Lazara Brankovića sa specifičnim načinom provlačenja kroz pet proreza.

